

83.3(2 Poe=кара)

кара: 5682-1

с 91

Ана литература

7

СЮИЮНЧЛАНЫ А. А., ЛАЙПАНЛАНЫ К. Т.

АНА ЛИТЕРАТУРА

7 класс

Окьюу китаб — хрестоматия

ВИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Къарачай-Черкес республиканы
окьюу бла баш школну хакъындан
Министерствосу бегитгенди*

КОНТРОЛЬНИЙ ЭКЗЕМПЛЯР

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1998

С 91

Джарашдыргъанла: *Сююнчланы Азамат,
Лайпанланы Къазий*

Дере китабы — хрестоматияны темаларын джазгъанла:

Сююнчланы А. А. — Акъыл сёз — терек бачха. Къочхарланы Къас-бот, Семенланы Исмаил, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Алийланы Умар, Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын, Борлакъланы Тохтар, Байрамукъланы Халимат, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Мухтар, Лайпанланы Къазий, Семенланы Азрет, Хубийланы Магомет, Шаманланы Медиха, джазычуланы биографияларындан билдириуле, литератураны теориясындан ангылатыула, Россияны халкъларыны литератураларындан.

Лайпанланы Къ. Т. — Къоркъмазланы Кёккёз, Сююнчланы Азамат, Хубийланы Назир, Къагъыйланы Назифа, Джаубаланы Хусей, Къойчуланы Аскербий, Хубийланы Абу-Хасан, Лайпанланы Билял, классдан тышында окъургъа.

Дере китаб-хрестоматия 1995 джылда литератураны программасына кёре къуралгъанды.

Рецензентле *Къараланы А. И., Гочияланы С. А.*

Художник *Крицкий Н. Г.*

Л 4306020000—29
9П1(03)—98 29—98

ISBN 5—7289—0159—X

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1998

Акъял сёз — терек бачха

АЛ СЕЗ

Терек бачхагъа кирсенг, тюрлю-тюрлю кёгетле кёрлюксе: къызыл уууртлу алмала, бал кертмеле, ингил эрикле, къына балийле... Хар бирини татыуу башха, ала бары да адамгъа керекдиле.

Кёгет байлыкъ азыкъ болгъанча, хар инсаннга тин байлыкъ да керек болады. Тин байлыкъ ана тилни юсю бла, ана литератураны кючю бла, гитчеликден башлаб бизни къаныбызгъа-ангыбызгъа киреди.

Джомакъчыла, джырчыла, джазыучула — ана тилни усталары — ашхы иннетлерин, джюрек сезимлерин, мангылай къыйындарын халкъгъа береди.

Ата-бабадан къалгъан акъял сёзлени дуниясында, оюмубузну кенгерте, биз алагъа хурмет эте, бусагъатда джашауубузну мындан да игилендирир ючюн, не джанындан да билим алыргъа тырмашабыз. Ол джолда артыкъ да бек ана тилни, ата сёзню магъанасы уллуду.

Биз чемер тилде, суратлау халда джазылгъан назмуланы, хапарланы окъуб, зауукъланабыз, ала джюрекни эм назик къылларын къозгъайдыла, эсибизни андан да оюмлу, тилибизни андан да кесгин, джити этерге болушадыла.

Сиз бетин ачхан окъуу китабны аллында, суйюмчюлюк айтханча, къысха хапар айтама. Сиз ана тилни дерслерин эсигизге алыб, ангыгъызгъа джазыб, кесигизни билим байлыгъыгъызгъа къошарсыз деб ышанадыла ата-анала. Джолугъуз джарыкъ эмда кенг болсун. Джашау тенгизни уллу дуниясында, ана тилни мийик къаласында, ана литератураны терек бачхасында джашагъыз, ашхылагъа, игилеге ушагъыз! Тамадаланы атындан олду мен сизге этерик аманат.

Суйюнчланы Азамат

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

Къочхарланы

Къасбот

(1834—1940)

Халкъ джырчыланы тамадасы

Къарачайны халкъ поэти Учкуланда туугъанды. Аны джашауу джюз джылдан артыкъ болгъанды. Ол Пушкин, Лермонтов, Лев Толстой джашагъан джыллада да джашагъанды. Къасбот Россияда къулланы башларына бош этиуню, капитализмни заманларын, Октябрь революцияны, социализмни кёзююн да кёргенди.

Багъыр улу Къасботну джашауу джылларыны асламысы тау джайлыкъллада, къошлада ётгенди, ол гитчеликден иште чыныгыб ёсгенди, джалчылыкъны сынагъанды, джаш заманында кеси да джылкычы болгъанды.

Аны бла бирге сабий кюнлеринден башлаб, ёлюб кетгинчи, джырчы эмда поэт болгъанды. Аны «Кавказ таула», «Къанамат», «Айджаякъ», «Хорасан» джырлары халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

1940-чы джыл ауушханды, Учкуланда асыралгъанды.

Къасботну джырлары совет властны кёзююнде басмагъа чыгъыб тургъандыла. Энци джыр китабы, «Сайламалары», 1964 джыл басмаланнганды.

ДЖАЛЧЫЛЫКЪ

Джаздан башлаб, къачха джетдим,
Солумайын, отун этдим.
Джылкъы кютдюм, бичен чалдым,
Хакъыма уа гырнай алдым.

Къыш келгенлей, сыртха барыб,
Егюзле бла балас тартыб,
Таугъа барыб, таудан тюшюб,
Эки аягъым, бетим юшюб.

Джалчылыкъда, джарлылыкъда,
Бир Дууутда, бир Джазлыкъда,
Чабырларым джылтырдыла,
Байла артха ыхтырдыла.

Джанламадым къыйын ишден,
Джазгъа ауруб джетдим кючден,
Хакъыма уа — къотур гылджа,
Ашым — мулхар, орнум — мурджар.

Джалчылыкъда ётген джылым —
Мыдахлыкъдан толгъан джырым.

Назмуда патчахлыкъны заманында джарлы элчини джашауундан не хапар айтылады?

ЁКСЮЗ ГЫЛУЧУКЪ

Ананг джокъду, джаллы ашаб кетди да,
Аллах сени эртде ёксюз этди да,

Чункъул ийнек сют бермейди, саусам да,
Минги Тауну башы бла аусам да.

Сени ючюн мен къайры да барлыкъма,
Джылама сен, чыда, джаным, ашыкъма,
Излей барсам, марал сют да табарма,
Ёксюз этген бёрюню да атарма.

Къоркъмазланы

Кёккёз

(1904—1983)

Къоркъмазланы Кёккёз Мамуш улу Учкулан элде джарлы юдегиде туугъанды. Анга бир джыл болгъан кёзюуде атасы ёлгенди. Джашчыкъ кеси да, джангыз эгешчиги да ёксюз къалгъандыла. Анасы сабийлерин кесини къол къыйыны бла къыйналыб ёсдюргенди.

Кёккёз гитчеликден байланы къошларында джалчылыкъ этгенди. Совет власть Къарачайгъа киргенден сора, Орджоникидзе (бусагъатда Владикавказ) шахарда педагогика институтда окъугъанды.

Ол кёб джылланы китаб басмада ишлегенди.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында, Совет аскерде офицер болуб, урушлагъа къошулгъанды.

Къоркъмазланы Кёккёз кёб къыйынлыкъ сынагъан тёлюденди: дуния къазауатны отунда кюйген, кёчгюнчюлюкню азабын сынагъан. Не тюрю зарауатлыкъладан да ётюб, джашауда кесини джарыкъ ызын — чыгъармаларын къойгъанды.

Къоркъмазланы Кёккёзню быллай китаблары басмадан чыкъгъандыла: «Адам хорлайды» деген таурух — поэма, «Горда бычакъ», «Хорланган аджал» романлары.

КЪОШ НЁГЕРЛИКДЕ

«Горда бычакъ» романдан

Асланкир джетиб атдан тюшерге тебregenлей, аллына къараб тургъанча, Темирджан бир джанындан чыгъыб, атасыны атын тутуб тюшюрдю. Адам болса уяллыкъ эди эсе да, адам джокъ эди. Атасын къучакълаб, саламлашды. Атны ары ат ил-кичге такъгъанлай, джетиб атасыны къатында сюелди.

— Тоба, тоба, джашчыкъ, энтда юйге кетмейми тураса? Нек бармагъанса? Смаил сени союмларым бла ашырма деб сёз берген эди. Аланы ашырмаймы турады? Огъесе ала кетиб, сен баралмаймы къалгъанса? — деб Асланкир сейир болуб сорду.

— Огъай, атам, сен кетгенлей, чалкъычыла чачылгъан эдиле. Смаил, бир нёгер да алыб, малны сюре кетген эди, — деди Темирджан.

— Смаил санга джукъ айтмадымы?

— «Энди сен мен къайтхынчы къочхарланы кютмесенг болмайды. Адамыбыз джетишмейди. Мен бери къайтыргъа бир джаш джарашдыра келирме. Сора сен да юйюгюзге кетерсе деб, — андан ары джукъ айтмады. Бери къайтмай кёб турду. Энди къайтханды, бюгюн эртденбла атына миниб, къайры эсе да кетген эди, — деб джашчыкъ сынсыды.

«Оллахий, бу манга аргъыш къайгъыны да этген болмаз. Ай, Смаил, къалгъанлача, мени кесинге джалынчакъ этиб, ызынгдан соза айланыргъа умутунг бошду. Сен мени билмейсе, кесими танытырма, оза тебрединг да», — деб Асланкирни джебегине ёте тебреди.

Джашчыкъны юйге джибермей тургъаны асыры ачыу тиерик тюл эди эсе да, юсю-башы тозураб, сууукъдан инджилиб, ийлыгъыб, унугъуб тургъаны атасына ётдю. Кёнчекчигини эки тобукъчугъу да джыртылыб, тобукъчуклары къызарыб, къапталчыгъы да сенекге силкгенча, аякларында чабырчыкларыны къулаклары ашыкъчыкларына чыгъыб, башы да джетиб, чачы кёзлерин басыб, хончалары, къыз сабийчикни чашчыкларыча, эшилрге джетишиб, джунчуб тура эди.

— Ай, аман хомух, былай мышау къалай болгъанса? Ча-

бырчыкъларынгы джибитиб нечик тизалмайса, къошда тилимди кесек къурубму къалгъанды? Ышымчыкъларынг къайдадыдыла? Аланы кийсенг, тобукъчукъларынгы джабарыкъ болур эдиле, — деб сабийине Асланкирни джаны ауруду. — Башынгы суу этчин, эрлай тюгюн кетерейик. Бу къошда адамны арты болубму къалгъанды? Башымы джюлю десенг, къайсы да огъай дерик болмаз эди... Смаилда уят болса, адамланы бир джукъгъа санарыкъ болур эди, — деб, Асланкир, джашчыкъны аллына олтуртуб, башын джюлюй тебреди.

— Огъай, атам, сууукъ болмагъанма. Чабырларымы кюн сайын да тиземе, чиригендиле да, чык этерге чыдамайдыла, башымы джюлюр адам табыллыкъ эсе да, мен кюндюз къошха келирге бошайма, къалгъанла уа чачыладыла да кетедиле. Кече кеч джыйыладыла, — деб Темирджан хапарын айта, кесилген тюкле тобукъчукъларына тюшселе, къолчугъу бла алыб, бир джанына быргъайды.

«Анасы муну былай болуб тургъанын кёрсе, оллахий, шашыб къалыр эди. Алай а кюз бери тебреген кюню бла бюгюн

ёсюб созулгъанын кёрсе, таб танымазгъа да болур. Адам къалай этсин?» — деб Асланкир сагъышлы болду.

Джашчыкъны алайда юсюн, башын бегитирча къарыуу болмаса да, хар затын джангыртыр дыгаласха кирди. Артмакъда кесини чарыкъларын алыб, анга тенг этди. Кесини эски кёнчегин кийдириб, аны кёнчекчигин джамаргъа кюрешди. Аланы джарашдыргъанында, джашчыкъны кёзю-башы джарый тебреди. Юсюне Асланкир кесини эски габрайын къаблатды. Энди юйге тебресе да, юсюнде эти ачылгъан джери къалмады. Кесини башха джарлылыгъына аны тындыргъандан сора къайгылы бола тебреди. Смаил келсе, несин да толу сёлешиб, тындырмай кетерик тюл эди.

Токълутоймаз тогъуз кюнле болсала да, «Бештау» былайгъа джетмеген эди. Малгъа аш салгъан джокъ, кюте эдиле, малы баугъа джарашдырыргъа да, къочхар къошаргъа да Смаилны сакълаб тура эдиле. Къочхарланы заманында оздурсала, джаз тёлю мызанг болуб, таугъа да заманында тебрерге заран болгъанын барысы биледиле.

Бир кече эрикген малчыла, къошха джыйылыб, бир-бирин табыб, лахор эте тургъанлай, ит юрген таууш чыкъды, алай а дженгил тохтады.

— Къонакъ тюлдю, итлеге шагърей адам болду. А марджа, джигит, ары бир къара, — деб Асланкир бир сюрюучюню чабырды.

Джаш эшикге чыкъгъанында, Смаил ат илкични къатында атыны айылларын бошлай тура эди. Джаш къатына баргъанында:

— Кёб болсун, къайтханмысыз? Малла къалайдыла? Чарпыусуз къайтдыгъызмы эке? Атны джерин ал, кесин ары джатма тюрюнде гаптешге такъ да, ашчыкъ сал, — деб, Смаил къошха кетди.

— Кече ашхы болсун! — деб Смаил, ары киргенлей, кёзю Асланкирге джетди.

— Сау бол, сау кел, Смаил! — деб Асланкир, ёрге къобуб, саламлашды.

Смаил, тешинген да этмей, тамада мурджарны агъачына олтурду. Джаш, анга суусаб бериб, отда бише тургъан хазыр гырджынладан экисин алыб, ашлау бла аллына салды... Аша-

гъанына къарасанг, «бу тюзде къалгъан болур эди, хариб» дерча, джутланыб ашай эди. Шумалакъны, аланы муратларыча, ол бузду.

— Не, Асланкир, ол баргъан джеригизде бир кесек кечиналмай, къысхаракъмы къайтдыгъыз эке? Энтда бир тогъуз-он кюнню кечинсегиз, иги боллукъ эди. Сени кючлю адамгъа санаб, ёзен тубанчыкъны кёргенликге, эс ташламай, джашлагъа кёл бериб, алайыны джугъун къоймай кемириб келирсиз деб тура эдим. Барыб къарагъаннга да, ол алай тюрленмегенлей къалгъан болур, — деди Смаил.

— Смаил, не затдан ишекли бола тебрединг эке? Сенича адам, рысхысы болгъан джерге кече бла джетиб, болумуна кёре, оноуун этиучен эди. Джумушха джиберген адамынга ышаналлыкъ тюл эсенг, рысхынгы амапат этерге боламыды? Алкъын киши меннге, Асланкир сёзюне табылмагъанды деб, гурушха болмагъанды. Сен гурушха эте тебрегенлей, Асланкир къоркъуб, секириб туруб, баш урлукъду дей эсенг, Аллахны хакъына, джангылгъан этесе. Сени малынг кёб болгъанлыкъгъа, мен сенден къоркъарча, эки башынг джожъду. Алай а джангыз биз бери тебреген кече сен анда болсанг, къалай этеригинги бир кёрюрге разы эдим. Анга да бир кюн чыгъар, — деб Асланкир, хапар сормагъаннга аны айтыргъа да излемеди.

Кертисин айтсакъ, Смаил бла Асланкир, бир-бири бла къонакълыкъда шагърей болгъандан сора, иште бир-бирин сынамагъандыла.

Асланкирни нёгер болайыкъ деб джарашдыргъанлыкъгъа, эшта, деменгили адамча кёрюб, джегер мураты болур эди. Сёз къозгъай тебрегени да, джалчылагъа сёлешгенича умут эте болур эди. Энди къатыракъ джууабны эшитгенинде, азауу бар кёреме, сагъыракъ болургъамы керекди дегенча, Смаил иги кесек тынгылады. Аны халисин билген малчыла уа, арты къалай болады, деб анга къулакъ салыб тохтадыла.

— Асланкир, мен сора билмедим дейме, сен не эсе да чибинлегенча кёрюндюнг, — деди Смаил.

— Мен эки тюрлю Асланкир бола билмейме, бирлей туруучанма. Акъылыма келгеннге тилим тылмачлыкъ этиб къояды. Сени сёзюнге кёре, болумну ангылатханлыгъымды. Қимге къалай сёлеширинги сен да биле болурса, мен да тилсиз а тюлме.

Джууаб орнуна сууаб этер къарыуум джокъду, бир-бирибизге нёгерге джарашхан заманда огъуна аны ачыкъ айтыргъа кю-решген эдим. Къулагъы болгъан аны эштирик эди, кючюне базмагъан да унутурукъ тюл эди, — деб Асланкир ачыкъ сёлешди.

— Тейри, Асланкир, сени къабарынгы эслемей къозгъадым дейме. Ол сиз баргъан джерде адам кесин кёб турургъа деб хазырламайды. Биринчи сууукъчукъну кёргенлей, кыыш чилле келди дегенча, белге джете тургъан отлауну да къоюб, къачар къайгъылы болуб къалады, бир кесекчик бел къатдырыб, кюн аман кетгинчи сакълаб, дагъыда бираз турур амалтын, кёб рысхы зыраф болуб къалыучанды. Аны чачына мен иги ачха джойгъанма, хурджунундан чыкъмагъан биллик тюлдю. Сиз кёкню тёбен джанына тубанчыкъ къоннганлай къобхан болурмусуз, деб айтханлыгъым болду. Былайы ол сиз баргъан джерден таугъа тартхан баш джер болгъанлай да, чибинсиз джайча, джылы болгъанын кёресе. Аны ючюн ашыгъыбмы къобдугъуз деб, кёлюме къоркъуу келди. Анда бир артыкъ кюнню кечиннген, мында биченни кёб кюнню аяулу этер мадар табады. Энди, бир-бирибизни къыздырмагъанлай, рахат бир-бири тилибизни ангылайыкъ. Къалай болдугъуз? — деб Смаил джууаш болду.

Къошда адамла да, бугъаланы тутушханларына къарагъанча, ол экисинден къайсы аудурады эке деб, сейирсиниб къараб турадыла. Смаил бла былай киши да сермешмеучен эди. Джюрекleri бла ала Асланкирни джанындадыла.

— Смаил, адамны малы кёб болгъанлыкъгъа, артыкъ сынчы болаллыкъ тюлдю. Мени атым айтылыб, къош меши атым бла джюрюб, джаз кёкге, къачдан сорагъа бармагъанлыгъыма, мен мал бла ары джюрюб тургъанма. «Бештауну» кюн аманы къаллай бирге созулуучусундан хапарым барды. Ол къобса, тейри, кишиден къоркыгъан адети джокъду, аны сен да биле болурса. Малны алайда ажымлы этгенден эсе, бери келиб, ажымсыз къарагъан иги болур деб, къобарыб келеме, — деди Асланкир.

— Хо, бузоу алдырыргъа усталыгъы болгъан адамча, сынчы да болады. «Бештауму» къобхан эди? Ол а талай кюнню барыучанды. Мал чарпытмай къораялгъан эсегиз а, насыбды. Мени муратым сиз анда къочхар къошхунчу кечиналсагъыз деб эди. Энди аллыбызда баш кюн къочхар къошайыкъ, ансы джаз,

тёлю мызанг болуб, инджилербиз. Малла иги семирген болур-ла. Сизге джетерге эди муратым, кьутулалмадым. Отлау иги болур эди, — деди Смаил.

Сора Асланкир, мындан чыкьгъан кюнлеринден башлаб, бери джыйылгъан кюнлерине дери, бир чийсил джер кьоймай хапарны айтыб ангылатды.

* * *

Кече, кюн да эки кёзюн джолдан алмай тургъан Къундуз, бир ингирде джюклю атны башындан тартыб келген адамны кёргенинде, кенгден къарагъанлай, эрине ушатыб, алайдан кеталмай турду. Бери туурагъа чыкьгъанында, таныб, юйюне от этерге, шхууур къайгъылы болургъа чабды.

Темирджан а, атны акъырын баргъанча кёрюб, атасын да кьюуб, чабыб кетди. Джашы эшикден киргенинде, анасы таныялмай, секириб кьобуб, бетине къараб бир кесекни турду. Сора эсин джыйыб:

— Тобаста-а, таныялмай, кимди эке деб турама. Да сен а мазаллы джаш болуб кьалгъанса да! Былай ёсгенсе деб акъылымда джюкь эди, — деб анасы аны, гитчечик заманындача, кьойнуна кьысыб, асыры кьууаннгандан джыламукълары кьуюлдула. Аны да кьойнундан джибермей, кьысыб тургъанлай, атасы таууш этди. Атны джюгюн юйге джыйдыла.

Джашыны юсю-башы аман болгъанын анасы энди эследи. Аланы осаллыкъларына джаны ауругъандан джыларын кючден тыйды.

— Тоба, тоба, адам, былайгъа джетгинчи, бир мадар этмей нечик чыдаялады? Мындан эсе, мен ёлюб кьалгъа эдим. Адам ары-бери, чепкен сокьгъанча, джюрюб турады дейдиле, муну болумун айтдырыргъа болмаймы эди? Юсю тозурагъан болур деб, кьоркьуб тура эдим, кьоркьгъан кьоркьуума тюбед кьалдым да. Туура былай болгъанды деб, эсиме да келлик тюл эди. Муну былайлыгъын билсем, адам табылмаса да, кесим элтирге кюрешир эдим. Сен а джюрегинг чыдаб кьалай тургъанса? Сабийни былай инджитирге джараймыды? — деб кьалгъан джарлылыкъларын унутуб кьойду.

— Смаил бла нёгер болабыз да, ол онглу адамны болушлугъу бла биз да бир аякъланабыз деб кьууаныб, сыртыбыздан

доп деб урдуруб кьойдукъ. Ол а бизни, эт ийис чычханны кьапханнга джыйгъанча, ариу айтыб ары элтиб, сыртыбызгъа миниб тохтады. Быйыл джылымы ауруб джатханнга тергеб келеме. Аллай адамны уа, бу болмаса, кёрмеген эдим. Адам хакъдан кьоркьгъан адам тюл кёре эдим, кьабырым кьабырындан узакъ болсун. Ахратха не айтыб барлыкъды? — деб Асланкир джарашдырыб хапар айтды.

— Сёзюне табылмадымы? Былайда нени да ачыкъ сёлешиб тындыргъан шой эдинг да? Аллай байлыгъы айтылыб тургъан адам, алай къалай этеди? Малы кёбню шайтаны кёб деб, керти айта болурла. Малны адам хакъ ашаб джыйгъан болур ансы, кеси аллына уа боллукъ тюлдю. Адамны хакъына джутланмай, джарлыны, джалчыны хакъын ашамай, бети къара эди, малы болмаса. Сен нек эталмайса, ол сенден кёбню ишлейди, насыбы алай болсун. Къолу сууукъ суугъа да тие болмаз, — деб Къундуз, бу джол болмаса, эрини джюреги алай инджилгенин кёрмеген эди.

— Джашчыкъны кёремисе! Сен эслемегенлей, къалай мазаллы болуб къалды. Экинчийыл а чалкъычы боллукъду. Кеси бизни малчыкъланы энди бу нелерин да тындыра тебрерикди. Биз бек уллу джыйын эдик. Бузоучуну ауурлугъу уллу болгъанлыкъгъа, ал кёзюуде бир кесекчик кыйналса да, арт ала уа джарау болуб, чыныкъгъан да этиб, уллу адамны орнун тындырыб турду. Тейри, кеси да марданы тышында кирсиз, этгенинде да учхарасы болмай, кёлюме бек джарагъанды. Чынты аламаты не эди десенг, джыйында «хан» эди, — деб Асланкир джашыны хапарын айтды.

— Сюйгенни, сюймегенни ортасында сени да ийлыкъдырмай, саны бир кесек кыйналгъанлыкъгъа, туз болубму зририк эди, ишлегени иги болду, — деб Къундуз анга кёл басды.

Джашчыкъ а, къулагъында тоб атылса да уянмазча, джукълай эди...

1. Джашчыкъны кьошда джашауу, иши къалай эди?
2. Асланкир къалай къарайды джашыны болумуна?
3. Смаил бла Асланкир нени юсюнден, нек даулашадыла?

Аланы арасында айрылыкъ къалай кёрюнеди?

4. «Джерни чачы» дегенни къалай ангылайсы?

5. Текстде тилни кесгин мадарларын (тенглешдириулени, метафораланы) табыгъыз.

Семенланы
Исмаил
(1891—1981)

Ёмюрню шагъаты

Семенланы Исмаил Унухну джашы Къарачайны эски эллерини биринде Учкуланда туугъанды. Ол медреседе (араб ал школ) окъугъанды. Назмуларын араб харифле бла джазгъанды. Башха школада билим алырча амалы болмагъанды. Алай а атасы Унух хаджиден, анасы назмучу тиширыудан сёз усталыкъгъа юренгенди.

Семенланы Исмаилны башха джырчыладан артыкъ да белгили этген кёб тюрлю фахмусу болгъанды: назму джазгъан, макъам чыгъаргъан, джырлагъан.

Ол Къочхарланы Къасбот бла Джанибекланы Аппаны кёзююнде джашагъаны себебли, аланы усталыкъларын да хайырландыра, кесини табигъат берген закий фахмусун ачаргъа онг табханды.

Аны джазгъанларында кеси шагъат болгъан керти джашау кёрюнеди. Джыйырманчы ёмюрню аллындан сексенчи джыллагъа дери къралда, аны тау джуртунда болгъан джамагъат тюрлениуле, Кавказны алапат табигъаты, урунуу, къазауат,

зор бла миллетини туугъан джуртундан узакъ джерлеге, шаркъ джанына кёчюрюлгени, башха джашау халла назмуларында, джырларында суратланадыла.

Семенланы Исмаилны быллай китаблары чыкыгъандыла: «Джырла» (1937), «Джырла бла ийнарла» (1938), «Джырла бла назмула» (1939), «Джырла бла назмула» (1992). Къочхарланы Къасбот бла Семенланы Исмаилны орус тилге кёчюрюлген «Джырла бла назмула» китабы (кёчюрген Капиев Эфенди) 1940 джыл басмаланганды.

Поэтни тили байды, ол халкъны тилиди.

Джырчы Къазахстандан къайытыб келгенден сора Учкуланда, Октябрь элде джашагъанды. Ол джашаууну 90-чы джылында, ауруб, Гитче Къарачайда Терезе элде ёлгенди, анда джамагъат къабырлада асыралгъанды. Поэтни аты Карачаевск шахарда орамланы бирине аталгъанды.

КЪАРАЧАЙ ТАУЛА

Къанатлыла мекам салгъан мийикледе,
Джез чабакъла джаратылгъан кёк кёлледе,
Алтын, кюмюш, накъут-налмаз джашыргъанса,
Емюрюнгю байлыкъ сакълаб ашыргъанса.

Бюгюн санга джигит джашла келедиле,
Кийик кирмез къаялагъа минедиле,
Таш ёзекден къоргъашынла аладыла,
Таш санында къара темир табадыла.

Хар джеринги джараулусу кючленеди,
Кече, кюн да тохтамайын ишленеди,
Етгюр джашла сени элек этедиле,
Хазна излей, тамырынгы кеседиле.

Къарачайны баш кириши — Минги Тау,
Этегине тартылыбды джибек ау...
Ой, бу джерни биз билебиз багъасын,
Аны ючюн къоруулайбыз хазнасын.

Къобанларынг тенгиздиле, теркдиле,
Езенглеринг къаяладан бекдиле,
Къууандырад бу байлыкъдан толгъанынг,
Джаш къралгъа былай керек болгъанынг.

Алай сени бу къазыудан къазыб барсакъ,
Къуру бер деб, сени хаман чучхуб турсакъ,
Тутармыса, дертли болмай, кёл къалдырмай,
Къарачайны ёшюнюнгде абындырмай?

ДЖАРЫКЪ ДЖЫР

Джарыкъ джашауну джырын джырлайыкъ,
Бюгюн джюрекле учуна,
Бу сейир джуртха махтау салайыкъ,
Къалмай джерине, суууна.

Ауругъанлагъа дарман болады
Махар ауушну суулары.
Кюз артында уа ёкюредиле,
Ой, доммайлары, буулары.

Джөгетей башы, ой, Таллыкъ тюзю,
Кёл джагъасында къышлыкъла.
Къая ранлары, гыйы бузлары,
Чегет бауурла, ышыкъла...

Ой, малларыбыз джайылгъандыла,
Кенг джайлыкъланы толтуруб,
Къызларыбыз да ийнек сауалла,
Акъ къушла кибик олтуруб.

Мелхум джашаугъа белги болалла
Гелеу кырдыклы джайлыкъла,
Хоншу эллени алгъа иймейди
Учкулан, эшта, байлыкъгъа.

Кара:
5682

Джарыкъ джашауну джырын джырлайбыз,
Бююн джюрекле учуна,
Бу сейир джуртха махтау салабыз,
Къалмай джерине, сууна.

1. Тауланы байлыкъларын суратлагъан тизгинлени табыгъыз.
2. Табигъатны аяулу сакълауну юсюнден не айтылады?
3. Джерлени ариулугъу неге учундурады?
4. Тилни кесгин мадарларын табыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз,
къайсы тюрлюсю болгъанын белгилегиз.

Къаракетланы

Исса

(1900—1942)

Къарачай поэзияны ал атлысы

Орта бойлу, кенг кёкюрекли, башында къара бухар бёркю, кёк ысхарла чепгени, акъбаш хазырлары, акъ суюк сабы болгъан къамасы, кийими юсюне окъ бла кебча джарашхан таулу. Къара къашларыны тубюнде къара кёзлери ышара, учунуб сёлешген, мындан алаамат адам бармыды дегенча, келбетли джаш. Къаракетланы Иссаны таныгъанланы эслеринде аны быллай сыфаты сакъланады.

Ол кыйын заманда джашаб, фахмусуну тамам бишген заманында, литература ишге толу кечерге умут этиб тургъанлай, джашауу юзюлгенди. Кёб джашамаса да, халкъыны тарихинде аны энчи ызы къалгъанды. Иссаны арт джыллада джашагъан юю, кеси орнатхан акация тереги Сары-Тюз элде знтда турадыла. Поэтни сыйына Карачаевск шахарда ол джашагъан юйню къабыргъасына аны сураты бла мермер къанга салыннганды.

Къаракетланы Исса Эски Джёгетейде туугъанды. Атасы Заурбек хаджи арабча окъугъан, билими болгъан адам эди.

Иссаны атасындан кечген ариу ауазы болгъанды, ол джырны бек суйгенди, халкъ джырланы да таб джырлагъанды. Ол

акъыл-балыкъ болуб, сан бегитгенден сора тенглерини арасында гѣджебге саналгъанды, бир бирде джамагъатны арасында ту-тушлагъа да къошулгъанды.

Исса джыйырманчы джыллада Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) билим алгъанды. Бу университетде окъугъанладан Россияда, тыш къраллада да артда белгили адамла чыкъгъандыла. Уллу шахарда кѣб билимли устазладан окъугъаны анга хар джаны бла да ѳсерге онг бергенди.

Фахмулу джаш политикадан окъугъан бла къалмай, литературагъа уллу эс бѣлгенди. Ара шахарда литература кружоклагъа джюрюгенди.

1924 джылда Москвада «Джангы джырла» атлы китабын чыгъаргъанды. Ол китаб къарачай-малкъар тилде биринчи назму китаб болгъаны себебли, аны магъанасы уллуду. Ары дери джазма литература традициялары болмагъан тилде джол ачмакълыкъ къыйын болса да, назму джорукълагъа сѳкъмакъ салгъанды.

Къаракетланы Исса окъуудан къайытхандан сора, Учкулан округну тамадасы болуб ишлегенди, Къарачай автоном областны аппаратында къуллукъ этгенди. 1931 джылда «Революцион джырла» китабы чыгъады.

Исса, дагъыда окъуб, Владикавказда элмюлк институтну бошаб, зоотехник усталыкъ алгъанды. Ол усталыкъ бла да ишлегенди. Уллу Ата джурт къазауат башланганында, 1941 джылда Исса, кеси разылыгъы бла, аскерге кетгенди. Ол Доватор генералны айтылгъан атлы аскеринде къуллукъ этгенди. 1942 джылда Смоленск областны джеринде, ачы урушлада, джигитлик этиб, ѳлгенди. Сычевка шахарда къарнаш къабырлада асыралгъанды. Ёлгенден сора аны аты, ѳмюрлюкге айтылырча, эскадронну тизимине джазылгъанды. Джигит аскерчи «Къызыл джудуз» орден бла саугъаланганды.

Къаракетланы Исса кѣб алапат назмула джазгъанды. Ала-ны ичинде «Ана тилим», «Нефть анасы Бакугъа» назмуланы чертерге боллукъду.

Экинчи назмуну юсюнден устаз Байрамкъулланы Ахмат, Магометни джашы, (артда пединститутну устазы-доцент) былай хапар айта эди: «1931 джыл мен Микоян-Шахарда школагъа

дерс китаб джаза эдим. Нефтни юсюнден меннге хапар неда назму керек болду. Ол кезюуде, насыбха, бизни юйге Исса келиб къалады. Мен излегеими айтдым. Нефтевышкалары болгъан сурат да бердим. «Бусагъатдан сызыб къояйым», — деб, накъырда эте, олтурду да, бир кесек заманны ичине «Нефть анасы Бакугъа» деген назмуну джазыб, къолума туттурду. Ол бек фахмулу поэт эди».

АНА ТИЛИМ

Эй, ана тилим, кирмей тергеуге,
Минг-минг джылланы къайда сакъландынг,
Ишин-муратын биреу биреуге
Джазалмай туруб, не кеч джокъландынг...

Къарачай, малкъар, къабарты, ногъай,
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тилден хариф кёрмей къараб...

Малыны санын таякъгъа керкиб,
Мюлк джюрютгенди зауаллы таулу.
Къарангылыкъда кёб къайнаб, бёркюб,
Болуб къалгъанды былай башбаулу...

Кёр, джарыкъ джулдуз келбетин тёкдю!
Зорлукъну чачды, джерге нюр себди.
Окъуу джолунгу кенгертди, керди,
«Сен да къууан, бир къаш кер», — деди...

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ.
Ким да аямасын ишин, кючюн
Ана тилин джарытыр ючюн!

Ана тилинде кёз джарыкъ кёреди,
Ана тилине адам сый береди,

Сагъыш этеди: кечем-кюнюм,
Ана тилимди джюрегим, тиним.

1. Бурун таулула къалай джашагъандыла?
2. Бизни заман культураны ёсдюрюге тау халкълагъа онг бергенини юсюнден не айтылады?
3. Ана тилни джарытыр ючюн поэт неге чакъырады?
4. «Тот кирпикле», «къаш кер» деген сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

НЕФТЬ АНАСЫ БАКУГЪА

Тёп-төгерек этегинги къуршалаб,
Кёкюрегинги, бауурунгу къучакълаб,
Къалалача, къара оджакъла ёселле,
Тёнгегинги къурч бычакъла тешелле...

Джюрегинги тамырлары кёрюне,
Джерни джарыб, къара къанынг төгюле,
Вулкан уруб, тауну ёшюнюн чачханлай,
Титиретиб, кесине джол ачханлай.

Езегинден сыбдырылыб, джыланча,
Фонтан болуб чыгъад къара тубанча,
Оджакълада ёшюн уруш этеди.
Таб бир-бирде булутлагъа джетеди.

Къара чачын тозуратыб, булгъаныб,
Сора ызына айланады чулгъаныб.
Шоркъулдайды быргъыладан секириб,
Чююлагъа төгюледи ёкюрюб.

Машинала, солуу алмай, кюрешиб,
Сени сюзюб, къауумлагъа юлешиб,
Бек кёб тюрлю этеди: джау, бензин,
Кюнден кюннге джарыкъ чыгъады сёзюнг.

Сенсе, джаным, машинала улутхан,
Атны, ёгюзню, адамланы солутхан,
Хауалада темир къушла тиздирген,
Тенгизледе кемелени джюздюрген.

Назмугъа бу ат бошуна аталмагъанды. Поэт, табигъатны хорлагъан адамны ишин хайыргъа санаса да, Бакуну джерини ичинде джаны болгъан затча кёргюзеди: ичинден чыкыгъан джауу-къара къан, быргъыла-къан тамырла, вышкала-оджакъ-лача.

«Екюрюб», «тозуратыб», «кёкюрек, ёшюн-бауур», «джюрек тамырла», «къара къан» — бу поэтлик суратла табигъатны анагъа ушатыб уллу къайгъырмакълыкъ сезимле туудурадыла.

Назму «Нефть анасы Бакугъа» къуралгъаны бла олицетворениеди, бютеу метафорады.

1. Поэтни бу назмуда мураты неди? Нени кёргюзюрге излегенди?
2. Нефтден этилген затла джашауда неге джарайдыла?
3. Джазыучу нефть болгъан джерни, нефть баргъан быргъыланы, нефть чыгаргъан вышкаланы къаллай метафорала, тенгешдириуле бла суратлайды? Ол метафорала бла къаллай сыфат къуралгъанды?
4. Назмуну ёлчемин, рифмаланы джарашдырыгъа усталыкъны сюзююз.

Ёртенланы

Азрет

(1907—1955)

Къыйын джол

Къарачай поэзияны тамалын салгъанланы бири Ёртенланы Азрет Къарт-Джуртда туугъанды. Гитче заманында, медресеге джюрюб, арабча окъугъанды, андан сора эл школда, аны ызындан Симферополь шахарда кърым-татар педтехникумну бошагъанды.

Къарачай педтехникумда устаз болуб тургъанды, «Таулу джашау», «Къызыл Къарачай» газетледе ишлегенди.

Азрет кёб назмула, талай поэма джазгъанды, фольклор джыйгъанды, орус литературадан ана тилге А. Пушкинни кёб чыгъармаларын кёчюргенди. Аны быллай китаблары чыкъгъандыла: «Джангы джырла» (1927), «Эркинликни джилтинлери», «Джырла бла поэмала» (1934), «Насра Ходжаны хапарлары» (1935), «Джазгъанларыны сайламлары» (1959).

Октябргъа дери эмда андан сора таулуланы джашауларыны юсюнден, табигъатны хакъындан Азретни джазгъанлары ана литератураны байлыгъына киргендиле.

Ол Къаракетланы Исса бла, Аппаланы Хасан бла, Бостан-

ланы Хасан бла да шохлукъ джюрютгенди, литературада бир кёзюуде ишлегендиле.

Поэтни чыгъармачылыкъ иши 1927—1937 джыллагъа тюшеди. Он джыл чакълы бирге джаш джазыучу улуу атламла этгенди. Ол фахмулу, чырайлы, тюзлюкню джакълагъан, таукел сёзлю джаш болгъанды.

Алай а аны къадарына кыйын сынамла тюшгендиле. Джазыучу Совет къралда культ личностну заманында, 1937 джылда, гюнахы болмагъанлай, тутулуб, 18 джылны Россияны шимал джанында узакъ айрымканлада, тутмакъ болуб тургъанды. 1955 джылда башына бош болуб, кыйытыб келе, айрымкандан материкге ётгенлей, тутмакълыкъда саулулгъу кырыусуз болгъан поэт, джолда ёлгенди. Асыралгъан джери белгисизди. Тутмакъ лагерледе джазгъанлары тас болгъандыла.

Аны китабларында къалгъан джарыкъ ауазы, Ата джуртуна, халкъына суймеклиги, оюмлары бюгюн да джашаугъа къуллукъ этедиле.

КАВКАЗ ТАУЛАРЫ

Кёкде кылыч тургъан кибик кынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб,
Ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
Чегетде чегети, ичинде буулары.

Не кыш, не джай кетмеген кыраулары,
Бир алаMAT кёрюнеди Кавказны таулары.
Быланы бирлери айырылыб, бек ёсюб,
Къалгъанланы уа ёсдюрмей башын кесиб.

Каспий тенгизге айланыб къарагъанча,
Бу турушну джюрегине джарагъанча,
Негерлери муну сайлаб, ариу кёрюб,
Буздан, кърдан юлюш алмай, мынга бериб,

Джангызыбыз деб, эркетиб, кийик этиб,
Беш верстадан да артыкъ мийик этиб,

Төгереди да дарманлы таза хауа,
Булут бойнундан къучакълаб, жангур джауа.

Кёрюннген джер кълмай ол тауну бузлары,
Закийдиле джашлары эмда кызлары!
Малчылыкъны сайлаб алгъанды аталары,
Бираз да окъусала неед хаталары?!

Ичинде джашагъан халкъла бу таулары,
Къая ранда ишлейдиле къой баулары.
Табигъат саугъагъа берген байлыкълары,
Чегет, чаууллары ичинде джайлыкълары.

Бу тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
Башлары тешик, тюбю чирик бауларым.
Бу затлары бары мени сюйдюрелле,
Эсге тюшсе, джюрегими кюйдюрелле.

Аладан чыгъыб, шималгъа джюрюгенимде,
Рессей миллетлени бютеу кёргенимде,
Ёксюзлюкню, юйсюзлюкню сюргенимде,
Гъурбатлыкъда¹ буз кибик эригенимде.

Ах, туугъан джер, туугъан джер деб термилеём,
Минги Таугъа бары кърман болсун деём.
Онг бермеген джюрекчигимде тотума
Джаным кърман сюйюмлю тургъан джуртума!

НАЗМУНУ ПЛАНЫ:

1. Кавказ таулары тыш айбатлыгъы.
2. Араларында бир мазаллы тау.
3. Джер байлыкъ, малчылыкъ. Урунган адамла.
4. «Бу тауладады мени да ёсгеним».
5. Шималда тансыкълыкъ.
6. «Джаным кърман сюйюмлю тургъан джуртума!»

---

¹ Гъурбатлыкъ (арабча) — джангызлыкъ.

Поэтни Кавказ таулагъа суймеклиги мийик джюрек сезимле бла кёлтюрюлюб айтылады. Алгъы бурун табигъат суратланады. Къара тенгиз бла Каспий тенгизни арасында къары, бузу кетмеген тау сынджыр, бирини тѣппеси «беш верстан да артыкъ мийик». Бу джуртну дарман хауасы, таза суулары. Бу таулары магъадан сакълагъан байлыкълары, мал багъаргъа джайлыкълары. Фахмулу адамлары бу джерни андан да сейрлик этедиле урунууда джигерликлери бла. Ма бу ышанла кеслерин суйдюредиле.

Лирика герой туугъан джерден шимал джанына Россиягъа баргъанында, айырылыб, кеси джангыз ёксюз болуб къалгъанча кѳредиле, тансыкъ болады, эсине тюшсе, джюреги кюеди, «суйюмлю туугъан джуртум» деб термиледи.

Назмуну темасы — туугъан джер, аны табигъаты, адамлары; иннети — туугъан джуртха суймекликни ангылатыу.

Бу алапат сезимни автор тюрюлю-тюрюлю кесгин сѳзле бла билдиреди. Олицетворение, метафорала келтиредиле. Автор башха мадарла бла да хайырланады. Минги Тау — туугъан джуртну символуча, ышаныча кѳрюнедиле.

1. Текстни кесгин окъургъа юренигиз.
2. Поэтни назму джазыуда усталыгъын айырыгъыз.
3. Назмуну талай строфасын, азбар этиб, классда айтыгъыз.

Байрамукъланы

Халимат

(1917—1996)

Таулу тиширыуну оюмлары

Байрамукъланы Халимат Башчыны кызы Хурзукда кеси кыйыны бла джашагъан элчини юйдегисинде туугъанды. Эл школдан сора Микоян-Шахарда медицина техникумну бошагъанды. Къазауатны ал джылларында аскер госпиталда къуллукъ этгенди. Ол туугъан халкъы бла бирге кечгюнчюлюкню кыйын джылларын сынагъанды. Ол кезюуде Къазахстанны джеринде эл школда устаз болуб ишлегенди.

Кавказгъа келгенден сора Халимат къарачай газетде, китаб басмада, джазычуланы Союзунда къуллукъ этгенди. М. Горький атлы литература институтда окъугъанды.

Ол литературагъа джаш джылларында келгенди. Аны кёб назму, проза китаблары чыкъгъандыла. Алада къарачай миллетни тарихинден, джашауну тюрю-тюрю халларындан, урушдан, урунуудан, артыкъ да аслам, тиширыуну къадарындан, айтылады.

Аны джазгъанларындан орус тилге эмда башха миллетлени тиллерине талай зат кечюрюлгендиле, ала Россияда, аны тышында да белгилдиле. Анга талай кърал саугъа берилген-

ди, Къарачай-Черкесияны халкъ поэти ат аталгъанды. Халимат 1996 джыл Черкескеде ауушханды.

Джазыучуну «Туугъан» деген повестинде бир юйюрню, бир атны юсю бла къазауатны аллында, уруш джыллада, урунуу бла джигитликни юсюнден хапар барады.

Туугъан атлы ат, Къарачай ат заводда керти да болгъанды. Ол алакат атны юсюнден башха авторла да аз джазмагъандыла. Алай а Байрамукъланы Халимат, ол атны керти хапары бла чеклениб къалмай, андан эсе кенг энчи сюжет къураб, суратлау чыгъарма этгенди. Джазыучуну аллай эркинлиги болгъаны хакъды.

ТУУГЪАН

Повесть къысхартылыб бериледи

Туугъаннга къараргъа заводда ишлегенле кезюу-кезюу келедиле. Къараб кезлери тоймагъанлай, бир къауумла кетселе, бир къауумла дагъыда келедиле. Солтан а ары-бери джанламайды.

Хар ким чачылгъандан сора зоотехникге:

— Бери кишини джибермезча эт сен, ансы анасына-бала-сына да кез тийирирге боллукъдула. Бир джолда мени ийнегим...

— Бизни ийнекни джылан къабхан эди, аття, — деб Солтан мийикден къычырды.

— Тюш дейме да алайдан, тюш да бар юйге! — деб Абдул джаш зоотехникни къоркъутургъа къоймай бѣлгени ючюн, Солтанны къыджыраб тюшюрдю. Солтан джерге тюшсе да, атасы къыджыраса да, анга кесин джагъа:

— Джангыз бирчик сылайым тайчыкъны, къуру джангыз бирчик, — деб тиледи.

— Джангыз бирчик сыларгъа боллукъду, андан сора юйге къора, — деб Абдул джашына эркинлик берди. Бираздан ол:

— Болду, чыкъ бери, — деб джашын чыгъарды. Солтан атасыны халисин бек ариу биледи: аны бир джаны барды да атла бла биргеди, бу тайны уа кишини кезюне да кѣргюзмей тутаргъа излегенин билди. Атасы атын сатханында, сау ийыкъ-

ны киши бла сёлешмей, ашы-суу болмай, ах-ох этиб тургъанын Солтан унутмагъанды.

Солтан суймегенлей бёлмеден чыкъды, алайдан кетерге уа акъылына-эсине да келмейди. Атасы айтхан заты, берген буйругъу толса джумушакъ болуб Солтаннга разы болуб турады. Алай болмаса уа Солтанны школдан келсе джукъгъа бошларгъа унамай, къышха деб хаман отун джардырыб турады. Ол сеbebден, Солтан, разы болмаса да, юйге атланады.

Кюн бата Солтан юйлерине келгенинде, анасы арифметикадан окъутхан джаш устаз къызчыкъ бла сёлеше тура эди. Солтан аны къолунда кесини тетрадын таныды. Джашын кёргенлей Марзий къалай эсе да бир тюрю болуб:

— Джашчыкъ, джаным, сен мени таныймыса? — деб сорду.

Солтан бу соруугъа асыры сейирсингенден не джууаб этерге билмей:

— Огъай, анам, хо анам, — деди.

— О мен къыйынлы, бу акъылындан тайышханды, джангызыма не къан джаууб къалгъанды, нек болду былай?! — деб анасы джыламсырады.

Устаз къыз, аны кёлюн басаргъа кюреше:

— Марзий, аман этме, марджа, Солтан кеси айыртыр эсе уа бизге, акъылындан да шашмагъан эсе уа, — деди.

— Джаным-кёзюм, акъылындан шашмагъан алай этерми? Быйыл ораза джабылыр кюн анга толу тогъуз джыл боллукъду. Тюнене чыгъармагъанды да тиш, не уа Даусуз деген эл болгъанын, ол элде мени анам, муну къарт анасы джашагъанын бек ариу биледи. Бу уа, джаным, Даусуз кимни эсе да бирни атасыды деб джазады, кимни эсе да бирни анасы уа «Ах какаяды» — деб джазады! Мени Аллахым, орус тилде «ах какаяды» деген сёз не зат болгъанын окъумагъанлай ма мен да билеме. Алай не иги къызгъа, не аман къызгъа айтадыла, бу уа, кимни эсе да бирни анасы «Ах какаяды» — деб джазады. Джашчыкъ, джаным, не болуб къалды санга, эки кере эки төрт болады деб джазылгъан задачны этерге керек эдинг сен, — деб, Марзий сёзюн тохтатмагъанлай, джашыны мангылайына къолуну аязын салады, устаз къызчыкъ а, мында отпускагъа кетген устазны орнунуа къайдан эсе да башха элден келген къызчыкъ, анасы бла

баласына, кьолунда тетрадха кёзюу-кёзюу кьарай, не айтыргъа да билмей сюеледи.

Солтан кесини башын анасыны кьолундан бошлаб, ачыуу кьайнай, таб кьычырыб огъуна айтды:

— Къалай билмейсиз сиз, Туугъанны юзюгюнде бирини аты — «Ах кака!» болгъанын?!

— Не Туугъанды ол? Мени Аллахым, бу не чотду, не затды?

— Не Туугъан боллукъду, Туугъан — чыммакъ акъ тайчыкъ, атам кьарайды анга.

— Атанг кьарай эсе уа сора, атанг кьарай эсе уа... — деб анасы бир тюрлю халда айтды.

— Келигиз, элтейим да кёргюзейим мен аны, — деб Солтан аланы заводха элтирге изледи, алай а устаз кьыз:

— Аджи улу, мен сеннге контрольный ючюн «неуд» салама, сени башынгы кьайгъысын а атанг бла ананг кёрсюнле, — деб, сохтасыны башы чайкългъаны бла чайкълмагъанын иги ангылаялмай кетди.

Марзий къалай эсе да бир халгъа кириб, юй джумушун этерге саны, кьолу да тутмай, къабакъ эшикден чыгъыб, завод таба, эрин сакълай, кирпич къакъмай кьарайды.

Солтан арбазда сюеле туруб, сора эсине не зат эсе да бир зат тюшюб, чабыб барыб анасыны имбашына кьолун сала:

— Ання, ой ання, сен аттягъа джукъ айтмай кьойсанг, мен «неудну» тамбла огъуна тюзетирме, айтсанг а, иш этиб хаман да «неудла» алыб турлукъма, — деди.

— Тохта, итден туугъан ит, анангымы кьоркьутаса? Ой мен кьыйынлы уа, керти да башынг тюрлениб айланады, — деб, биягъы кьарамын биягъы завод таба ийди.

Ингирде Солтан адетинден алгъа джатыб джукълагъан кибик этиб, атасы бла анасы аны юсюнден не сёлешириклерине тынгыларгъа изледи.

Атасы ишден келиб, бет-кьол джуууб, тебсиге олтурду. Анасы да аны кьатында гитче шиндикчикге олтуруб, сёзюн башлады. Солтан а башын джууургъан бла джабса да, сол кьулагъын ёрге айландырыб ачыб турады.

— Джашчыкъны атасы, — деди анасы акъырын, — «Ах кака!» — деген не затды?

— Не, Голаланы къыз, акъылынгдан шашыбмы айланаса, не затланы сораса ха? — деб ауузуна алыб баргъан ханты бла къолун ауузуна джетгинчи тохтатыб, юй бийчесине джити къарады.

«Башланды!» — деди Солтан кеси кесине.

Марзийни кёлуне мен да джашчыкъча акъылымдан шамы айланама деб алай келиб, энди ауузундан сёз да чыгъармай, къарамын джана тургъан кёсеулеге ийди, алай а Абдул биягъынлай джити къараб, ауузланганын да тохтатыб, сейирсиниб турады. Марзий энди ауузундан бир джангыз сёз да чыгъармазлыгъын ангылаб, Абдул къолунда гырджынын тебсиге салыб, аны сынай сорду:

— «Ах какая» — деб неге айтадыламы дединг?

— Хо, — деб Марзий къарамын ёрге кёлтюрмегенлей, акъырын джууаб этди.

— Сен кесинг Нарсанагъа джюрюйсе, анда орус адамла бла тубешесе, тёрт классны бошагъанса, сора не сёз болгъанын къалай билмейсе? — деди Абдул, къатыныны халына къоркъгъан да, сейирсинген да эте.

— Мени атыма «Ах какая» дерге боллукъмудула? — деб Марзий, джарылмай эсенг, бузул дегенча, Абдулну бютюн да эсин ташлатды.

— Нелени сёлешгенинги билмегениме, — деб Абдул, энди олтуруб да чыдаялмай, секириб ёрге къобду. — Къалай болур сени атынг «Ах какая», сени атынг Марзийди, Марзий! — деб тюз Марзийни аллында чётелеб, аны билегинден ала, ол биягъынлай кюлден ёрге кёлтюрюлмей тургъан кёзлеге къараргъа кюрешди. Сен билемисе, «Ах какая» деб ат джокъду, болургъа да боллукъ тюлдю аллай ат!

— Сеннге уа Даусуз атаргъа боллукъмуду? — деб, биягъынлай кёзлерин кёлтюрмей алай соргъанында, Абдул энди уа таза кёлю бла къайгъыгъа кирди. Айтычусуча, Голаланы къыз да демей:

— Марзий, джаным, кесинги эсле, не затланы айтаса? Мени кёзюме да бир къара, — деб, биягъынлай чётелеб тилегенинде, Марзий, чыртда акъылы тайышыб бошагъанча, аллай къарам бла эрине къараб, сорууу бла аны энди бютюн да къайгъыгъа салды:

— Бизни джашчыкыгъа Детектор дерге боллукъмуду? Энди уа Солтан тэзюмюн бошаб, орундан чынгаб тюшюб, ич кёнчегин тарта:

— Аття, ання атланы юсюнден айта турады, мен терсме, арифметикадан тетрадымда Туугъанны тукъумун-джугъун тизгенме, устазым анама келиб менден тарыкыгъанды, «неуд» саллыкыма дегенди...

— Сени «неудунгу» юсюнден сёлешмейди ол,—деди атасы къайгыгыгъа кириб, алай а Марзий кюлден къарамын ма бусагъатда айыра:

— Айтма деген эдинг да «неудну» юсюнден, — деди.

— Аймысына, мен тамбла огъуна да тюзетирме аны, аття, Туугъанны юзюгюн а мен тюз билемеми, аття, тынгылачы, — деб, Солтан тайны туугъанына-туудугъуна дери тизе тебреди.

Абдул тынгылады. Солтанны тизиминде тюзю да терси да барды, Алай болса да «джашчыкъ атланы юсюнден алаамат зоотехник боллукъду» деб кеси кесине алай айтды. Марзийге уа:

— Ахыры сен атлагъа аталгъан атланы эшитмегенмисе?—деб сорду.

— Неге керекдиле ала манга? — деб Марзий, бир кесек эс джыя, ёрге къобду.

— Сен атчыны ноху тюл, министрни ноху болургъа керек эдинг, айыбды, бусагъатха дери атлагъа къаллай атла аталгъанын билмейсе, — деб ачыулу айтыб, тешине тебреди.

* * *

Ноябрь ай Алаамат элде быйыл бек сууукъду. Элни тегерегинде алаша тауланы къоргъашин басханча сууукъ хауа басыб турады, элге кире туруб баргъан къобанчыкыны тауушу шум болгъанды, сууу да азды.

Элни тебен джанында, джашчыкыла ойнаучу джерде, бюгюн киши да джокъду, ала школдадыла, былайда уа эшекле, танала, къазла къауданны отларгъа кюрешедиле. Арлакъда уа ат заводну баууну тегерегинде бурууда, къаргъалача, талай

джашчыкъ, ала бла бирге Солтан да олтурадыла. Солтан бюгюн школда устазын алдаб, атама болушургъа керекме деб, дерсден алгъа кетгенди, былайда уа атасы кѳрюб къояды деб, джан-джанына сескекли къарайды.

Бюгюн заводда тайланы аналарындан айырадыла, быллай кюн Солтан школда олтуруб къалай турур эди! Къуру джетшер ай болгъан джазыкъ тайчыкъланы аналарындан айырыб барадыла, къалай джашарыкъдыла ала анасыз?! Бу затха Солтанны джюреги эриб бошалыб барады. Тюзю, Туугъанны алкъын айырмагъандыла. Айхай, къуру айыргъан бла къалсала уа, тайчыкъланы бутларына тамгъа да саладыла, ол а къалай кючлю ачыта болур тайланы?!

Ма, бир киши адамча, Сосланны атасы Туугъаннга аркъан атыб келтириб, тамгъа салдыла. Ала алай эте айланган заманда Солтан бу затны кѳрмез ючюн кѳзлерин къаты къысыб туруб, ачханында, Туугъанны тайланы бѳлмесине баугъа алыб бара эдиле. Солтан секириб тюшюб, бауну арт джаны бла айланыб барыб, аны терезесини темирлерини арасы бла сугъулуб, ичине тюшдю. Анда тайчыкъла мыдах-мыдах сирелиб тура эдиле. Солтан Туугъанны къатына баргъанында, адамладан кѳлю къалыб, атасыз-анасыз былайгъа урулуб, буту кюйюб баргъан Туугъан Солтаннга бурулуб да къарамады. Солтан аны адамладан джакъламагъаны ючюн кѳлю къалгъан болурму? Туугъан Солтанны къатындан кетген да этмейди, джанлагъан да этмейди, Солтанны ийнакълауун сан да этмейди. Ёмюрде хурджунундан шекери къурумаучу Солтан шекер гыртны чыгъарыб, анга тутханында, Туугъан, ауузуна алмай, аны да сансыз этди.

Солтан тенгини бу халын кѳлтюралмай, кѳзлеринден джыламукълары тѳнгереги, джыламукъларын Туугъанны бойнуна ышыб, андан ары кесин тыйды, буту ачыб, анасындан айырылыб тургъан Туугъан джыламай, кеси джылагъанына ийлыкъды. Туугъанны бир бутунда «1937» деб джазылгъанды, бир бутунда да «125». Ол джарала Туугъанны этин кюйдюрюб барадыла. Ол кюнден сора Солтан кесини джашауунда бу санланы джаза тебресе, кюн эсине тюшюучен эди.

Туугъан сюелген джеринден ары-бери да къымылдамайды, аны ариу къулакъчыкълары, къалай эсе да, бусхулчукъла-

ча, ийилиб-ийилиб кьалгъандыла, бютеу халы аны насыбсызлыгъын кёргюзюб турады. Тенгини быллай кюнюнде Солтан кьалай кьоюб кетсин?! Кьоймай да не этсин!?

Бауну эшигинден дагъыда талай тайны джибериб эшикле-ни этиб-этиб барадыла. Бери ийилген тайла тамам Туугъанча мыдахладыла. Туугъан сюелген узун габдешни юсюнде Солтан олтуруб, Туугъанны кёзюне къараб турады. Энди бери тай да урмайдыла, тышында уа байталланы кишнегенлеринден адам чыдаб болмазча алайды, ала кеслерини сабийлерине джылайдыла, сабийлери уа джылай да билмей, бауда мыдах-мыдах сиреледиле.

Кеч бола башлагъанын сезиб, Солтан габдешден секириб тюшюб, кирген терезеси бла чыгъаргъа бара тургъанлай ызына айланыб къарагъанында, Туугъан бери урулгъанлы биринчи болуб, башын Солтан таба буруб, мыдах кёзлери бла ызындан къараб тура эди. Солтан бу къарамны кёлтюралмады, ызына къайтыб, тенгини бойнундан кьучакълады.

Бираздан бауда лампала джаныб, ичи ауангы джарыкъ болду. Солтанны юйде излей болурла, алай а Туугъанны кьоюб ол кьалай кетсин. Кетерик да тюлдю! Излесинле, артдан туйген да этсинле, кыйынлыкъ кюнюнде адамны кесин атыб кьояргъа боламыды?! Адам да, Туугъан да Солтанга уа бирдиле. Тебчилдеген да этмей тургъан Туугъанны солугъан джылы тылпыучугъу Солтанны бетине урады. Эртде-кеч кьалккъыды эсе да, Солтан кьалккъыб, габдешге тёнгереген болур эди, бир заманда, кимникиле эселе да, бир кючлю кьолла аны тартыб, габдешден чыгъара айлана эдиле. Бу кьолла атасыны кьоллары болгъанын артдан сизди. Ол Солтанны чыгъарыб аякъ юсюне сюерге кюрешсе да, Солтан бир да сюелелмеди, сора Абдул джашын имбашына атыб, баудан чыккъды. Солтан бу затны барын да тюшюндеча эсгере баргъан болмаса, кеси кесин билалмайды. Абдул, ауузундан бир сёз да чыгъармай, ауур солуй, элни орамына киргенинде, джашын имбашындан тюшюрдю. Солтан энди тамам да уянды.

Кёзге тюртгенни кёрмезлей, кече алай къарангыды. Джашы бла атасы бир бирини бетин кёрмейдиле. Атасы бир кесек солууун алгъанлай, аллында тебреди, Солтан а аны кемсиз ачуланнганын сезиб, аны ызындан бир атлам да эталмай, сюе-

либ къалгъанында, Абдул ызына айланыб «тебре» дегенинде, къоргъашин къуюлгъанча бутларын кючден-бутдан къымылдатды.

Марзий джукъламай къайгъыгъа кириб туруб, джашын сау-эсен кёргенинде, къууанч тыбырлы болса да, уруша башлады, алай а эри къашы-башы бла кёргюзгенин эслеб, джукъусураб тургъан Солтаннга тешинирге болушуб джатдырды.

Джассы арты болгъанды. Солтан башы джастыкыгъа тиертиймез джукълагъанлыкыгъа, сау кюнню къайгъылы болуб тургъан анасы кесин тыялмай джылады. Ингирден башлаб Абдул джашын излеб кирмеген элде бир джер къалмагъанды. Джашны излеме деб а бир адамгъа да аузундан чыгъармагъанды. Джашым тас болгъанды деб Абдулдан биреу бир сёз эшитсе, сау эл бары да биллик эди: «Билемисиз, Абдулну джашы тас болгъанды?» деб бири алай айтса, анга джууабха бири да: «Бир ишексиз, айю кесини уясына алыб кетгенди» дерик эди. «Суу анасы кёмеюулге алыб кириб кетген эсе уа?!» деб бир къаууму да алай огъуна къошарыкъ болур эди, ол себебден кеси төрт джанына айланыб ишексиз болгъунчу «джашым тас болгъанды деб» ычхындырыб Абдул Аламатха сёзге къалыргъа суймеди. Джашын бир джерде да табмай, Абдул къайтыб келе, шаркъ деб эсине Туугъан тюшдю. Атылыб барыб, тайла болгъан баугъа киргенинде, Солтанны кёрмей, джюрегине керти да къоркъуу кирди. Киргенден ары мыдах сирелиб тургъан Туугъанны къатына баргъанында, Туугъан андан джанлаб, бир джанына юркдю. Абдулну джюрегин бушуу алыб, кете тебрегенлей, габдеш эсине тюшюб къарагъанында уа...

Бу хапарны барын Абдул къатынына айтыб бошаб:

— Сени джашынг бла мен тамбла къалай сёлешсем да кёрюрге, къамчи бла сёлеширикме, — деди.

— Джашчыкыны атасы, Аллах ючюн, джашчыкыны этин ачитма, сен анга къолунгу тийирмеученсе, бу джол да айтыб ангылатсанг, экинчиде алай этерик тюлдю, — деди.

* * *

Къышды. Къар терен джаууб тебленгенди. Сабийле школдан чыкыгъандан сора джыйылыб дуппургъа барыб, андан чанала бла учадыла, бир къаууму да джары къамчиле бла буз-

лагъан сууну юсюнде хойнухларын айландырадыла. Солтан да чана бла учады. Аны тышсыз акъ тонуна къар джабышыбды, къара бухар бёркю уа терлегенден тютюн эте тургъан башындан учуб-учуб тюшеди. Тери къолкъаблары къойнуна сугъулубдула. Былайда дауурлары бютеу ёзенни алыб, сабийле зауукъ этедиле. Орамдан чыгъыб, Солтан бла эки къарнашдан туугъан джаш атын да чабдыралгъаныча бир чабдырыб сабийле таба келе тургъанын кёргенлеринде, чаналарын атыб-атыб, джашчыкъла аны аллына къараб тохтадыла. Ол а нелени эсе да кычырыб айтады. Джууукълаша келгени бла сёзюн ангыладыла.

— Буденныйден Солтанга, Солтанга Буденныйден! — деген сёзлени энди джашчыкъла бары да эштдиле.

Атлы джетиб, атны юсюнде тери бара:

— Буденный маршал, ма ол дядя Сеня, сеннге уллу бычакъ ийгенди, директоргъа уллу бычакъ ийгенди! Олтур бери артыма, дженгил бол! — деб ашыкъдырды.

Солтан тюшю-тюню эсе да билмегенча сын къатыб къалгъанды. Алай а къарнашы былайда, аны аты тюбюнде, алай эсе уа бу Солтанны тюшю тюлдю. Солтан алай эте тургъунчу къарнашы аны джагъасындан сермеб, атны белине тартды. Ызларына джорта туруб, Солтан артына къарагъанында джашчыкъла бары чаналаны алайда атыб, атны ызындан юрюлюб келе эдиле.

Солтан директорну кабинетине окъча барыб кирди. Аны ичи адамдан толу эди. Солтан кимге къараргъа да билмей сюелди. Аны бети асыры иссиден кюйюб барады, къаб-къара кёзлери бир адамда тохтаб къалмай, хар кимге кёзюу къарайдыла, тюкю уюкъларындан къар эриб, сюелген джери суу болгъанды. Асыры дженгил солугъан тауушу кюкю эштилинеди. Къойнундан къолкъаблары къарайдыла. Столда джылтырай тургъан уллу бычакъны Солтан энди эслеб, асыры къууанч аллы болгъандан джюреги дженгил-дженгил ура, Буденныйча узун мыйыкълы директоргъа къарагъанында, атасы да андан арлакъда олтуруб тура эди.

Директор акъырын ёрге къобуб, эки къолу бла да бычакъны акъырын ёрге алды.

— Джолдашла, ма бу сейир бычакъны Семён Михайлович Буденный бизни джигитге, Солтанга, саугъагъа ийгенди. Муну

юсюнде ма быллай сёзле джазылгъандыла: «Аджилааны Абдулну джашы Солтаннга Буденный маршалдан. Керексиз къынындан алма, алсанг а, джигит бол». Бу сёзлеге мени къошар затым джокъду, Солтан, алай болса да ма биз, былайда олтургъанла, барыбыз да сени иги окъурунгу излейбиз, бу бычакъ сени туугъанынга-туудугъунга белгили полководецни саугъасы болуб турурун излейбиз. Атланы алай бек суйгенинги уа иги этесе, атдан акъыллы джанууар джокъду, ат адамны уллу джакъыды, биз былайда Къызыл Аскерге, кесибизни аскерге атла ёсдюребиз, анга уа аламат атла керекдиле, ма аллай атла ёсдюрюрге сен да, сени тенглеринг да бизге болушагъыз, бек иги боллукъду. Заводда юч мингден артыкъ ат барды, аланы хар къайсысына да тыйыншлысыча къараргъа керекди. Бизни элибизде сенича джашла кёбдюле, болушагъыз, сау болугъуз дерикбиз.

Директор бу сёзлени айтыб бошаб, столундан чыгыб, Солтаннга бычакъны тутурду. Солтан, къоллары къалтырай, бычакъны алыб, анга кёз къакъмай къарайды. Хар ким да анга къарайдыла. Абдул а: «Энди директорну сёзюне джууаб этмей, ма алай телесине сюелибми турлукъду экен?» — деб кёлкуне келгенлей, джашы кеси кесин эсгериб:

— Тейри да адамы, мында къалай джазылгъан эсе, алай этерикме! — деб кабинетден окъча атылыб чыгыб кетди.

Солтан, къолунда бычагъы бла, контордан чыкъгъанында, конторну аллы сабийледен толуб эди. Кюмюш бычакъны ёрге кёлтюрюб, Солтан барына да кёргозгенинде уа:

— О-о-ох! — деген таууш бирден эштилди.

Солтан бычакъны ёрге тутханлай, тегерегин негерлери къуршалаб, юлерине баргъан узун орамны къыйырындан кирдиле. Джашчыкъла, керти да бычакъмыды дегенча, къоллары бла тие, Солтаннга сукъланганларын айта барадыла.

Ол кюнден сора бютеу элде Солтан белгили адамланы бири болду — игитда дейсе, Совет Союзну Маршалы кеси Солтаннга деб кюмюш бычакъ ийгенди!

Солтаннга бычакъ келген кюн юйде оноу этедиле.

— Быллай саугъала аллай адамладан алай кёб болмайдыла, сен аны билиб къой. Бу саугъаны магъанасы неди билемисе? — деди атасы.

— Неди, аття?

— Магъанасы уа энди сени аман окъургъа эркинлигинг болмагъаныды. Аны тышында, директор айтханча, бизге болушургъа керексе. Школдан бош заманыгъызда баулары ариуларгъа, атлары кютерге, суугъа элтирге, туяклары ариуларгъа нек болмайды?!

— Мен, аття, хар нени да эталлыкъма: иги да окъурукъма, аннягъа да болушурукъма, атлагъа да къарарыкъма, артыкъсыз да бек Туугъаннга, анга, билемисе, къаллай къыйынды бусагъатда? Не атасы джокъду, не анасы джокъду!

Абдул бла Марзий бир бирине къарашдыла: огъай, джашлары аман джаш боллукъ тюлдю.

— Джашчыкъ, тамбла дерслерингден сора нёгерлеринги юйге чакъыр, мен хычынла этерме, атаң а, мен билеме, ол къуйрукълу къюбузну сояр, конфет, пряник да алырбыз да, бу саугъангы къууанчын этербиз. Таб сени Туугъаннга да, атасы-анасы джокъ эсе, хариб, бир кила шекер алырма, — деди Марзий.

* * *

Буденныйни саугъасы Солтанны башха адам этгенди: юйде отун джарса да, ийнеки, бузоуну суугъа элтсе да, дерсин этсе да, джылкычылагъа болушса да, таза кёлю бла, суйюб этеди, алай а джагъалашханын да кёлю бла джагъалашады. Къалай эсе да джагъалашыргъа сылтау чыгъыб къалады. Бююн джагъалашханы — тенги билиб, билмей басды эсе да, Солтанны аягъын басханы ючюн эди, тюнене уа школдан юйге тонунда бир джангыз туймеси къалмай сыдырылыб келгенди. Туйюшгени уа не ючюн болду десенг, аны бла окъугъан джаш:

— Аджилада ёмюрде белгили адам чыкъмагъанды, — дегенинде, туйюш андан башланды.

— Къалай чыкъмагъанды? — деди Солтан анга кесин ата. Оруслада бизни Унухча аллай тутушуучу къайда чыкъгъанды?! Унухну Аламатда бир джангыз адам хорламагъанды! Не уа Оруслада бизни Асламбекча темирчи къайда чыкъгъанды?! (Не уа Солтанны атасыча ат чабдырыулада ёчню Орусладан ким алыб тургъанды?!)

— Ёчню сени атанг алмайды, аты алады! — деб джаш алай айтханлай, тьююш башланды.

Кюн сайын аллай бир сылтау чыкъмай къалмайды. Алай болса да Солтан кючлю тюрленгенди. Орундугъуну артында ариу рамкагъа салыныб, Буденныйни сураты тагъылгъанлай турады. Джастыкъдан ёрге къабыргъада Солтанны атасы ишле-леген нарат табхада багъалы саугъа къатапа джурунга чыр-малыб турады, Солтан аны бери алыб ашхы къараб кёзлерин тойдуруб, ызына салыучанды. Солтанны тенглери къуру да тилегенлей турадыла :

— Бычагъынгы къолума джангыз бирчик алыргъа бере эсенг, къанджал урулгъан чанамы санга берирме.

— Мен а джугъутурларымы берирме.

— Мен эм мазаллы хойнухуму берирме.

— Мен а сени Туугъанынга шекер берирме.

Джукъ да алмагъанлай Солтан аланы бир къауумуну къолуна бычакъны береди, бир къауумуна уа классда кеси ючюн дежурить этдириб алай бериученди.

Бир джолда Солтанны окъутхан устаз къыз бютеу бир дерсни Семен Михайлович Будённыйни юсюнден хапар айтыб турду. Дерсе маршалны талай суратын кёргюзюб, аны аскер ишлерини юсюнден, эки айланыб да бери, бу заводха келгенни юсюнден сейирсиндириб хапар айтды. Бу дерсге Солтанны бычагъын да келтиртген эди. Бычакъ бир къолдан бир къолгъа кёче, бютеу классны аулады. Будённыйчиле къаллайла болургъа кереклисинден да устаз ариу айтды, классда уа кесин будённыйчиге санамагъан, артыкъсыз да бек джашчыкълада киши болмагъанын ол бек ариу биледи. Програмада болмагъан затны нек этдинг деб бу устазгъа арта завучну урушханын сохтала билмеселе да, устазны Будённыйни юсюнден хапар айтханына мардасыз разы болуб чачылдыла.

Туугъан анасындан айырылгъанлы Солтан анга бармай бир кюнню къалмагъанды. Тайла мазаллы арбазда эркин айланадыла. Эртден-ингир суугъа уа аланы сабийле джюрютедиле. Тамгъаларыны ачыгъаны бираз кете башлагъан болур, аналарын да унутаракъ эте башлагъан болурла, тайла бир кесек эс джыйыб, ашай тебрегендиле.

Туугъан да анасын унутханча кёрюнеди, нёгерлери тайла-

ны уа бар-джокъ эселе да сан этмейди. Анга кереклиси кѳуру Солтанды. Солтан кѳуру да бир джерден бир джол бла келиучюсюн билиб, келиучю заманына да юрениб, Туугъан ол джанына кѳарагъанлай, сакълагъанлай туруучанды. Узакъдан Солтан сызгъырыучусуча сызгъыргъанлай а, аллына чабыб, ше-керин да сан этмей, башын Солтаннга ышыб, кѳууанч аллы болады, сора ол анасыны тарагъы бла аны джалын тараб тебресе, кѳымсыз болуб, сѳююнѳб туруучанды. Бир-бирде уа Солтан, аны бла ойнай келиб, аллында кѳачыб тебресе, тайчыкъ да аны ызындан сѳрюб, аллына чыгъыб, кѳнделен тѳшѳб тохтаучанды. Солтан Туугъанны чыммакъ-акъ этинде бир тукъум бир кир, букъу болмазча, кѳарагъанлай, сѳртгенлей, сѳйпагъанлай турады.

Породалы тайланы башха айырыб, алагъа башха тѳрюлю кѳаралады. Бичен, зынтхы, кѳышхыр ашланы марда бла береди-диде. Бусагъатда тамгъа кѳюйдѳрген этлери да бир кесек ма-джал бола башлагъанында, тайла да эс джыйыб, энди неге да юрене тебрегендиле.

Солтан Туугъанны юретиуню кѳолгъа алгъанды. Кѳалгъан тайла бла тенглешдириб айтсакъ, Туугъан иги кесек затха юреннгенди. Солтан кенген сызгъыргъанлай а аллына чабыб барады. Кѳалгъан тайла адамны кѳргенлей кѳачыб кетедиле.

Юретиу башланды. Солтан хурджунундан кѳурумаучу ше-керни Туугъанны аузуна салыб, ол аны ашаб бошагъынчы кѳолунда нохтаны тайны башына акъырын салды. Тай аллындан бу затны эслемей туруб, сора Солтан нохтадан алыб тартыб те-брегинде, Туугъан Солтанны билегин юзерча алай кѳючлю тарт-ды. Не да этиб, башын нохтадан ычхындырыр ючюн, Туугъан кесин ары бла бери атыб, Солтанны джонгурчха кибик бурады, алай а Солтан, кѳолу нохтагъа кѳарышыб кѳалгъанча, ычхын-дырмай, кѳаты тутуб, тѳзеди. Асыры ачыууланнгандан Туугъан-ны ол сейир ариу кѳзлери чыгъыб кетерча алайдыла. Кѳаллай-ла этди эсе да, тай Солтанны кѳолундан ычхыныб, аны джерге кѳаблаб, атылыб кетиб, бауну узакъ мѳюйѳшюне кѳысылды.

Солтан, Туугъаннга ачыуланмай, кеси кесине ачыулана кѳобду: «Сен Туугъандан сегиз джыл бла юч айгъа тамада бол-гъанлайынга, кесинги сабийге хорлатханса! Айыб тѳлмѳдю сеннге?!» — дей, тѳрт джанына кѳз джетдиргинде, андагъыла

бары тайла бла кюреше, Солтан къайгылы киши да болмай тургъанларын эслеб къууанды, алай а атасы Абдул Солтаннга кёзюн джетдириб, эрлай башха джары къараб, джашыны джыгъылгъанын кёрмегенча этди. Солтан баргъанында, Абдул тору тайчыкны нохтасындан тутуб, не ары, не бери къымылдаргъа кьоймай тура эди, тайчык а бютеу санчыклары къалтырай, темир къоллача бу къолладан ычхыналмазлыгъын сезген болур эди.

— Не эте айланаса? Къалайды Туугъан? — деб сорду атасы джашына къарамагъанлай, эки къолу бла да нохтадан тутханлай.

— Туугъан ычхыныб кетгенди.

— Ычхынган эсе, тутаргъа керекди.

«Къалай?» деб сорургъа Солтан аздан-буздан къалды. Тутуб а къалай тутаргъа керекди, къалай туталлыкъ эсенг алай. Бу акъыл бла Солтан тайланы арасында агъара тургъан Туугъаннга тебреди.

Туугъан да энди акъыллы бола барады: адамла аны къалай эсе да къыйнагъандан къыйнаб барадыла—Туугъанны анасындан айырдыла, этин от бла кюйдюрдюле, не зат эсе да башына да бир затны кийдиргендиле, кийдирген а Туугъан кимден да бек суйген адамы, ышаныб келген Солтаннга Туугъан хыны къарамы бла къарайды. Артыкъсыз да бек Солтанны акъырын, джашыртын келгенча келгенин Туугъан чыртда ушаталмады, не ючюн десенг, бюгюннге дери Солтан анга джашыртын келген огъай, чабыб келиучен эди.

Солтан Туугъанны къатына келмей узагъыракъда тохтады, Туугъан да къулакчыклары тургъузуб, къачаргъа хазырлана къарайды. Солтан къалай тукъум тутаргъа сагъыш эте тура болур, алай а ма тенги таба атлам этгенлей, аны атламын сакълаб тургъанча, тенги джортуб кетиб, мазаллы бауну бир къыйырындан бир къыйырына ётдю.

Солтан да энди акъыллы болгъанды, тайгъа бираз унутдурб барыргъа мурат этиб, башха нёгерлери къалай тукъум юретгенлерине кёз джетдирди: да майна, къалгъанла да бир джыгъыладыла, бир къобадыла, тайла къолларындан ычхыныб кетедиле, атасы уа кеси тутуб тургъан тайны нохтасына узун джибин тьююб, джибни учун да габдешде урулуб тургъан то-

гъайгъа байлады. Алай бла энди джашауунда биринчи болуб тай багъанагъа тагъылды. Бусагъатда уа тайланы нохта бла ма былай Абдул такъгъанча тагъаргъа юретиу барады.

Солтан энтда Туугъаннга тебреди, къолунда шекерин Туугъан кёрюрча тутуб барады. Туугъан шекерге кёзюн азчыкъбузчукъ джетдирсе да, барыб аны къабаргъа унамады. Бу болумну ангылагъанында, Солтан къанатлы учханча учуб дже-тиб, не болса да болур деб, Туугъанны юсюне мыллыгын атыб, къаллайла джетди эсе да нохтагъа къолу дже-тиб къадалды. Туугъан да Солтан да бирден бурулуб барсала да, нохтагъа къадалыб тургъан Солтанны тайдан бир тукъум бир кюч айыраллыкъ тюлдю. Туугъан Солтанны джерден ёрге кёлтюрюб къабларгъа кюрешгенча кюрешеди, алай а кеси кесинден айыралмайды.

Быланы кенгден кёрюб къараб тургъан Абдул барыб джашына болушургъа излемеди — не болса да кеси юренсе, кеси къыйналса иги болгъанын Абдул бек ариу биледи.

Солтан бла Туугъанны къазауатлары иги кесекни барды. Эшта, арыгъан Туугъан болду дейме. Быланы къазауатлары тохтагъанын кёрюб, Абдул алайгъа баргъанында, джашы биягъынлай эки къолун нохтадан айыралмай, къадалыб тура эди, атасына къалай эсе да танымагъанча къараб, асыры арыгъандан алайды, кёгюрчюн бетли чепкенини сырты терден суучады, башы уа тегерек айланыб барады.

— Аперим, — деб кюру ол сёзю айтыб, джашыны къолларын нохтадан кючден бла бутдан айырыб, Туугъанны тагъаргъа алыб тебреди. Ызындан тебреген Солтаннга ол:

— Эм къыйыны нохтаны салыу эди, нохта салынса, такъгъаны асыры къыйын тюлдю, — деб, алыб барыб Туугъанны габдешге такъды.

Атасы алайдан жанлады, асыры арыгъандан санларын къымылдаталмагъан Солтан Туугъанны къатында азчыкъ сюелиб, сора баудан чыгъыб, эшик юсюнде узун шиндикге олтурду. Бираздан атасы да чыгъыб, экиси да юйге кюнорта азыкъгъа тебредиле. Солтан атасыны сол джанында шум болуб барады. Бир джаны бла Туугъаннга нохта салгъанына къууанса да, бир джаны бла уа Туугъан шохлукъну юзер деб къоркъады. Атасы аны сагъышын бузду.

— Атны заводу не къадар таза эсе, аны халиси ол къадар къыйын, ол къадар назик болады, ол себебден аллай ат бла ишлеген, аны юретген къыйын болады, аны халисине кёре, эбин таба билирге керекди. Ма сен бла Туугъан шохла эдигиз, шохла эдигиз дегеним — бусагъатда ол сени кесине къанлы джаугъа санаб турады, не ючюн десенг, сен аны баш эркинлигин къоймадынг, ол аны биледи. Энди уа ол сениге толу ышаныб кесин берирча эталсанг, сора аны ол хилиси ёмюрлюкге кетиб, сени эм багъалы тенгинг болуб къаллыкъды.

— Аття, къалай бла этерге боллукъду алай?

— Къалай бламы? Ариулукъ бла, анга иги къарау бла, эс бёлюу бла. Бу затха заман кёб керекди, ол себебден мени къоркъгъаным, Туугъаннга эсинг кетиб, дерслеринг къарыусуз болурла деб анга къоркъама.

— Аття, сен къоркъма, мен кечеле бла этеме да дерслери-ми?! Кюндюз а Туугъанны юретирикме, солуу кюнде уа эртденден ингирге дери да Туугъан бла боллукъма.

Байланган джеринде ашха Туугъан эрнин да тийирмегенди. Джукъгъа къымылдамазча бир джерге былай байлаб къойгъанларын Туугъанны сабий джюрекчиги не ангылаялмайды, не кёлтюралмайды. Былайгъа тагъылгъанлы ычхыныргъа не къадар кюреше эсе да, манс джиб бла темир тогъай аны бошламайдыла. Къаб-къара кёзлеринден джыламукълары чыммакъ-акъ джаякъчыкъларында къара сызчыкъла болуб барадыла.

Солтан биягъы шекери бла келгенинде, Туугъан шекерге узалгъан огъай эсенг, Солтанны кёргенлей къачаргъа кюреше, джибини узунлугъуна кесин атады. Бираздан Солтан ал джанындан барыб акъырын мулдасын сылай башлагъанында, тайчыкъ къалтыраб биягъынлай тыпырдаб тебреди, алай болса да Солтан къолун айырмизгъа кюреше:

— Туугъанчыгъым, Туугъанчыгъым, — дей, сылаб кюрешеди.

Тайчыкъ бираз тынгылай башлагъанын Солтан сезди, аны сезгенлей а къашыгъанын къоюб, арлакъгъа джанлагъанында, Туугъан аны таба бойнун буруб биринчи кере къарады.

Шох болуулары былай бла башланды.

Он кюнню ичинде тайланы нохтагъа бла тагъаргъа юретиу барыб туруб бошалды. Ол он кюнню ичинде Солтан да, къал-

гъанла да тайланы нохталарындан алыб джюрютюрге да юретдиле. Тайла кече да, кюн да кёбюсюне тагъылыб туруб, джукълагъанлары да, ашагъанлары да алай бла болуб турду. Энди уа Солтан Туугъанны башындан нохтаны тешиб, кийдириб тургъанлыкъгъа, Туугъан сан этмейди.

Юретиуню экинчи кёзуюю — джюрютюу башланды. Бу башланган кюн аяз кюн эди, къышхы кюнню таякълары джерде къарны джылтыратыб, кёзлеринги къаматады. Тайланы барын чыгъардыла, аланы алларына, атха миниб, Абдул чыкъды. Солтан бла нёгерлери да, атлада, тай сюрюуню ызындан тебретдиле. Къара суу таба Абдул тюз джюрюш бла барды, тайла да аны ызындан алай барадыла. Суу ичириб бошагъандан сора тайланы таза хауа солтургъа зшикде иги кесек заманнга къойдула.

— Энди быланы джюрюшню не тюрлюсюне да юретирге керекди, санларын, къанларын, этлерин къатдырыгъа керекбиз, алай бла 1938 джылны къачына дери ол затла бла кюреширкибиз, — деди Абдул джашлагъа.

Хар кюнюне тайланы эшикге чыгъарыб айландырадыла. Алгъы бурун Абдулну атыны ызындан тайла тюз джюрюрге юрендиле, андан ссра Абдул алларында джортуб тебрегенинде, тайла да ызындан джортуу салыб тебретдиле. Бу джюрюшню да юретиб бошагъандан сора Абдул аты бла алларында тёртгюлле башлагъанында, тайла да тёртгюллеуню башладыла. Джюрюшню бу юч тюрлюсюне да тайланы кючлю юретдиле.

Туугъан иги огъуна да ёсюб, кеси да джарыкъ болгъанды. Солтан анга аягъынгы бер десе, аягъын олсагъатлай Солтаннга узатады, айдан бир кере джууакъларын ариулаб тебресе уа, Туугъан, аны да суююб, тынгылаб турады. Юсюнде бир букъу ышаны болмагъан Туугъан джим-джим джылтыраб, кёзюню алдайды.

Бир джолда, ийых кюн, Марзий эртденбла танг атмай кёубуб, ийнек сауаргъа чыгъыб тебрегенлей, юлерини эшигини ич кылычын ачыб, алай а тышына чыгъалмай къалды. Ачаргъа не кюрешди эсе да джукъ эталмады. Чот неде болгъанын ангылады: тышындан къадау салынса, тели Байдымат салыб кетгенин бил. Сёлеше билсе да, Байдымат ёмюрюнде не сёлешмейди, не кюлмейди, анга бир кыркъ джыл чакълы болгъанды,

ол къыркъ джылны ичинде Байдыматны эм уллу иши танг амай къобуб, хар кимни эшигини тышындан къадау салыуду. Тышындан къадауу салынмай бир юй къалады деб къоркъгъанча, ашыгъыб, къазауат этиб къорешеди. Сейир не затды десенг хар арбазны кесини бирер мазаллы самыры болса да, тели Байдыматха бир джангыз чабмайды.

Абдулланы юйню къадаууна бу джол ол, эшта, бир кючлю затны салгъан болур, ансы Абдул эшикле бла быллай бир къорешгенден ары бир джукъ эталлыкъ болур эди. Эшикни джумдурукълары бла туююб къорешгенин да киши эшитмейди: арбаз уллуду, юй джолдан иги кесекге кириб алай салыннганды.

Марзий ийнекни сауалмай, тууарла кетиб къалгъанларына къыйналады, Абдул бла Солтан а эртденбла эртде барыб, тайлагъа аш салыргъа, джюрюшге юретирге керек эдиле, аны тышында да Солтан бююн Туугъанны туякъларын ариуларгъа керек эди. Арбазда ийнек бла бузоу кёзюу-кёзюу ёкюредиле, эшек аш излеб окъуйду, тауукъ орунда тауукъла да дауурсюйюр этедиле.

Марзий кечеден къалгъан отунла бла печин джакъды, алай а отунла аз болгъанлары себебли, от дженгил джукъланыб, юй сууукъ болду.

Абдул джумдурукълары бла эшикни энтда туююб тебреди, алай а бир джангыз адам да эшитсе уа!

Бу халдан юйдеги кюнортагъа дери эшикге чыгъар амалы болмайын туруб, сора Абдулну излей заводдан адам келгенинде, джесирден ычхынды. Келген адам къадаугъа кенделен салыннган темирни эслеб, юйню иелери къайры эсе да кетген болурла деб кёлуне келгени бла бирге бу иш тели Байдыматны иши болгъанын дженгил ангылаб, къадаудан темирни алыб шууулдатыб, юйге киргенинде, Абдул ачыуланыб юй тубюнде джюрюй, Солтан да андан бытдыр болуб тура эдиле.

Абдул бла Солтан заводха ашыкъ-бушукъ этиб кетгенлеринде, тайлагъа да аш берилиб, суугъа да сюрюлюб тура эдиле. Бауну ичинде тагъылыб тургъан джангыз Туугъанны кёрдюле: Солтандан башха кишини къатына къоймай, алай бла тагъылгъан джеринден аны киши бошлайлмай, аллында да ашына тиймей сирелиб тура эди. Солтанны кёргенлей, джарыб, ызындан суу ызына атланды.

1938-чи джылны джазы келди. Сууукъ кышыны кучагындан ычхыналмагъанча, джаз алай рахат, акъырын, кыйын келеди. Эл а джазы ашыгъыб сакълайды: мал аш кытды, джыккырлада тузлукъ, тузланган баш-аякъ бошалыб тюбуне тюшгенди, тюзю, хар юйге кирсенг да, аллынга уа къакъ этни салыргъа боллукъдула.

Аламатны джангыз узун орамыны эки кыйырындан къар кетгенди, ол себебден ачылгъан джерледе былтырдан къалгъан тамырны излей, туякълары бла къаза, эшекле айланадыла.

Орамладан, тыгъырыкъладан суу агъачлары, челеклери бла кызла чыгъа да бири бирине кычыра, сора нёгер-нёгер бола, къара суугъа ашыкъмай барадыла. Аланы кюлкюлери, хархлары эштиледи. Къызланы ызындан джашла да, таб, атлары суу ичерик тюл эселе да, башларындан тутуб, ала да къара суу таба барадыла. Элде шошлукъну джыйын-джыйын болуб ойнаб айланган джашчыкъланы даууру бла мазаллы итлени юргенлери бузады.

Юйлени къанджал башлары, дран башлары, къошун башлары, топракъ башлары кюн тийген джанындан къарлары эриб къарала турадыла, кюн тиймеген джанындан а аланы башларында къар агъарады. Аламатны тегерегинде таула да къоландыла. Аланы сыртларында къар эриб, джер ачылгъанды, къолларында уа, кебге урулгъанча, къар эримей куюлуб турады. Сууукъгъа да къарамай, тиширыула суу ызында эски чайкъайдыла, сууукъдан кыб-кызыл кызаргъан къолларын кёзюу-кёзюу кююнларына сала да джылыта, дагъыда ийиле да эски чайкъайдыла.

Завод элни север джанында орналгъанды. Аны мекамлары элни мекамларындан башхадыла: бир-бири башында эки къат юйлери кызыл кирпичден ишлениб, башлары да къошун бла джабылгъанды. Ол мекамла мардасыз кёб джерни алсала да, аланы тегереклеринде атланы айландырырча бош джер да кёбдю.

Элни кесини колхозу да барды, алай а заводда ишлегенле да колхоздандыла. Колхозну кесини алкъын Джарыкълыкъ юйю болмагъаны себебли, ингир сайын джаш тёлюсю киногъа къарар ючюн заводну клубуна барады. Къызладан киногъа

баргъан бек азды, алай болса да бир-бирде къарнашлары бла, джууукълары бла ала да барадыла.

Солтан бюгюн тенглери бла киногъа барды. Бу киногъа ма беш кюнню бир-бири ызындан къарайды. Кинону аты «Красные дьяволята» деб алайды. Къараб келгени сайын аны хапарын анасына айта, анасы да азбар этерлай болгъанды, бу кинода болгъан затла уа Солтанны башындан бир да кетмейдиле. Ол анда ойнагъан экеуленни бири Солтан кесича кесине алай кёрюнеди. Да тюзюн айтса, Солтан ат белинде ол анда джашдан эсе кючлю барады, дагъыда айтсакъ а, Солтанны къанатлыча джюрюген Туугъанны, Буденный кеси берген бычагъы! Туугъаннга джер салыныб башланырын Солтан бир ашыгъыб сакълайды да, аны адам айтыб да айталмаз, алай а къачха дери Туугъанны сыртына джер тиерик тюдю, къачха дери уа сау беш ай барды. Аны тышында да Туугъан таугъа кетерикди, бу джол Бийчесыннга бармай, Кяфаргъа барлыкъларын Солтан биледи, атасы биргесине Солтанны элтириги бла элтмезин а билмейди, анга ишеклиди. Не ючюн десенг, бир джолда атасы Солтан джай юйде болургъа кереклисин айтхан эди: бичен этерге, бачхагъа къараргъа, къойланы кютерге, эшек бла чегетден къышха отун ташыргъа.

Къалай алай болду эсе да, Абдул, Солтанны юйде кююб, джылкы бла таугъа кеси кетди, ол себебден энди Солтан къачан эсе да бир аны бедешлик этген эшек бла хар кюнюне чегетден отун ташыйды. Биченнге чыгъа башлагъынчы былай ташыб турса, къышха отунларын джыярыкъды. Бютеу акъылы, сагъышы Туугъан бла болса да, Солтан хар кюнюне эшек бла айланады.

Бу кёзюуде уа Туугъан Кяфарны аламан отлауна белине дери батыб, ол сейир ханс башына чабыб эсиргенча, кеф этиб айланады. Тайла ол отлауда ёсген да этиб, эт да тутуб, сентябрь айда чыртда танымазча тюрлениб къайтдыла.

Энди юретиу да башланды. Бу тайлагъа бусагъатда джыл бла джарым болгъанды, быланы неге да юретирге керекди. Солтан Туугъанны башына, нохта огъай эсенг, ауузлугъу бла джюген салды. Туугъан бу затны бир да скоймеди. Игитда дейсе, ауузу темир татыу этиб турлугъун ким сюерикди! Не кесек затчыкъгъа да кёзюнде ийнеге тёзмегенча тёзмеучю Туугъан

ауузлукъну аузундан чыгъарыргъа кюреше, тишлери бла кы-
жылдатыб, башын ары бла бери эта, хыны кёзлерин бир джер-
де тохтатмай ачыуланады, алай а Солтан ариу айтыб, аны къа-
шыса, бир кесек сёл бола келиб, дагъыда хыны къан алады.
Аны тенги бир-бирде анга быллай ачы затланы нек кёрюзгенин
Туугъан ангылаялмайды, аны ангылаялмаса да, тенгини суй-
меклигин кючлю сезеди.

Туугъан суйсе суймесе да Солтан аны башында джюгени
тешмегенлей кёюб, талай кюн бла кечени Туугъанны джат-
ханы, тургъаны да ауузлугъу бла, джюгени бла болду. Болмаз-
лыгъын билгенинде, Туугъан ауузунда ауузлугъу тургъанлай
къабаргъа да юрене башлады.

Туугъанны биягъы тенги Солтан кюнлени бир кюнюнде эн-
да бир джангы зат кёргюздю — джюгениге дагъыда узун бау
къошуб, Туугъанны кенг джумушакъ арбазгъа чыгъарды. Бу да
Туугъаннга джангы затды. Туугъан бла бирге дагъыда беш-ал-
ты тайны чыгъарыб, сора арбазда аланы къууалгъанларын
къуууб, сюрелгенлерин сюрюб башладыла.

Абдул арбазны тюз арасында узун кнуту бла джерни чакъ-
дыра, алай бла тайланы къркзута, тохтаргъа кёймай сюре-
ди. Алгъы бурун атлам бла бардырдыла, андан сора джортурду-
ла, эм артында уа тёртгюнлетиб сюрдюле: Солтанны Туугъаны,
чыммакъ-акъ къанатлыча, къалгъанланы барындан айырылыб
таныла, аягъы джерге джетмегенча, алай барады, бир-бирде ол
джюзюб баргъанча Солтаннга алай кёрюнеди.

Абдул тайланы чыртда солургъа кёймай сюреди, Солтан
а Туугъандан кёзюн айырмай къарай, атасыны айтханы эсине
тюшдю: атасы айтыудан, къарачайлыла акъ атны, къолан ат-
ны тутаргъа ёч болмагъандыла, не ючюн десенг, ат урларгъа
келиучюле къарангыда аллай атны дженгил табарыкъ эдиле,
ат урларгъа баргъанлагъа да къарангыда атлары танымазча
болса, иги болгъанды, ат урлау а джигитликге, эрликге санал-
гъанды.

Тайланы тамам терлери баргъынчы сюрюб, сора ызларына
бёлмелеге джыйдыла. Абдул Солтаннга салам буштукъну бериб:

— Терин сюрт, къаны тюз джюрюр ючюн, этни да сылар-
гъа керекди, терин а ариу сюртюб, къургъакъ эт, алай этсенг
ашны иги ашарыкъды, — деди.

Солтан терин сюртгенин Туугъан онгсунуб турады, Солтан а къадалыб аягъындан башлаб башына дери Туугъанны бир эли джерин къоймай, сюртюб къургъакъ этиб, сора къолуну аязы бла этин сылаб тебреди. Аман кючлю арыгъан Туугъан, кёзлерин да къысаракъ этиб, онгсунуб турады. Солтан Туугъанга аягъынгы бер дегенинде, ол аягъын кёлтюрдю, Солтан аны джуаагына кирген саламланы, мычхы умурланы барын ариулаб, таза этди. Джумушакъ болур ючюн, арбазгъа мычхы умур бла салам къуюлубду.

Бу арбазда биягъынлай тайланы къызыу сюрюу, джюрюшлерин ёсдюрюу талай кюнню барыб турду, алай а тайла муну бла къалыб кетмедиле: кюнлени бир кюнюнде биягъы тенгини къоллары Туугъанны юсюне ат джерни салдыла. Сыртына джер тийгенлей, Туугъан, кёлтюрюб болмай, арт аякъларын ёрге атыб, къазауатха кирди, алай а чот къуру да болуучусуча бошалды: къачан да Солтан хорлаучанды. Аны ариу белине джерни бегитдиле, айылларын къысдыла. Джангы юреннген тайны юркютмез ючюн, джерни ёзенгисиз салгъандыла. Джюгеннге узун джибни тагъыб, Солтан Туугъанны манежге чыгъарыб, юсюне мингенлей, къуру ат джер бла сюрюб башлады. Бу тукъум юретиуле бары да ашыкъмай ууакъ-ууакъ бардырыладыла, Солтан а, Туугъанны халисин билгени себебли, не айтханын да анга къуру ариулукъ бла этдиреди, бир кесек ауазын кёлтюргеннге да Туугъан чыдаб болмай, алайгъа бой бермез ючюн, ёлюрге да хазырды.

Декабрь айгъа дери талай затха юретиб, Туугъанны ат джерини юсюне энди ичине ары-бериле къуюлгъан машокну салдыла. Бу машок бла да Туугъан манежде талай кюнню айланды, андан сора машокну ичин кюн кюнден ауурдан-ауур эте, аны ауурлугъу адамны ауурлугъу чакълы бирге джетди. Туугъан бу затха да юрениб, 1939-чу джыл январны аягъында (Солтан ол кюнню чыртда унутмайды) биринчи болуб Туугъанны сыртына минди. Солтан бу арт джыллада не тюрлю атда да джюрюгенди, къалай суйсенг, алай бара да биледи, алай а ол джашауунда бюгюнча насыблы болгъан болмаз — ол хар ким да сукъланнган, эм ариу атха мингенди! Солтан аны белине мингенлей, эки атчы да джюгенин эки джанындан алыб, Туугъанны тебретдиле. Бу тукъум юретиу да талай кюнню барыб

туруб, сора андан ары Туугъанны эки атлы эки джанындан алмай, бир атчы алыб, Солтан бла джюрютюб тебретиле. Дагъыда кюнлени биринде уа Туугъанны сыртында Солтан кеси, джабджангыз къалыб, къолуна джюгенин алды. Солтанча быллай тайлагъа миниб баргъан джашчыкъла бирталай бардыла, барыны да алларында уа Абдул юренинген атха миниб, алчы болуб барады.

Тайла, ушатмасала да, энди хар бир тюрлю юрениуге да тынчыракъ бой саладыла, алай бла Туугъан джашауунда ал школну бошады, ёзге, ол джашаууну къуру аллы эди.

Бу къачдан башлаб 1940-чы джылны май айына дери Солтан Туугъанны джангы программа бла юретиб турду: программасы аны санын ийлерге, тамырын, джигин ишлетирге, тюз солургъа юретирге деб алайды.

1940-чы джылны май айында Солтан школдан кетди — окъуу джылны алтынчы классда къалгъан программасын ол джай хазырлаб, къачда экзамен берирге деб сёз бериб чыкъды, чыкъмай амалы болмай эди, нек десенг, Солтан Туугъанны чабаргъа юретирге керекди, Туугъанны башха адамгъа къояргъа уа чыртда болалмады.

Туугъанны юретир ючюн, Солтан Иссисуда ипподромгъа барыб джаздан башлаб къачча дери анда атын юретирге керек болгъаны белгиленгенден сора, Солтан да, атасы да сагъышха кирдиле: Марзий джашын кесинден чыртда джукъгъа бошларыкъ тюлдю.

— Не оноу этейик экен? — деди Абдул манежде шиндикге олтуруб тургъан джашына.

— Не оноуму? — деди Солтан, — Мен зртде огъуна оноу табханма.

— Къаллай оноу?

— Мени фельдшерге окъургъа иедиле дербиз, анам мени дохтур этерикме деб турады да?!

— Сора майда адамны окъургъа ийиб къайда кёргенсе, артыкъсыз да бек джети классны бошамагъанлай?!

— Ання билмейди да аллай затланы?

— Оллахий да билляхий, ананг бла сен мени акъылымдан шашдырасыз, ол сени асыры бек суйгени бла, сен да Туугъанны асыры бек суйгенинг бла, мен да сизни арагъызда. Мен из-

леген а сен эркиши болсанг деб олду! — деди Абдул, джашы бла юйге тебрей.

Юйге келгенден сора Солтан, атасы сёзню къалай башларгъа билмей, эшикге чыгъа, бир юйге кире, тели болуб тургъанын ангылады. Анасы да эрини не эсе да бир къайгъысы болгъанын сезиб:

— Джашчыкъны атасы, сени не эсе да бир къайгъынг барды, — деди.

Бу сёз не бла бошалырын Солтан ашыгъыб сакълайды. Атасы не ючюн эсе да гида балтаны алыб, табхадан хыршы ташны да алыб, аны билерге башлагъанча эте айтды:

— Тынгыла, Голаланы къыз, бизни Солтаннга насыб келе айланады: аны дохтурлукъ окъургъа иебиз дейдиле, билемисе дохтур болургъа! — деб, сангыраугъа кычыргъанча, не эсе да алай кычырыб, Абдул къарамын Марзийден бир джанына бурду.

— Джашчыкъны атасы, сора сен къууанмаймыса да бу затха, мени бла алай къуджур-муджур нек сёлешесе?

— Къуджур-муджур! Не къуджур-муджурду ол, къуджур сёлеше эсем а, Голаланы къыз, сенден къоркъуб сёлешеме, къолумдан ычхындырлыкъ тюлме джашымы деб айтыргъа сен сатыб аллыкъ тюлсе.

— Алай къалай айтаса, ахыры?! Бизни джашчыкъ уллу адам болургъа бара эсе, сора мен аны къалай тыярма?! Алай бош ийиб къояргъа керек тюлдю, той-оюн этиб ашырыргъа керекди. Сен къойланы эм семизин, эм уллусун соярыкъ болурса, мени бозам да джетиб келеди. Быллай насыб кимге да тюшюб бармайды, элни джыйыб алай ашырыргъа керекди. Къачан кетерге керекди джашчыкъ? Джангы чепкен да тигерге керекди, джангы бухар бёрк да этдирирге керекди, джыр-джыр чурукъла да тикдирирге керекди, джайгъа деб къара халы тюймелери бла акъ кёлекни уа тигиб, къюбюрге салыб турама, — Марзий хазырланыу къайгъыгъа кирди.

— Сен айтханны барын артдан этиб элтирге да боллукъду, — деди Абдул къатынына, — мен артда кесим элтirme, кетери уа бир ийыкъданды. Неме уа, неме, той дегенинг? Тойну бусагъатда къюуб, бошаб, дохтур болуб келсе этерми эдик.

— Бизни юйню тамадасы алай къызгъанчды деб бюгюн-

нге дери джети джукълаб акъылымда джокъ эди! Джангыз баласындан адам джукъну къалай аяйды?! Ол бошаб келсе той эталмаймы къаллыкъбыз?! Огъа-а-ай, ма бюгюн огъуна джууукъгъа-тенгнге да билдириб, хазырланыб башларгъа керекди,— деб таукел айтыб, олсагъатлай огъуна къобуб барыб къанджал къюбюрню ауур башын ёрге кёлтюрюб, кёк бухар теричикни алды да, аны къолу бла талай кере сыйпаб, бёрк этиучю устагъа чабыб кетди.

Атасы бла джашы къюлген-ышаргъан да этмегенлей, бири бирине къарашдыла.

— Оллахий да билляхий, сени ананг тюз этеди, сени къайры баргъанынгы билмесе да, ол тюз этеди, сен керти да эркиши болургъа бараса, эришиулеге къошулгъан хомух адам болмайды, джигит адам, ётлю адам — ма олду эришиуге да къошулгъан, ал орунну да алгъан, сора ол затха баргъан адамны той-оюн этиб ашырыу эм тюз затланы бириди. Чот аламат барады, эй джаш! — деб джарыкъ айтды.

Бу къюнден сора тамам бир ийыкъдан Абдулну арбазын джууугъу-тенги, хоншусу толтуруб, арбазда чыммакъ-акъ чагъыб тургъан мазаллы алма терекни тюрбюнде столланы джанларын толтурдула. Столлада эт тютюнлейди, арлакъда бёчке бла боза къайнаб тегюлюрге джетиб турады, бёчкени джанында шапа мазаллы агъач чолпу бла бозаны гоппанлагъа къуя, хар кимге узатады.

Акъ сакъаллы къарт эки къолу бла да гоппан бозаны алыб, ёрге къобду. Аны сыйын эте, бары да къобдула.

— Джанымла, кезюмле, — деди ол, — быллай къууанч зат ючюн джууукъну-тенгни ма былай джыйылгъаны насыбды, Аллах ма быллай джыйылгъандан башха бизни элге къыйынлыкъ келтирмесин. Элде бизни кесибизден дохтурубуз барды, энтда Солтан да дохтур болуб анга къошуллукуду. Не зат суйсенг, аны окъургъа бизде джол аламат ачылгъанды, бизнича болмай, джаш къауумла энди не тукъум усталыкъгъа да юреникдиле. Ма бу джашчыкъны, Солтанны дегенлигимди, къарт атасы джукъну бек дженгил ангылаб къойгъан адам эди, джашчыкъ, зшта, анга ушай болур, кёремисиз алтынчы классны да бошамагъанлай, муну дохтур этерге ашырадыла...

— Къаллай дохтур?! — деб алай андан биреу къычырды.

— Къаллай дохтур боллукъду болуб а, дохтурча дохтур болур! — деб къарт анга джууаб этиб, дагъыда сёзюне кёчдю.— Да, джанымла, ма бу джаш алапат дохтур болуб элине къайтыргъа элде чыртда ауругъан болмай, бу да багъаргъа адам табмай, чот алай болсун, деб тилейик.

— Да сора, мынга казна джалны не ючюн берликди да? — деб къычырды къайсы эсе да.

— Бериб а не ючюн берликди, ол халкъны ауруундан сакълар ючюн кюреширге керек боллукъду да, аны ючюн берликди казна да джал, — деб биягъы къарт джууаб этди.

— Анга про-фи-лактика дейдиле.

— Не деселе да десинле, ма аны ючюн ичейик, — деб къарт гоппанны аузуна элти. Ол ичерин ичиб, гоппаны столгъа салгъынчы бир джангызы да ичмеди.

Абдул къалай олтургъанын да билмей, къайгъылы олтурады. Ол кеси чакъыргъан адамларына джашымы дохтургъа окъургъа ашырама деб ётюрюкню къалай айтырыкъ эди?! Джашны эркиши этер ючюн ашырама деб, алай айтыб чакъыргъанды. Алай а тойгъа Абдул кеси чакъырыб къоймай, Марзий да чакъыргъанды. Ол а, джылны бу кёзююнде киши бармаучусун билген да этмей, окъургъа иебиз деб чакъыргъанды.

Солтанны юсюнде кийими санларын ариу къабыб, къалай эсе да аны сюегине сюек къошханча этгенди: мийик джагъалы чыммакъ-акъ кёлегини эзиюнде къара халы тюймелери этилибдиле, алтын суугъа алынган белибиуну билеулери бир-бири юсюне уча, кёзюнюгю къаматадыла, атлагъаны сайын аягъында джим-джим джылтырагъан джыр-джыр чурукъларыны джырылдаулары бютеу арбазгъа эштилинеди, акъ тёппеси бла кёк бухар бёркю бетине ариу джарашады. Солтаннга къарагъан адам бу къууанч кюнюнде былай мыдах некди деб кёлюне келеди.

Бир деу санлы къара мыйыкъ киши сёз алыб къобду:

— Джамагъат, — деди ол, — таулу адамны тубюнде джараулу аты болмаса, таулу тюдю, ат бла таулу бир бири ючюнджаратылгъандыла, ат иесин, иеси да атын кючлю ангыларгъа керекдиле. Ат эркишини джигитликге, эрликге юретеди, аны халисин кючлю этеди, иеси да атны ол затлагъа юретеди...

— Бу кзуру атланы юсюнден селешиб нек турады? — деди Марзий кбатында олтуруб турган джашха.

— Быллай кюнде атны юсюнден селешмей, нени юсюнден селеширге керекди да?! — деди джаш.

— Да алайды да, джолдашла, Солтанны ма бу уллу кюнюнде Солтан бла бирге атны юсюнден да селеширге керек болады, не ючюн десенг...

Абдул джэтгюрюрге кюрешди, не да этиб селешгенни сёзюн бёлалсам деб кюрешсе да, ол а тохтамай бардырады:

— Бизни джашланы ипподромга биринчи кере барулары ма бюгюн былайдача аш-суу этиб, той-оюн этиб ашырырга керекди, нек десенг, ма бюгюн бу джаш махтау излей, джолга чыгады, алай а ол махтау кзуру аны кесиники болуб калмай, бизни барыбызга, бютеу элге махтау боллукду. «Билемисиз, атда ол алакат баруучу Аджиланы Абдулну джашы Солтан Алакат элденди, аны сейир аты Тууган а Буденный атлы ат заводда тууб ёсенди, Солтанны кесине да Буденный кюмюш бычак сауга этиб ийгенди!» — деб, ма бу джашны юсюнден алай айтырыкдыла. Ма аны ючюн, ичейик, — деб, маллы гоппанны бир джугун да кюймай тогуду.

Адамла не айтырга да билмей, кимге ийнанырга да билмей, бири бирине кюарашдыла, Марзий а шашарга джетиб, эрине соруу халда кюарады.

Бу болумну ачык этген Солтан кеси болду:

— Мен керти да Тууган бла бирге ипподромга тебегенме, анда мен атда тыйыншысыча джюрюрге, эришулеге кюатышырга юреникме. Дохтурлук окюрга барама деб анам ючюн айтханбыз биз алай, атда джюрюрге юрениу дохтурлукга юрениуден аманмыды да?!

— Тюз айтаса, джаш, бек тюз айтаса! — деб төрт джанындан кюычырдыла. Сора биягынлай ашарыкга-ичерикге кюаруу этиб башладыла, Марзий а эрлай юйге кириб, кюычырык этиб джылай, джастыкга башын атды.

* * *

1940-чы джылны кюачында Тууган бла Солтанны юсюнден төрт джанына уллу хапар джайылды: «Бу атчы бла бу ат эки Минги-Таудан чыгаб ётерикдиле, ючюнчю Минги-Тау а

аланы алларындан кеси джанларыкъды!» «Аламат элде хар адам ингирде джатыб, эртденбла уянгынчы Туугъан бла Солтан джер шарны төгерегине айланыб бошаб, Аламатны махтауун чыгъара, юйлерине къайтырыкъдыла».

Ол экисини юсюнден къуру бу сёзле айтылыб къалмай, кёб сейир хапар айтылады. Бир-бирле Туугъанны киши да кёрмеген къанатлары бардыла деб, адамланы ийнандырадыла, дагъыда бир-бирлери уа Солтан Туугъан бла атлаы тилинде сөлеше тургъанын эшитдик, Солтан атны тилин билдени себебли Туугъан аны дженгил ангылаб къояды, деб хапар джаядыла. Солтанны уа Туугъаннга къуру да джангыз бир айтыуу барды: «Эй мальчик, къоркъма!» Бу сёзлерине Туугъан да: «Эй мальчик, сен да къоркъма!» деб джууаб этгенча Солтанны кёлуне алай келди.

Бу эки «джашчыкъны» бири да алкъын бир джукъдан къоркъмагъанды, была экиси да бир-бирин кючлю ангылаб, бир-бирине къанлары-джанлары синггенди. Солтан Туугъаннга: «Эй мальчик, къоркъма!» деб кёз къыса алай айтса, Туугъан да анга кёз къысыб, късллары болса, ала бла Солтанны имбашындан къагъарча аллай халгъа кириучюсюн Солтан бек ариу таныйды.

Чыммакъ-акъ къарча агъарыб, джим-джим джылтыраб туруучу Туугъан ипподромда да хар кимни эсин кесине бёлдюреди. Ипподромда ат чабдыругъа майдан башлаб сентябргъа дери юрениб тургъан Солтан юренирин юрениб, энди эришиуге къатышыр кюнюнде Аламат эл бары ипподромгъа кёчюб къалгъанча болду. Къартла, джашла, тиширыула, эркишиле, заводну директору, ишчилери бары къуюлуб келдиле. Аламатда джангыз Солтанны анасы Марзий болмаса, бир тилли да къалгъан болмаз эди. Абдул кеси кете туруб, Марзийни да чакъырыб кюрегенинде, ол джыламукълары бетин джууа:

— Сен ол къуруб къаллыкъ атларынг бла мени баламы къалай тебетиринге къарар ючюн къалай барырма мен?! Кёзюмден къораб кет, джангыз баламы мени аллыма къаллай халда келтиринги мен былай тургъанлай да билеме, — деб къычырыкъдан алыб джылады. Абдул ачууланыб, бир джанына тюкюрюб, кетиб бара тургъанланы ызларындан джетерге юден ашыгъыб чыкъды.

Марзий не юйде, не эшикде чыдаб болмай, кюнюн аман бла ашырыб барады. Аны кёзюне чыммакъ-акъ Туугъанны юсюн къан джууб баргъанча, аны юсюне джашыны ёлюгюн салыб келгенча алай кёрюнеди — тамада джашчыкъны тамам алай болуб алыб келген эдиле. Марзий джаяулай ипподромгъа чабыб барыб, джашын андан тартыб алыб келирлай болады, неда ол бокъланыб бара тургъан къобанчыкъгъа башын атар халгъа киреди, алай а аланы орнуна юйде, эшикде да кеппекерексиз затла бла кесин булджутургъа кюрешиб айланады.

Кюн бошалыргъа унамай кёб къыйнаса да, биягъы кызыл ийнек Аламатны орамыны аягъындан къарады, ол къарады эсе уа, ингир болгъанды. Марзий а алай ары къараргъа къоркъады — «джарлы сабийни» алайтын алыб келликдиле, ол Туугъан худжуну да джюгенинден алыб келлик болурла...

Ийнекле озуб кетиб, джолну бошатхандан сора, Марзий къабакъ эшикни къатындан орамгъа къарагъанында, орамны аягъындан кириб келген арбала бла адамланы, атлыланы, аланы алларында уа агъара келген ол худжу атны кёрюб, кёзлери къарангы этиб, аякъ юсюнде туралмай, алайда шиндикге олтуруб, джюрегин къолу бла баса, кёзюн орамгъа джетдиралмай талай заманны турду. Кесин эсгериб къарагъанында уа Туугъанны джюгенинден алыб келмей, юсюнде олтуруб келген кесини джашын, Солтан, аны тегерегинде да атлыланы кёрдю. Марзий энди уа асыры къууангандан ёрге къобалмай, чыммакъ-акъ ат аякъланы кёрюб, ала бла ёрге къарай баргъанлай, аны юсюнде къууанч аллы болуб тургъан Солтанны кёрюб ышарды.

Бютеу элчиле бары бюгюн уллу къууанчдадыла: Солтан бла Туугъан элни джашауунда кёб махтаууна бюгюн да бир махтау къошхандыла — зришиуледе биринчи орунну алыб къайытдыла.

Школ сабийле бусагъатда колхозгъа болуша, гардош къазыуда кызыу кюрешедиле, ол сеbebден Солтанны джюреги рахатды — дерслери къалмадыла. Солтан Туугъан бла энтда ипподромгъа къайтыб, анда айны аягъына дери ишлерикди, энтда зришиуле боллукъдула.

Ызына кетер кюн эртденбла эртде къобуб, Солтан заводха барыб Туугъаннга миниб келди.

«ТУУГЪАН» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ ЮСЮНДЕН СОРУУЛА БЛА ИШЛЕ.

1. Устазны болушлугъу бла повестни кесеклеге бѣлюб, алагъа ат атагъыз, план салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

2. Повестде сиз къайсы хапарны джаратдыгъыз, не ючюн?

3. Текстде атла бла адамланы сыфатларын, характеристика берген джерлерин табыб ачыкълагъыз.

4. Тилни кесгин мадарларын (тенглешидириу, эпитет, метафора, д. а. к.) табыб, тетрадарыгъызгъа джазыб алыгъыз.

5. «Къарачай» племконзаводну бусагъатда джашауундан не билесиз? «Тай ёсдюргеген атха минмез» деген нарт сёзню эпиграфха салыб, бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз:

«Акъ тай», «Солтан бла Туугъан», «Маршалны саугъасы», «Джылкычы джашчыкыны джигитлиги».

Характеристика бла портрет

Адамны халисини (характерини) шартларын ачыкълагъанга *характеристика* дейдиле.

Адамны джашауда юйдегиге, джамагъатха, табигъатха къарамы, этген иши, ашхы ышанлары неда аман кылыкълары кёрюнедиле.

Ата джуртун, туугъан джерин суйген, халкыны багъалатхан, урунууну магъанасын билген, атаны-ананы къачын кёрген, джууукъну, тенгни сыйлагъан, къартха, тиширугъа, сабийге болушхан, иги адетлени тутхан, джаны болгъан затлагъа, табигъатха къайгыргъан — была бары да адамны ашхы шартларыдыла.

Огъурлу адамла да, огъурсуз адамла да тубейдиле. Осал халили адамлагъа къоркъакъла, джалкъаула, гудучула, алдауукъчула, бирси аманлыкъладан артха турмагъанла саналадыла. Халкъ кеси нарт сёзюнде былай айтады: «Иги — деген атха минген кибики, аман — деген джерге кирген кибики».

Характеристика адамны ич дуниясын кёргозе эсе, аны тыш суратын кёргозгеннге *портрет* дейдиле.

«Туугъан» деген повестде иги эмда осал сыфатланы (об-разланы) табыгъыз, атларын айтыгъыз, этген ишлерине кёре багъа беригиз, характеристикала кзурагъыз, портретлери бла атларына да эс бёлюгюз.

Алийланы

Умар

(1911—1972)

Алийланы Умарны кёк нызылары

Карачаевск шахарда педуниверситетни аллында, саф тизгин болуб, кёк нызыла сюеледиле. Бу таза хауа берген субай тереклеге Алийланы Умарны нызылары дейдиле. Ала университетни алгыннгы ректору Алийланы Умарны буйругу бла Нальчикден келтирилиб орнатылгандыла. Ол сагъатда ала чыбыкчыкыла эдиле, джылла ётгенден сора тамырларын терен ийиб, бутакъларын кенг джайыб, башлары кёкге джетедиле. Ала джылны къайсы чагъында да тюрленмей, кюмюш суугъа атылгъанча, акъсыл кёк бояуларын тас этмей, тегерекге келбет салыб турадыла.

Бурун акъылманла адамны джер юсюнде юч борчу барды дегендиле: терек салыргъа, юй ишлерге эмда сабий ёсдюрюрге.

Бу юч борчну да Алийланы Баблашны джашы Умар толтургъанды дерге боллукъбуз. Ол алим эди. Аны юйю-илму китабладыла. Ол устаз эди. Аны джюзле, мингле бла студентлери, билим алыб, кёб къраллада сабийлеге дерс бередиле, джангы тёлюле ёсдюредиле.

Ол 18 джылында устаз, 32 джылында илмуну кандидаты, 50

джылында филология илмуланы доктору болгъанды. Кимни кѣлюне келирге боллукъ эди, бир элчи сюрюучю джашчыкъ, илмуну джолун сайлаб, кесини халкъыны тилини джорукъларынын тюзетир, орус халкъны тилин тинтерге юлюш къошар, баш билим берген школлада окъутур деб.

Джаш адамны ачыкъ мураты, халкъгъа къуллукъ этерге тырмашыуу болса, миллетин, Ата джуртун бек суйсе, не уллу дараджагъа да джетерге мадары болгъанына бу юлгю шагъатды.

Умар 31 январда 1911 джылда Огъары Тебердиде туугъанды. Эртде ёксюз болгъанды. Анасы ёлген заманда анга он джыл да толмагъанды. Ол юйюрге алты сабийни тамадасы эди.

Умар Теберди курортну школунда окъугъанды, андан сора Баталпашинскеде педтехникумну бошагъанды. Артда Ростовада индустрия-педагогика институтда билим алгъанды. Кишиден болушлукъ болмай, ачха, кийим джетмей, кесин асырайды: дерследен чыкъгъандан сора, товар станцияда джюк къотарыучу, трамвай депода ишчи болуб ишлегенди.

Институтдан орус тил бла литератураны устазы деген усталыкъ алыб чыкъгъанды.

Фахмулу джашны Шимал-Кавказ тау илму-излем институтха аспирантха алгъандыла. Ол Къабарты-Малкъар пединститутха ишлерге келгенди. Анда дерсле берген бла чеклениб къалмай, къарачай-малкъар тилден школлагъа программала, дерс китабла джазгъанды. Ол джазгъан грамматикала бла малкъар джаш тѣлю кѣб джылланы окъугъанды.

Филология илмуланы кандидаты Алийланы Умар Къабарты-Малкъарда халкъ окъууну юсюнден министрни заместители болуб тургъанлай, миллетлиги къарачайлы болгъаны себебли, сталинчи зорлукъ бийлик этген заманда Нальчикден Орта Азиягъа ссылкъагъа ийгендиле. Ол Къыргъызстанда Фрунзе (бусагъатда Бишкек) шахарда пединститутда устаз, декан болуб ишлегенди.

1957 джылда Алийланы Умар Нальчикге къайытыб, Къабарты-Малкъар университетде устаз, декан болуб тургъанды.

Джашаууну арт он джылын филология илмуланы доктору, профессор Алийланы Умар Къарачай-Черкес пединститутда ишлегенди: ректор болуб тургъанды, орус тилни кафедрасыны

профессору эди. Аны илму ишлери кёбюсюне къарачай-малкъар грамматикадан эдиле.

Устазла хазырлауда, илмуну ёсдюрюуде кыйыны уллуду. Аны мийик адамлыкъ шартлары, халаллыгы, чомартлыгы — таныгъанланы эслеринден ёмюрде да кетмезле.

Анга «Хурметни белгиси» («Знак Почёта») орден берилген эди. Баблаш улу Умар къарачай-малкъар фольклоргъа уллу магъана бере эди. «Ким уллуду» деген джомакъны басмалагъан эди. Биринчи къарачай-малкъар джазыучуланы кеси таный эди, аланы джазгъанларына уллу багъа бере эди. Баблаш улу Умар кеси да поэт эди. Аны «Аймуш», «Сени джашынгма, Теберди» деген китаблары чыкыгъандыла.

Алийланы Умар Карачаевскде ауушханды, кесини осияты бла Огъары Тебердиде асыралгъанды. Ахлулары, Карелиядан келтириб, кызыл сослан тацдан къабырында сын салгъандыла. Джашы бла кызы, илмуланы кандидатлары, Москвада ишлейдиле.

ТЕБЕРДИ

Поэмадан

Кетмейд мени кёзюмден,
Тебердини ёзени...
Кюню десенг, чыгъар ол
Таула башы айрыдан,
Джюрек тынчлыкъ ол берир,
Бошлаб сени къайгыдан.
Кёкден жарыкъ джылтыраб
Чапракъланы ойнатыр.
Гокка ийис этдириб,
Сакъ аязны къайнатыр.
Тебердини хауасы
Кёкюрегинги керилтир,
Уюб тургъан санынгы
Джеппе-дженгил тирилтир.
Бу ёзенни суууну
Кюмюш джолу джылтыраб,
Чыгъад къарла тюбюнден

Кѣз тууранга кълтыраб...
Тауу десенг, аллай тау
Къайда табар излеген...
Бу таулада ариулукъ
Болур бирде джюзледен!
Мийиклери кър таула —
Кѣкге джете джитиле,
Андан сора сыртлыкъла,
Кърдык, чачакъ битимле.
Тѣберлакъда, башлада,
Къошла тургъан джайлыкъла.
Беллеринде тауланы
Агъач, чегет байлыкъла.
Къобу джерни тамагъын
Налгъа ушаш таш кысар,
Мийик болуб суу аллын,
Кѣл болурча, ол тыяр.
Кѣлден акъгъан тамчыла,
ГЭС чархланы бурурла.
Ток чыракъла ѳренде
Джарыкъ джаныб турурла.
Боллукъ кѣлню-тенгизни
Джагъалары аламат,
Шахар ѳсер былайда,
Орамлары гокка, сад.
Бу ѳзенни ичинде
Троллейбуслар джюрюрле.
Ашхылыкъны адамла
Бери келиб билирле.
Бакъгъан юйле Гарада,
Нызылыда салырла,
Къыш да, джай да тохтаусуз
Келиб-келиб солурла.

1. Поэт Тебердини табигъатын къалай суратлайды?
2. Тебердини ѳсерини юсюнден назмуда не айтылады?
3. Назмуну къралгъан джоругъуна эс ийиб къарагъыз.
4. «Ата джуртум» неда «Туугъан джерим» деген темагъа сочинение

джазыгъыз.

Отарланы
Керим
(1912—1974)

Къарнашлыкъны джырчысы

Отарланы Керим Сарамырзаны джашы Малкъарда Гирходжан деген элде таулу эллини юйюрюнде туугъанды. Ол эл школда окъугъанды. Нальчикде педтехникумну бошагъандан сора техникумлада, совпартшколда ана тилден дерс бергенди.

Керимни биринчи китабы «Назмула бла джырла» 1938 джылда басмаланганды. Ол 1938 джылдан 1941 джылгъа дери Къабарты-Малкъар республиканы джазыучуларыны Союзуну тамадасы болуб тургъанды. Уллу Ата джурт къазауатда разведроотагъа командирлик этгенди. 1943 джылда урушланы биринде ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшгенди.

1944 джылда туугъан джеринден малкъар халкъ бла кёчюрюлюб, 1956 джылгъа дери Къыргъызстанда Фрунзе шахарда ишлегенди.

1956 джылда Кавказгъа къайытхандан сора Къабарты-Малкъарны джазыучуларыны Союзунда «Шохлукъ» альманахны редактору, артда литконсультант болуб къуллукъ этгенди.

Отарланы Керим Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген сыйлы атха тыйыншылы болгъанды. Аны кёб назму китаблары

чыкыгъандыла: «Джолла» (Фрунзе, 1956), «Сагъышла» (Нальчик, 1958), «Дороги» (Москва, 1959), «Туугъан джерим» (1960), «Сайлама» экитомлукъ (1962), «Джылла» (1964), «Дунья эртдени» (1967), «Танг джулдузум» (1969), «Джаз джеллери» (1979), «Заманны ауазы» (1990).

Поэтни джазгъанларында Ата джурт къазауатны, туугъан джерни, адамлыкъны, халкъланы арасында шохлукъну, мамырлыкъны, кавказ табигъатны темалары аслам орун аладыла.

Керим Къарачайгъа кёб кере келгенди, къарнашлыкъны бегитирге къыйын салгъанды, къарачай алимле, джазыучула бла шохлукъ джюрютгенди, Къарачайны юсюнден назмула джазгъанды. Отарланы Керим къарачай-малкъар тилни бек суйгенди, аны уллу поэти болгъанды.

Отар улу Керим 1974 джылда ауушханды, алай а аны джарыкъ сыфаты, керти адамлыгы, джюрек сагъышлары, тил байлыгы чыгъармаларында ачыкъ кёрюнедиле.

АТА ДЖУРТ

Дунияда не палахха, не бушуугъа
Тюбегенде да — чыдаылгъанбыз биз.
Къадар атханда да уллу джарсыугъа —
Андан да, эрлеча, чыгъалгъанбыз биз.

Ата джуртум, билебиз: сен саулукъдан
Насыбдан юлюшсюз къалмагъаныбызны.
Душманла уа — кюйсюнле къажаулукъдан,
Биз а тас этмеzbиз джол ызыбызны.

Сени ючюн урушлагъа элтгендеча,
Тюзлюк джулдузу турур джарытханлай.
Санга солдатлыкъ къуулукъ этгендеча,
Ата джуртум, барырбыз, сен айтханлай.

Сен саулукъдан: кенг джолубуз къууанчлы,
Кечеbиз рахат, эртденибиз-чууакъ.

Сен саулукъдан: джашауубуз сукъланчлы.

Биз аны, солдатлача, сакъларбыз сакъ.

1. Ата джуртха суймекликни кёргюзген тизгинлени къайтарыб окъугъуз.

2. Къазауатны палахлары, тау миллетлени кёчгюнчюлюкде сынагъан бушуулары поэт къаллай сыфатла бла билдиреди?

3. «Тюзлюк джулдузу турур джарытханлай» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

4. Ахыр строфада не айтылады.

ТУУГЪАН ДЖЕРИМ

П о з м а д а н

Туугъан джерим, мен
Сени юсюнгден
Дунияда кёб сагъышла этгенме.
Къайда болсам да,
Къайда айлансам да,
Аланы джюрегимде элтгенме.

Ол сагъышланы
Кёбю, къушланы
Мийик учууларын кёре, туугъанд.
Ол сагъышланы
Сууукъ къышланы
Къары да басханд, къаны да джуугъанд.

Къыйын джолла да,
Палах джылла да
Берилгенелле бизге, къызгъанмай.
Кёб бушуу кюнде
Сени юсюнгден
Мыдах назмула да кёб джазгъанма.

Къайда болсам да,
Къайда айлансам да,
Джюрек сени кюсегенлей тургъанд.

Къайта келгенде,
Сени кѳргенде,
Джюрек къууанчлы-къууанчлы ургъанд.

Бушуула уа биз
Аз кѳрмегенбиз.
Къайдан санай турайыкъ хар бирин?!
Санга тарыкъмай,
Кимге барлыкъма
Бушуу сагъатымда, туугъан джерим?

Энди бушуула,
Кюз арты суула
Кибик, таркъая, кетиб баргъанда,
Уллу къаууанчынг,
Джангы джол ачыб,
Джангы назмуму джандырад анда.

Туугъан джерим, мен
Сени кючюнгден
Къууанч сагъышла этеме дайым.
Да, алай эсе,
Сен унай эсенг,
Санга энтда бир назму джазайым.

1. Поэтни сагъышларында къазауатны, сюрдюнюкню къыйынлыгы къаллай символла бла айтылады?

2. Туугъан джерге сюймекликни кѳргюзюуде авторну ушакъ халда сѳлешенини не магъанасы барды?

3. Поэманы юзюгю къалай къуралгъанын, строфаны джарашханлары, рифмаланы табыкълары, тилни кесгин мадарларын ачыкълагъыз.

ТЕЙРИ КЪЫЛЫЧ

Тарны эки джанында чынгыллагъа,
Кѳпюр къулакъларындача, олтура,
Тейри къылыч, мени узакъ джоллагъа
Чакъыра, джомакъ кѳпюрча, турад.

Турады кѳууанчлы, мийик кѳпюрю,
Джашауну ашхы умутлары кибик,
Алай мени ѳтдюралмаз кѳлтюрюб
Джашлыкѳ джыллагѳа. Асыры тикди, тик.

Ары джанында — джашлыкѳны кѳууанчы,
Ашхы умутланы кѳжсюл чарс ауу.
Бери джаны — эсгериуле джубанчы,
Джолну кечге кѳаршчы бола башлауу.

Тейри кѳылыч, тейри кѳылыч, сен мени
Бир кесекге ѳтдюрсенг эди ары,
Ийнакѳларгѳа кѳойсангед джаш кюнлени,
Джырларгѳа кѳойсангед аны джырларын.

1. Тейри кѳылычны эки кѳыйырын автор не бла тенгleshдиреди?
2. Джанкѳылыч поэтни оюмунда кѳаллай джарыкѳ сезимле кѳоз-
гѳайды?
3. Назмуда тенгleshдириулени табыгѳыз, олицетворениени не магѳана-
сы барды?

КѳАРАЧАЙГѳА АТАЛГѳАН НАЗМУЛАДАН

КѳАРАЧАЙ

Бир чыран суу, алгѳа келиб, кѳаяны
Джитисине тюбеб, эки бѳлюне,
Эки джанына кетгенча, дунияны
Юсюнде эки джол алай келиннгенд.

Бу эки джолда уа, эки джолоучу
Келгенча, келгенсиз эки кѳарнаш халкѳ.
Джигитлени джолу кѳыйын болуучуд.
Халкѳ насыбыды анга тѳыйыншлы хакѳ.

Аны уа сизге биреу башлыгындан
Чыгарыб, кѳууандырмад кѳолугѳузну.
Сиз совет халкѳланы кѳарнашлыгында
Табхансыз насыбха кенг дѳолугѳузну...

Ташкѳпюрнѳ тѳбен джаны джагѳада
Теберди суу Кѳобаннга кѳошулгѳан
Халда, эрий келиб, эки магѳадан
Кесек бир кѳамалыкѳ кѳаты кѳурч болгѳан.

Кибик, кѳошулгѳанды бирге, Кѳарачай,
Сени, Малкѳарны да кѳадарларыгѳыз...
...Джеринге энтда кѳайыгѳханд кѳууатлы джай.
Алтынча джанад дѳол джаны сабан ыз.

Биз джангы сабан ызланы кѳрдѳюк.
Джашларынгча, ийнакѳлайбыз аланы.
Кѳууанчлы кюнде биз санга келтирдик
Кѳарнашынг Малкѳарны дѳюрек саламын!

ДЖУУАБ

Хубийланы Мухамматха

Мени энтда чакѳыраса кѳонакѳгѳа,
Эсимдедиле ариу джеринг, элинг.
Биз дѳюздѳжыллыкѳ танышлача, кѳулакѳгѳа
Алай ариу эшитиледи ѳнгюнг.

Джерде ѳмюрле, джеллеча, баргѳанлы,
Кѳарындашлыкѳгѳа керти кѳуллукѳ кѳыла,
Кѳарачайны ашхыларын багѳалы
Кѳргенлей келгендиле малкѳарлыла.

Кѳарачайлы кѳарындашым Мухаммат!
Эрликча, бекдиле тауларынг, мийик.

Тауладан да халкынг — мийик, алатат:
Сизге мен дайым да барам суюуб.

Сэюме керекмеди шагъат, ёкюл,
Шохлукъ сэзню кёзбаугъа айтмайма мен.
Къарачай, Малкъар — бир ананы эки
Джашы болгъанларын унутмайма мен.

Къарнашлыкъ, шохлукъ да, ёхтем джан бла
Тенгек кибик, багъалыдыла эрге.
Къан тамырларымда малкъар къан бла
Къарачай къан да джюрюйдюле бирге.

Джарыкъ кюнюмде не уруш отунда,
Меннге джигит тенгле керек сагъатда,
Къарачайлы да болгъанды къатымда,
Сермешледе, хорламыбыз шагъатда.

Отда элтгенде да хорламны джолу,
Эрликни кишиден алмадыкъ ёнкю.
Алай бизге къууанч, насыб да толу
Кёрюнмез эдиле къыралдан энчи.

Бир ананы, аладан сора да, джюз
Джашы болгъанын унутмайын ёмюрде,
Антлыбыз совет къарындашлыкъгъа биз,
Ол къарындашлыкъ кючлюдю темирден.

Кёбледен къыйын келсе да джолубуз,
Минг чынгылдан ёте, джюз аууш ауа,
Тергелиб турду, табылды джалыбыз...
Кёремисе, къалай тазады хауа?!

Аланы барын да ангылайбыз биз,
Минг махтау тюзлюкню джарыкъ джолуна!
Сабий джылладача, тынгылайбыз биз
Туугъан джерибизни бешик джырына.

1. Малкъар бла Къарачайны — эки къарнаш халкъны къадарын, бирлигин, шохлугъун суратлагъан назмуланы джангыдан къайтарыб окъугъуз.

2. Поэт къарачай халкъгъа суймеклигин къаллай кесгин сёзле бла билдиреди?

3. Автор джырчыгъа — Хубийланы Мухамматха къаллай багъа береди?

4. Бу башында айтылгъан эки назмуну текстлеринде тилни суратлау мадарларын табыб, тетрадарлыгъызгъа джазыб, белгилегиз.

5. Отар улуну назмуларын классда бёлюб, азбар этиб, кесгин окъууну конкурсуна бардыргъыз.

ДЖОЛ САГЪЫШЫ

Сылтауум джокъду азаб сынарча,
Ишеклик а кетмейди эсимден.
Ата джуртум джашына санарча —
Келалдыммы джерни юсюнде?

Ол ишеклигим бош эсе, эркинме
Кесими насыблыгъа санаргъа.
Тюйюл эсе борчлума, ёкюнмей,
Терслик азабымы сынаргъа.

Эрни насыбы аны джолуду,
Джолдан аджашса уа, джангыдан
Анга чыгъа, аягъын, къолун да
Аямайды, борчун ангылай.

Алай, джолун къатлар къарыу къалмай,
Джыллары, къоргъашын джюгюнлей,
Басыб тохтасала, солуу алмай,
Барады аланы тюбюнде.

Кишиле джолу ёрдю, мийикди,
Билялмазча къалай барырын.
Айхай, ауруйду тауда кийик да,
Къуш да билмейди къарт болурун.

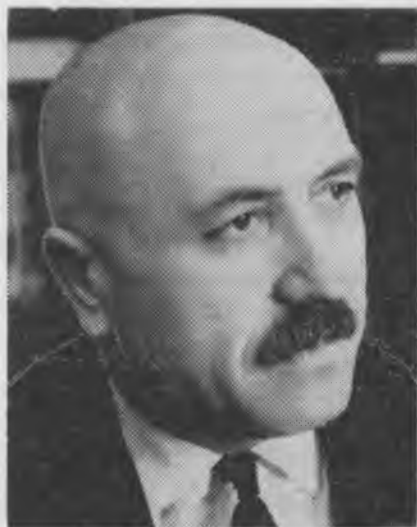
Адам джолуну уа: кёбю къалмай,
Джууукъ эсе ахыр ауушу,

Элтсин, туугъан джерден айыб алмай
Кеталырча, сууун таууса.

Сылтауум джожъду, азаб сынарча,
Соруу а къалады эсимде:

Ата джуртум джашына санарча —
Келалдыммы джерни юсюнде?

1. Дунияда адамны борчуну юсюнден «Джол сагъышы» деген назму-да, поэтни айтханына кёре, насыб недеди?
2. Автор кеси ёмюрюнде Ата джуртуна, халкъгъа улуу къуллакъ этсе да, кёбсюнмей, аны ючюн башына энчи махтау чакъырмай, не затха ишек-лиди, адамны аллай шарты нени кёрюзеди?
3. Назмуну къуралгъанына къарай, биринчи строфаны аягъында да-гъыда къайтарыб айтыуну (тогъай композицияны) мураты неди?
4. Назмуну тил байлыгъын сюзюгюз.
5. Сиз Отар улу Керимни назмуларын окъудугъуз, поэтни юсюнден къаллай оюмгъа келдигиз?
6. «Поэзия бла поэтни джашауда орну эмда магъанасы» деген тема-гъа сочинение джазыгъыз.

Къулийланы

Къайсын

(1917—1985)

Минги Тауну уланы

Къулийланы Къайсын Къабарты-Малкъарны халкъ поэтиди. Аны чыгъармалары, къарачай-малкъар тилде джазылыб, башха миллетлени тиллерине кечюрюлюб, Россияда, аны тышында да кенг джайылгъандыла.

Ол Огъары Чегемде туугъанды. Анга эки джыл болгъан заманда атасы Шууа ауруб аушханды, алай а анасы Узеирхан, урунган таулу тиширыу, джашчыгъын киши къолуна къаратмай ёсдюргенди.

Къайсын гитчеликден тири, батыр сабий болгъанды. Бешалты джылгъа джетген кезюуде ол эмилик атха джайдакълай минерге къоркъмагъанды. «Мен ат джалкъасына алай къаты джабышыучуем, аны джалкъасындан ууучум бла къыл алмай, кесими тюшюртмегенме», — дей эди поэт.

Ол тау элде ёсгени себебли, къой-эчки кютгенди, джайлыкъланы тюрлю-тюрлю хансларына, кириш къаяланы суюлгенлерине, акъбаш къар тауланы мийиклигине сейирсингенди. Къууанчлада, тойлада джырлагъанлагъа учунуб тынгылагъанды, кеси да джырларгъа суйгенди.

Къайсын эл школда окъугъан заманындан джазыб башлагъанды. Ол кеси айтханнга кёре, аны эсин Мечиланы Къазимни джазгъанлары бла Къаракетланы Иссаны Пушкинден кёчюрген «Тутхун» («Узник») деген назмусу къозгъагъандыла, джыр дерсча болгъандыла.

Акъыл-балыкъ болгъандан сора аны назмулары басмагъа чыгъыб тебрегендиле. «Эски Малкъаргъа» деген назмусу «Къара халкъ» деген газетде басмаланыб, атын белгили этгенди.

Аны биринчи «Салам, эртденлик» деген китабчыгъы малкъар литературагъа фахмулу улан келгенин ачыкълагъанды.

Къайсын Москвада А. В. Луначарский атлы театр искусствону институтунда окъугъанды. Аны бла бирге Литература институтну ингир бёлюмюнде дерсlege баргъанды.

Ол джылла анга уллу культурагъа кирирге, ёсерге онг бергендиле, бютёу адам улу джыйгъан сёз байлыкъгъа джол ачхандыла.

Андан бери кёб джыл ётдю. Таулу джаш джазгъан назмула, джырла, поэмала аны атын къралгъа эмда дуниягъа белгили этгендиле. Къайсынны талай томлукъ чыгъармалары ана тилде да, орус тилде да басмалангъандыла. Бир къауум китаблары тыш къралланы халкъларыны тиллерине да кёчюрюлгендиле.

Ол къарачай-малкъар сёзню магъанасын, дараджасын мийик кёлтюргенди. Аллай джетишимлеге джетер ючюн, Къайсын къыйын джашау джолланы ётгенди. Ол Уллу Ата джурт къазауатда джаула бла сермешгенди, андан сора джыллада да халкъы Орта Азияда кёрген тузакъны да сынагъанды. Ёнге ол, батыр таулу, фахмулу джазыучу джакъсызлагъа кёл эте, азабланган миллетлеге эркинлик кюн чыгъар деб ышанганды.

Сюргюн джыллада къарачайлыла бла малкъарлыла, бир туздамны эки этиб, бир бирлерине болушуб, палахладан къутулгъандыла. Ала кеслерини ата-баба джуртларына къайтадыла. Тау элле, сахарла урунууну джигер къоллары бла джангырадыла.

Къарачай бла Малкъарны кърнаш шохлукълары, культура джетишимлери джангы джюрюш аладыла.

Ала литератураларыны ёсюмюн, халкъны бай иннетин, тиллерини суратлау кючлерин къралла арасы дараджагъа кёл-

тюрген эселе, бир ишексиз, бюсюреу биринчи болуб аланы закий поэтлерине Къулийланы Къайсыннга болургъа керекди.

Къулийланы Къайсын Малкъар бла Къарачайны арасына чек салмай эди, бек сюе эди. «Минги Тауну башы эки болгъанлыкъгъа, тамалы бирди, Къарачай бла Малкъар алайдыла», — деб айтыучан эди.

Къайсын Карачаевскеге, Домбайгъа, Архызгъа аслам келиучен эди. Аны олсагъатда джазгъан «Къарачайгъа суймекликни сёзлери» деген алапат назму бёлеги окъуучулары эслеринден кетмейди.

Хурмет этгенге хурмет бла, суймекликге суймеклик бла джууаб этиу бизни ата-бабаларыбыздан келген ашхы адетди. Ол адетни ёсуб келген джаш тёлю унутмазгъа керекди.

Миллет сыйны, миллет ангъыны мийик тутхан, адамлыкъны, шохлукъну эмда къарнашлыкъны джырчысы халкъны эсинде джашайды.

Нальчик шахаргъа джууукъ Чегем-I деген посёлокда поэз кеси джашагъан юде музей ачылгъанды. Аны атын малкъар миллет театр сый бла джорютеди.

МИНГИ ТАУ

Къыскартылыб бериледи

Сен тау тюлсе, халкъны бурунгулу
Умутуса, чыммакъ тау болуб къалгъан.
Таулу намаз этди, санга бурулуб,
Эшигин санга буруб юйюн салгъанд.

Терезесин санга буруб ишлегенд,
Кече, кюн да акълыгъынгы кёрюрча,
Ол къайдан да ашыгъыб артха келгенд.
Ёлгенде, да сени кёре ёлюрча...

Мен джюз джыл мындан алгъын джашасам да,
Сени къоюб Меккагъа бармаз эдим,
Мен, файгъамбарча муслиман болсам да,
Сенден башха затха табынмаз эдим...

Таулу биченин чалгъанда да, терин
Сюрте, бек суйгенди санга къараргъа,
Кюн иссиде сюрсенинде да джерин,
Къууанганды юсюндеги къарлагъа.

Сен тау тюлсе, сейирлигибизсе,
Бютеу сабийлени къууанчылай — акъ,
Тау тюлсе, ёлюмсюзлюгюбюзсе,
Сени ёмюрюнг, джашау кибик, узакъ...

Сени этегингде къан тёкгенле да,
Къанлары тёгюлгенле да кетдиле;
Азаб бергенле, азаб чекгенле да
Къууанч, джарсыу кёргенле да кетдиле.

Сен тураса, къууанч кибик, агъара,
Джауум да, элия да башынг бла
Бирча ёте, танг аласы кызара,
Ёмюрлеге тёзюмлю шагъат бола.

Сен, акъыл кибик, сейирсе, тазаса,
Узакълада кёрген тюшлерим кибик.
Ёмюрлеге хорлатмазгъа базаса,
Сау дунияны умутларыча — мийик.

Мен ёлюрме. Сен башхалагъа агъар,
Мен сенден айырылмам бир заманда:
Минг джылдан сора джашарыкъ да мында
Санга мени кёзлерим бла къарар.

1. Халкъда Минги Таугъа къаллай багъа бере келгенлерини юсюнден назмуда не айтылады?
2. Поэтни туугъан джерге суймеклиги къайсы тизгинледе танылады?
3. Текстде тилни кесгин мадарларын табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.

АКЪ МИИИКЛЕ, КЁК ТАЛАЛА — КЪАРАЧАЙ

Чынарланы арасында баргъан джай,
Акъ мийикле, кёк талала — Къарачай,

Джугьутур, гаммеш да тургъан джеринге —
Къар, буз да юшютмеген джеринге.

Джаягъымы салыб, санга къарадым
Кёк танг алада, акъ кече арада.
Тебердиде нызыланы кёклюгю, —
Джаз ёрлеб баргъан кибик мийиклеге.

Аллымда кырдыкларынг сюзюлгени,
Суу суугъа хапарын айта келгени,
Ол хапарны джолу узакъды, узакъ,
Башында джылла — таурухдача оза.

Мыдах ташынгы, кёк чапырагъынгы,
Кече арбазлагъа тюшген къарынгы,
Чыдамлылыгъынгы сюдюм, Къарачай,
Мен, джюрегими тауларынга ача.

Етмегинги, сууунгу да халал эт,
Энди бар кёпюрден абынмайын ёт,
Къанатларынг къууанч бла уча,
Акъ мийикле, кёк талала — Къарачай!

Къулийланы Къайсын «Къарачайгъа сюймекликни сёзлери» деб назму цикл джазгъанды. Анда алты назму барды. Хрестоматиягъа аладан бири къошулгъанды.

1. Назмуда табигъат къалай кёрюнеди, халкъгъа сюймеклигин поэт табигъатны юсю бла къалай суратлайды?

2. Поэтни башха не назмуларын окъугъансыз?

Борлакъланы
Тохтар
(1914—1942)

Къалам бла къылыч

Ала кёзлю, бал бетли, мангылайына тегюлген бурма чачы, кенг джауорунлу, орта бойлу — Тохтар аллай бир чырайлы джаш эди. Ол заманда модагъа кёре, джашилге тартхан каверкот костюму аны сыфатын белгили эте эди.

Борлакъланы Тохтарны тебсерге, джырларгъа, тутушка усталыгъы, назму джазаргъа фахмусу болгъанды.

Ол 1914 джылда Ташкёпюрге туугъанды. Элчи юдегиде ёсгенди. Эл школдан сора Къарачай педрабфакда окъугъанды. «Къызыл Къарачай» атлы область газетде литература къуллукъчу болуб ишлегенди.

1939 джылда Микоян-Шахарда Тохтарны «Насыблы джашлыкъ» деген назму китабы чыкыгъанды. Андан сора да поэтни назмулары, хапарлары, статьялары, башха тилден кечюргенлери газетледе, китаблада басмаланнгандыла.

Тохтар М. Ю. Лермонтовну быллай чыгъармаларын къарачай тилге кечюргенди: «Тенгиз патчахны къызы», «Чапракчыкъ», «Хауа кеме», «Иван Васильевич патчахны, джаш оприч-

никни эмда джигит кюпсе Калашниковну юслеринден джыр», «Ашик-Кериб» (тюрк таурух).

Поэт джазыучуланы Союзуну члени болгъанды.

Борлакъланы Тохтар 1941 джылда Уллу Ата джурт къазауатха кетгенди. Аскерде джаяу (пехотный) училищени бошагъанды.

Ол, кичи лейтенант, взводну командири болуб урушлагъа киргенди. 1942 джылда Воронеж областда Куретояк деген шахар ючюн джау бла сермешде джигитлик этиб ёлгенди.

Тохтарны атасы бла анасы, къарачай халкъ бла бирге кёчюрюлюб, къыйын джыллада Къазахстанда ёлгендиле. Тохтар джангыз джашлары болгъанды.

Поэтни халкъына кёйгъан джангыз китабчыгъы «Насыблы джашлыкъ», толтурулуб, къайтарылыб джангыдан 1964 джыл басмаланнганды.

Тохтарны назмулары аны таза, халал джюрегин, адамлыгъын, джуртха, джамагъатха суймеклигин ачыкъ кёргюзедиле.

Элчилери аны атын Ташкёшюрде бир орамгъа атагъандыла.

БЕШТАУ

Тулпар къолда беш бармакъча, Бештаула,
Къош башлары булутлагъа бёлениб,
Бир-бирине къараб джарыкъ ышара,
Турадыла деуле кибик сюелиб.

Кёк къоюнда бурмакъанат булутла,
Кюнлюк кибик юслерине къурулуб,
Тансыкъ болуб къучакъларгъа умутла,
Тохтайдыла айланыудан соругъуб.

Къайнаб ургъан гара суула, кёзлеуле,
Юслерине мынчакъ сынджыр тизиле.
Кёмюк эте, чучхурладан секире,
Излегениге кийик саулукъ берелле.

Минги Тауда кюмюш къанга бузладан,
Беш тулпаргъа, сизге, ариу таулагъа,

Тенг джашладан, джигер ариу къызладан
Тансыкъ салам келтиргенме саугъагъа.

Эгиз таула кемсиз ариу ышара,
Джибек беллик джасаб мермер беллерин,
Бири айтды, булутлагъа узала,
Тулпарланы джюреклерин, сёзлерин.

Къара кюнде джарлыны ахсыннган тылпыуу
Мыдах болуб басханд башымы,
Онгуз, ёксюз сынсыб акъгъан кёз сууу
Джазгъы къарлай эритгенди ташымы.

Бюгюн мени кюрен тартхан тюзюмде
Уруннанны бармагъындан бал тамад.
Не айтайым, эмчек улан, мен ёзге,
Халкъ кёзюнде къууанчдан нюр джанад.

Юйюрсюнюб джууаш, къарнаш Бештаугъа
Джюрегими айтдым, барыб къатына:
— Керек кюнде къыйынлыкъдан сакъларгъа
Кёкюрегим кёпюр болсун халкъыма!

Таулары ариу сыфатларын ачыкъларгъа, кесини туугъан джуртуна суймеклигин билдирирге, поэт кёб тюрю мадарла табады. Тенгешдириуле: беш бармакъча, беш тулпарча, Бештаула, кюнлюк кибик булутла къурулуб, эгиз таула д. а. к.; эпитетле: бурмакъанат булутла, къанга бузла, джибек беллик, эмчек улан; метафорала: къара кюн, кийик саулукъ.

Аладан сора да тилни кесгин этген сёзле бардыла. Тилде бирге къаты байланыб джюрюген сёзтутушлагъа фразеологизмле дейдиле. Юлгюле — «Бештау» деген назмуда: «урунганни бармагъындан бал тамады», «кёкюрегим кёпюр болсун халкъыма».

1. «Къарачай тилни фразеология сёзлюгю» бла хайырлана, башында айтылгъан фразеологизмлени магъанасын ачыкълагъыз.

2. Бу назмуда таулары суратлау бла бирге джуртха суймекликни аралашыб келгенин текстден окъуб бегитигиз.

3. Суратлау текстде тилни байлыгъыны къуллугъу неди?

4. Назмуну кесгин окъугъуз. Классда неда школда кесгин окъууну конкурсунда азбар айтыгъыз.

ТЕМИР АЛАША

Кёгюрчюнча, кёксюл ингир
Тюзге кёклеб къанатларын,
Джел джалайды дженгил-дженгил
Алашамы джаякъларын.

Учсуз, ариу, айбат тюзле,
Къатапа тобча, ачылалла,
Алтын-сырма кюзлюкле
Тенгиз кибик чайкъалалла.

Къызгъан, ийнекча сютден къызыб,
Джашилджелин нартюхле —

Барама барын кёрюб, озуб,
«Сау кьал» эте, кьол силке.

Темир атым чоюн тюзде,
Кьурч чархлары бурулуб, кьатыб,
Кьобу джолну зынгырдатыб,
Барад садакь кибики тартыб.

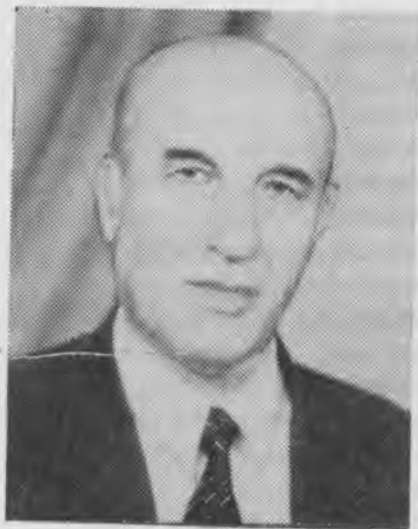
Кьара бурма, джохар джалы
Булут кибики белини джаба,
Юсюне учхум бла кьурум,
Джабалакьча, сабыр джауа.

Сызгырыб, кишнеб, бир алада
Джел кьакьдырад вокзаллада.
Суусаб болгьан дюлдюр атча,
Суу ичеди кранладан.

Кьурч печине — дорбасына
Ташкёмюр зынтхы салама,
Кьазанына, тегенесине
Бензин сютле кьуяма...

Кече тюзде джукьлагьанча,
Кериле, созула, кюн кьобад,
Субай талланы арасындан
Алтын кёзлери ышарад.

1. Темир джолла халкь мюлкню ёсюмюне кьалай джарайдыла?
2. Поэт Ата джуртну джерлерин тилни кьаллай кесгин мадарлары бла суратлайды?
3. Текстде тенгleshдириулени, метафораланы, эпитетлени табыб, тетрадарыгьызгьа джазыгьыз.
4. «Дюлдюр атча» деген тенгleshдириуню магьанасын ачыкьлагьыз.

Лайпанланы

Къазий

(1924)

Лайпанланы Тананы джашы Къазий 1924 джыл Джёгетейде туугъанды.

Ол онджети джылында кесини разылыгы бла аскерге кетиб, Ата Джуртубузну фашистледен джакълагъанланы тизгинлеринде уруш этгенди, эки кере ауур джаралы болгъанды. Урушлада джигитлиги ючюн взводну командири старшина Лайпан улу талай орден эмда медаль бла саугъаланганды.

Къазауатдан сора Фрунзеде ол пединститутну эки факультетин айырмагъа бошаб, школада историяны, орус тилни, литератураны окъутуб тургъанды. Кёб джылны Къарачай-Черкес пединститутда (бусагъатда университетде) эм алгъа къарачай фольклор бла литератураны, аспирантураны бошагъанындан сора, историяны окъутханды, тёрт джылны илму-излем институтда ишлегенди.

1995 джылдан бери Лайпан улу Къарачай-Черкес технология институтда историяны окъутады, профессорду, Дуния арасы тюрк академияны академигиди, илмуну махтаулу къуллукъчусуду.

Ол джюзден артыкъ илму иш джазгъанды, къарачай литературедан 5—9 класслагъа джазылгъан дерс китабланы соавторуду. Аны хапарлары («Алмасты», «Тахсачыла», «Бир кюн къазауатда»), очерклери, башха чам хапарлары, назмулары басмаланыб тургъандыла. 90-чы джыллада Лайпан улу къарачай-малкъар эмда башха тюрк халкъланы къалай къуралгъанларыны юсюнден талай илму иш джазгъанды, ол ишни энтда бардырады. Аны тинтиулеринден бизни халкъыбыз Европада эм эртеде къуралгъан халкъланы бири болгъаны ачыкъланады, чертиледиди. Бу темаланы юсюнден-тюрк халкъланы къайдан чыкъгъанларыны юсюнден — академик Лайпан улу къралла арасы Тюрк конгресследе (съездледе) докладла этгенди (1994 дж. Турцияда Измир шахарда, 1997 дж. Уфа шахарда).

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ КАВКАЗДА ЭМ ЭСКИ ХАЛКЪЛАНЫ БИРИДИ.

Бизни халкъны ичинден онглу адамла, джигитле, тулпарла хаман да чыгъа келгендиле. Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде да кёб къарачайлы джигитлик этгенди. 80 минг чакълы болгъан къарачай халкъ фронтха 15600 джашын эмда къызын ашыргъанды. Къралны башчылары айтыудан, хар бешинчи къарачайлы къолуна сауут алыб джаула бла къазауат этгенди. Эки мингден артыкъ къарачайлы уа Къызыл Аскерни къазауатха къатышмагъан аскер бёлеклеринде неда рабочий батальонлада къуллукъ этгендиле.

Фронтлада, партизан отрядлада, подпольеде болгъан къарачайлыладан 9 мингден артыгъы къралыбызны баш бошлугъу ючюн кюреше джан бергендиле. Санларына кёре, къарачайлыла фронтха ашыргъан адамларыны саны бла къралны халкъларыны ичинде тёртюнчю-бешинчи орунда болгъандыла. Къарачай халкъны джашлары, къызлары фронтлада, партизан отрядлада къазауат эте тургъан заманда, аланы аталарын-аналарын, балаларын, эгечлерин, кърнашларын товар вагонлагъа джыйыб, Сталин, Берия, аланы эгетлери 1943 джыл 2 ноябрда Къазахстаннга, Къыргъызстаннга, Узбекистаннга — зор бла

кёчюргендиле. Къарачайны автономиясын къурутуб, джерин Грузиягъа эмда Ставрополь, Краснодар крайлагъа юлешгендиле. Аскерде къуллукъ этген къарачайлыланы да 1944 джыл мал-къарлыла, чеченлиле, ингушлула, къалмукълула, кърым-татарлыла, эмда башха зор бла джерлеринден кёчюрюлген халкъланы аскерде къуллукъ этген адамлары бла бирге ссылкагъа ашыргъандыла (бирер тюрлю чурум бла фронтда къалыб къазауатны артына дери уруш этгенлени саны да иги кесек болгъанды).

Бизни халкъгъа эмда ссылкагъа ашырылгъан башха халкълагъа сталинчиле къара джагъаргъа излегендиле, алай а ол халкъланы кёчюрюлген чурумлары башха болгъанды: Шимал Кавказдан кёчюрюлген халкъланы джерлерин Грузиягъа алыргъа эмда къралны кюн чыкъгъан джанында аланы ишлетиб хайырландырыргъа.

Саулай халкъланы терс кёчюрюлгенлерини юсюнден кёб джазылгъанды, айтылыннганды, алай а бизни адамларыбызны фронтлада этген джигитликлерини юсюнден алкъын айтылгъан, джазылгъан да азды.

Халкъыбыз кёчюрюлгюнчю иги кесек къарачайлы къазауатда этген джигитликлери ючюн кърал саугъала алгъандыла, бир къарачайлы уа танка бригаданы командири Багъатырланы Умарны джашы Харун Совет Союзну Джигити болгъанды. Къазауатны заманында дагъыда 20 къарачайлыгъа ол сыйлы атны атаргъа деб командирле представленияла этгендиле, алай а ала ссылкагъа ашырылгъан халкъны адамлары болгъаны себебли, алагъа ол сыйлы атны атамагъандыла.

1965 джылны май айында Совет Союзну Джигити деген атны Белоруссияда партизан полкуну командирине Къасайланы Муссаны джашы Османга бергендиле. 1995 джыл а дагъыда 9 къарачайлыгъа Россия Федерацияны Джигити деген сыйлы ат аталгъанды. Ала да ма быладыла: Бадахланы Хамзат, Биджиланы Солтан-Хамит, Гербекланы Мухаммат, Голаланы Джанибек, Ижаланы Абдул, Къаракётланы Юнюс, Ёзденланы Дюгербий, Хайыркъызланы Кичибатыр, Чочуланы Харун.

Эм алгъа, март айда, Президентни указы бла ол сыйлы ат Ёзденланы Дюгербийге аталгъан эди.

БАТЫР РАЗВЕДЧИК

Къарачайны батыр джашларыны бири Ёзденланы Дюгербий Уллу Ата джурт къазауатда герман фашистле бла урушлада тулпарлыкъ кёргюзгенди. Аны юсюнден Совет Союзну Джигити полковник Антон Бринский «Боевые спутники мои» деген китабында кёб махтаула айтады.

Ол душман бла сермешледе бетден-бетге тюбешгенди, джауну терен тылына, разведчик болуб да тыюшгенди.

Аны этген джигитликлерини юсюнден документле джыя, мен Москваны, Украинаны да архивлеринде ишлегенме, аны къолунда Ровно шахарны тегерегинде къазауат этген алгъыннгы партизанла бла сёлешгенме. Ала барысы да «Дюгербий джигитлени ичинде эм джигит эди» — дей эдиле. Ёзденланы Тананы джашы Дюгербий 1917 джыл 30 сентябрда Ташкёпюрде туугъанды. Орта билим алгъаны бла Къызыл Аскерге къуллукъ этерге кетеди, аскерде 1937 джылны сентябрындан тебреб, 1946 джылны январына дери къуллукъ этгенди.

1937—1939 джыллада Дюгербий Тамбовда атлы училищеде юрениб, окъуб, аны айырмагъа бошайды, лейтенант чын алады. Фин урушда ол, разведротаны командири болуб, джигитликле этеди, анда джаралы да болады. Уллу Ата джурт къазауатны аллындан артына дери урушну отунда айланады, төрт кере ауур джаралы болады. Эм алгъа ол эскадронну командири, Тимофеев генералны адъютанты болуб къуллукъ этеди. Карелияны джеринде эмда Калинин областа баргъан къаты урушлада кёб джигитлик этеди. 1942 джылны джайында тамада лейтенант Ёзден улу Дюгербийни Къызыл Аскерни Баш Штабына чакъты-

Россияны Джигити
Ёзденланы Дюгербий

рыб, талай айны разведка къуллукъгъа юретгендиле. Генштабны разведуправлениеси 1942 джыл 12-чи сентябрда аны беш разведчиги бла бирге самолётха миндириб, джауну тылына атадыла. Разведгруппаны тамадасы Дюгербий, радистле Юрий Бабашкин бла Игорь Козырев эмда юч разведчик Ровно шахардан узакъ болмай, Боровое элден 12 километрде Загалье деб бир джерге тюшедиле. Алайда лесник болуб ишлеген Еремейчук деб бир патриотну юйюнде талай заманны джашайдыла. Ол адамны юй бийчеси бла къызы разведчиклеге ашарыкъ да этедиле, ала берген башха борчланы да толтурадыла.

Дюгербий Загальеде базасында самолётла бла Москвадан келтириб атхан кёб разведгруппаланы чегетледе джашырады, алайдан Центрге (Генштабны разведуправлениесине) хар эртден бла ингир сайын (кюнюне эки кере) разведсводкала бергенлей турады. Аны бла да къалмай, ол разведка эмда диверсион ишлени бардырады.

Дюгербийни группасыны этген ишлери тегерекде белгили боладыла. Анга джер-джерден къачыб адамла келедиле, кеси да, немец лагерлеге чабыуул этиб, бизни джесирге тюшген адамларыбызны (офицерлени, солдатланы) башларына бош этиб, аладан уллу партизан отряд къурайды. Бу Загальеде кесине къошхан Петровну, Кузинни, Дудканы, Мачуланы, Корнеевни эмда башхаланы, Москвадан келген разведгруппаланы да, партизан отрядлары боладыла. Ала барысы да Генштабха берлик затларын эмда андан аллыкъ буйрукъларын Дюгербийни юсю бла этиб тургъандыла, не ючюн десегиз, 600 километрден ары берирге кючю джетген американ радиостанция Ровнону тегерегинде къуру Дюгербийде болгъанды.

Ёзден улуну башчылыгъы бла ишлеген джюзден артыкъ адамы болгъан отряд, 20 диверсион группа, халкъны ичинде ангылатыу иш бардырадыла, Совинформбюронун билдириулерин басмагъа уруб чачадыла. Разведчиклени уа таймаздан джер-джерге ийиб, Генштабха керекли хапарланы джыйыб, Центрге билдиргенлей турадыла... Дюгербийни отрядыны эм онглу разведчиги, немец тилни бек уста билген Сергей Кузьминов Ровногъа барыб, керекли кёб хапар келтириб турады. Ол ары талай кере бютёу къралгъа белгили разведчик Николай Кузнецов

бла бирге барады. Н. Кузнецов, Медведевни отрядындан келиб, Дюгербийни отрядында турады, джыйгъан разведсводкаларын да аны станциясы бла Центрге бередиле.

Дюгербийни эмда аны разведчик нёгерлерини ишлери тахса джыйгу болгъанлыкъгъа, ала джауну гарнизонларын да чачадыла, артыкъсыз да бек 1943 джылны ноябрь айындан башлаб, 1944 джылны июлуна дери къаты сермешле бардырадыла. Ол кёзюуде Дюгербийни отряды Совет Союзну Джигити полковник Антон Петрович Брискийни партизан бригадасында болады.

Архив документледе джазылгъаннга кёре, бир джыл бла тогуз айны ичинде капитан Ёзден улуну отряды джауну 70 эшелонун атылтады (адамлары, техникасы бла бирге), солдатланы, офицерлени джюклеб баргъан кёб автомашинаны къурутады, 200 тобну, 150 танканы эмда бронетранспортёрну джюк этеди, 25 темир эмда машина джолланы кёпюрлерин атылтады, кёб немец складны чачады, Корец деген шахарда фашист лагерде джесирде тургъан совет адамланы башларына бош этеди. Разведчиклери Берлин бла Ровнода Гитлерни ставкасыны арасында джер туюбу бла тартылгъан телефон кабелни талай кере кеседиле.

Операцияланы асламысын Ёзден улу кеси башчылыкъ этиб бардырады. Аны буйругъу бла фашистлеге кёб заран саладыла С. М. Гуменюкнун, Г. Н. Вареникни, Н. И. Корягинни, И. И. Болдышемни, Цумакаев Локъманни отрядлары да. Диверсион группала, 12—16 джыл болгъан джашла — М. В. Костриченко, Н. Н. Васильев, И. Р. Дежурко, В. Д. Пинчук темир джол станциялада нефть, бензин цистерналагъа магнит минала салыб, кёб эшелонну атылтадыла — Ровно — Новгород — Волынский — Ковель эмда Ровно — Шепетовка темир джоллада.

Украинлыла: «Гришаны отряды бизни джаудан сакълайды», — деб Дюгербийге уллу багъа бергендиле, аны къачын кёргендиле. Кесини командирлери да анга хаман бюсюрёу этгенлей тургъандыла, аны этген ишине разылыкъларын билдиргендиле. Сёз ючюн, Генштабны Разведуправлениесини тамадасы былай джазады: «За время пребывания в тылу противника Узденов Д. Т. проявил себя смелым, решительным и дисциплинированным командиром». Дюгербийни отряды кирген партизан бригаданы командири А. П. Бринский кесини рапортларында

эмда китабларында Дюгербийге бек уллу багъа береди. «За боевые дела с гитлеровскими захватчиками и проявленные мужество и героизм Узденов Дугербий Танаевич представлялся мною к званию Героя Советского Союза», — деб джазгъанды ол.

Ол къагъытланы Бринский Генштабха 1944 джылны январь айында жибергенди. Анда аны аладыла, алай а Дюгербий къарачайлы болгъаны ючюн ол атны анга бермейдиле. 1957 джыл 27-чи июлда Дюгербийге джазгъан письмосунда Разведуправлениени тамадасы генерал Смоликов Ёзден улумъа Совет Союзну Джигити деген атны берирге керекди деб джазгъанды, алай а ол атны нек бермей къойгъанларын билмейме, дейди.

1944 джылны июнь айында Дюгербийни отрядын Ковельге джетиб келген Совет Аскерни дивизиясына къошадыла, кесин а, Генштабха чакъырыб, самолёт бла Варшаваны къатына атадыла. Алайда ол спецзаданиени толтургъандан сора, Плиевни атлы аскерини бир полкунда штабны тамадасыны заместители болуб къуллукъ этеди.

Къазауатда джигитлик этгени ючюн Ёзденланы Дюгербий Къызыл Байракъны орденин, «Ата джурт къазауатны» орденини ючюсюн, «Партизану Отечественной войны» медалны I дараджасын, дагъыда кёб саугъа алгъанды.

Къазауат бошалгъандан сора, ол онбир джылны Ленинградда Киров атлы заводда токарь болуб урунады, 1957—1963 джыллашы шахарны милициясында къуллукъ этеди, 1963—1974 джыллада милицияны майору Ёзден улу Къарачай шахарда милицияда ишлейди. «Милицияны айырма къуллукъчусу» атха ийе болады.

Хар ишлеген джеринде ол огъурлу, керти адам, анга берилген борчну толусу бла толтургъанлай турады, халкъдан, къралдан да бюсюрѳу алады. 1974 джылны аягъындан бери Дюгербий пенсиядады. Ёзге, ол узун санлы, чырайлы, ишленген адамны студент аудиториялада, школланы классларында, студентле, сохтала бла ушакъ эте тургъанын кѳрюрге боллукъду. Дюгербий ёсюб келген джаш тѳлюню Ата джуртубузну сюерге юретеди, къазауатны ветеранлары бла тюбешгенлей турады.

Ол кѳб ветеран организацияны члениди, биргесине къазауатда болгъан тенглерин унутмайды: Ровнода, Москвада, Киевде, Нижний Новгородда талай кере ветеранланы джыйылыула-

рында болгъанды, тенглери бери Къарачайгъа келиб да тубейдиле Дюгербийге. Ровно областда аны аты талай орамгъа аталгъанды, 1981 джыл анга «Почетный гражданин Ракитновского района» деген сыйлы ат да берилгенди.

Ветеранланы, халкъны ичинде Дюгербийни сыйы бек уллуду. Уллу Хорламны байрамыны кюнюнде биз Дюгербийни анга берилген «Герой Российской Федерации» деген сыйлы ат бла алгъышладыкъ.

1. Совет Союзу эмда Россия Федерацияны Джигитлери деген сыйлы ат аталгъанла Къарачайдан кимледиле?

2. Разведчик Езденланы Дюгербий Ата джурт къазаутда къаллай батырлыкъ ишле этгенди?

3. «Дюгербий — Россияны Джигити» — деген хапар джазыгъыз.

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ДЖИГИТЛИГИ

Уллу Ата джурт къазаутха кѳб тиширыу къошулгъанды. Аланы ичлеринде отуз чакълы къарачай тиширыу болгъанды. Глоуланы Мѳлек авиацияда къуллукъ этгенди, капитан Темирболатланы Полина танкист болгъанды. Телефонисткала, медицина къуллукъчула да болгъандыла. Бизни къызланы ичинде эм джигитлик этгенлени бири — атлы тахсачы взводну командири, гвардияны старшинасы Эбзеланы Муссаны къызы Халиматды.

Эбзеланы Халимат 1922 джыл Тѳбен Марата туугъанды. Муссаны эки джашы бла сегиз къызы болгъанды. Халимат юдеггени онунчу сабийн эди. Бир къарнашчыгъы гитчелей ауушханды.

Эбзеланы Халимат

Атасы-анасы эртде ёлгенлери себебден, Халиматны тамада эгечи Айшат ёсдюргенди. Халиматны таныгъан адамла айтханнга кёре, ол гитче заманындан огъуна, тенгчиклерини ичинде айырылыб, тири, батыр болгъанды, иште, оюнда да джигитлигин танытханды. Атха миниб айланыргъа бек суюгенди, ат чабдырыргъа джашладан артха къалмагъанды. Ишни суюген, школда иги окъугъан, тири къызчыкъны тамадала эркеттендиле. «Бу онглу адам боллукъду», — деб анга кёб адам айтханды.

Ёлде джетиджыллыкъ школну айырмагъа бошагъандан сора, Айшат эгешчигин Орджоникидзеде (Владикавказда) кооператив техникумгъа окъуугъа салгъанды. Андан орта билим алыб келиб, Халимат Микоян-Шахарда эки джылны ишлегенди, не джаны бла да адамлагъа кесин иги кёргюзгенди. Къаракъаш, къаракёз, къарачач, субай, ариу къызны кёбле тилегендиле, алай а къазауат аны ёсе баргъан джолун кесгенди.

Къазауатны биринчи джылында огъуна Халиматны джанындан суюген тамада къарнашы Сеит-Алий урушда ёледи. Аны дертин алыргъа деб, Халимат къазауатха барыргъа излейди, военкоматха джол салады, алай а аны аскерге алыргъа унамайдыла. Бир кюн ол биягъы военкоматха крайны военкому келиб тургъанлай кириб: «Мени нек алыргъа излемейсиз аскерге? Мен къарнашымы ёлтюргенлеге дерт къайтарыргъа излейме» — дегенди. Военком ёрге къобуб, Халиматны къучакълаб: «Эт, къызым, къазауат!» — дегенди.

1942 джылны джазында Халимат Краснодар крайда джаныгъы къурала тургъан 17-чи Къобан атлы къазакъ корпусха барады. Анда бир полкда телефонистка болуб талай айны ишлейди, алай а, хаман тилерге къалыб, кавалерист къуллукъгъа кёчеди. Къалгъан къазакъладан артха къалмай, ат юсюнде джигитча къазауат этеди. Сыйын да, намысын да сакълай билген ол джигит къызгъа къазакъла «дочка» деб тургъандыла, не джаны бла да аны сыйын кёлтюрюрге кюрешгендиле.

Халиматны къазауатда этген джигитликлери аз тюлдю. 17-чи корпус Кизлярдан Ставрополь джанына къазауат этиб баргъан заманында, Халиматны джигитлиги ючюн эм алгъа отделениеге, артда атлы разведвзводха командир этедиле, ардаракъда гвардияны старшинасы чын бередила. Ол къалгъан ка-

валеристле бла бирге, кёб сутканы атдан тюшмегенлей, къазауатда айланады. Прикумск шахарны къатында Халимат къулдукъ этген корпус гитлерчилени «Ф» атлы корпусларын ууатыб, Ставропольени фашистледен тазалагъанды. 1943 джылны январында Эбзеланы Халимат взводу бла Георгиевск шахаргъа биринчи киргенди. Андан сора ол Ставропольну, Ростовну азатлагъан заманлада да талай джигитлик этгенди. Ростов ючюн баргъан къазауатда аны башына окъ тийиб, госпиталда джатады, андан сора отпусакгъа Микоян-Шахаргъа, кесини эгечи Айшатха, келеди. Халиматны эгечи, джууукълары «Халимат телефонистка болгъанды» деб тургъандыла, келиб кёргенлеринде уа, ол гвардияны старшинасы, кавалерист взводну командири болгъанын биледиле. Ол газетледе чыгыучу суратын да ол заманда Микоян-Шахарда этгендиле.

Халимат джангыдан фронтха кетгенинден сора, узаймай къарачай халкъны ссылкагъа ашырадыла, алай а андан хапары болмай, Халимат къазауатны арт кюнлерине дери фронтда турады. Ол мингле бла километрлени атны юсюнде къазауат эте, Днепр сууну юсю бла ётгенди, Украинаны, Польшаны башына бош этген урушлада кёб джигитликле этгенди. Польшада Висла сууну къатында Халиматны тахса взводу «тил» алыргъа бара тургъанлай, фашист автоматчиклени отрядына тюбегенди. Кече ол кючлю къазауатда Халиматны къазакълары хорлагъандыла, джесирге талай немецни да алгъандыла, алай а Халиматны окъ кёкюрегин джырыб ётгенди, эки ёбгесине да джара салгъанды. Саулугъу кючлю болгъаны себебли, ол кыйын операция этилиб, ёлюмден къутхарылгъанды. Андан сау болуб, 1944 джылны къачында джангыдан фронтха тюшгенди.

Белгили генерал Исса Плиев башчылыкъ этген 6-чы атлы корпусну сафларында Румынияны, Венгрияны, Австрияны, Чехословакияны джерлеринде баргъан урушлада болгъанды. (Плиев Исса бла Боташланы Асхат алгъын аскер училищеде бирге окъугъандыла, ол себебден генерал къарачай аскерчилени багъалатыб джюрюгенди. Боташ улу, майор, Къарачайны облвоенкому, 1937 джылда, репрессияланы кёзююнде джоюлгъанды). Россияны Джигити капитан Ёзденланы Дюгербий, дагыда башха къарачайлыла, бу атлы аскерде къулдукъ этгендиле.

Совет Аскер Праганы алгъандан сора, парад кѳуралгъанды. Аскерчилени аллында, кѳазакъ кийимлери бла, Халимат атны юсюнде баргъанды. Кѳазауатчы атлы кѳыз кѳрмеген прагачыла. «Девушка-казак!» — деб, кѳычыра, анга гокка хансла атхандыла, сѳелеширге излегендиле. Ол да, кѳолун кѳлтюре, салам бере баргъанды.

Халимат Кѳызыл джудуз орден бла, «За боевые заслуги», дагъыда 5 медал, кѳб сыйлы грамота бла саугъалаинган эди.

1945 джылда Эбзеланы Халиматны аскерден госпиталгъа ашырадыла, алай а эски джаралары кѳозгъалыб, сл Орѳл шахарда госпиталда ѳлгенди. Аны ѳлюгюн асырагъа тобну лафетинде элтгендиле, кѳабырыны кѳатында шкок атыб, аскер салют бериб, алай ашыргъандыла. Халиматны документлерин тамада эгечине Айшатха ийгендиле.

Джигит кѳыз ѳлюрюню аллы бла, туугъан халкѳыны кѳчюрюлгенин эштиб, бек кѳыйналгъанды.

Халимат, кѳыйын урушлада айлана, саулугъун тас этиб, дуниядан кѳзюсюз джашлай кетгенди, ѳнге аны джарыкъ сыфаты халкѳыны эсинде кѳалгъанды.

1. Халиматны халисини, таукеллигини, батырлыгъыны юсюнден халпар айтыгъыз.
2. Кѳарачайны аскерчи кѳызларыны хакъындан юлгюле келтиригиз.
3. «Таулу кѳызны джигитлиги» — деген темагъа сочинение джазыгъыз.

АЛМАСТЫ

Хапар

Колхозгъа дырын джыяргъа затха болушурма деб, алтынчы классны бошаб, джай каникуллада кѳошха чыккъдым.

Мен баргъан кюнню ингиринде (иги кѳарангы болгъан эди) бригаданы ѳгюзлерин кече кютючю Адемей, бети-кѳуту кетиб, гузаба кѳошха келди.

— Адемей, ѳгюзлени нек кѳоюб келесе? Ала ол биягъы бачхалагъа кетерле, ызынга дженнгил бар, — деди бригадир.

Кѳошну ичинде болгъан адам (ала уа иги кесек эдиле) сѳзге эс бѳлюб, ѳгюзчю таба кѳарадыла. Ол эшик артында сюелгенлей, бойнунда тѳймесин эте, мутхуз кѳзлерин бригадирге кѳаратыб, мыдах ауаз бла айтды:

— Оллахий, Солтан, не айтсанг да этерме, кече ёгюзлени кютерге уа бараллыкъ тюлме.

— Нек?

— Атайтмаздан башымы кючден алыб къутулдум, — деб, къалай къоркъгъаныны юсюнден Адемей хапар айтыб башлады. — Дорбунну къатында кырдык иги эди да, ёгюзлени ары тюшюрюб кюте тура эдим. Бир заманда «Адемей» деген бир ингичге таууш эшитдим. «Тобасда, бу не болду» — деб дорбун таба къарасам: менден узакъ болмай бир къаралды сюелиб тура! Алайда атайтмаз джашагъан хапарла эшите туруучан эдим да, джюрегим сесгекли болду. Ол къаралдыгъа иги эслеб къарасам, чачы узун, бети акъ (тиширыу бет алгъан болур эди) — бир мазаллы зат. Аны атайтмаз болгъанын билиб, былайдан жанлайым деб мен да атха миндим, ол да мени таба тебреди. Атха къамчини джетдире, къоркъгъандан ызыма да къарамагъанлай, къачыб кючден чыкъдым, — деб, мангылайын сылай, энгишге къарагъанлай, Адемей хапарын бошады.

Бу хапарны эшитгенлеринде, шага тиширыучукъ Кеминат, дагъыда чалкъычы джыйындан эки джаш алмасдыны кёргенлерини юсюнден бир-эки зат айтдыла.

Адемейден ёгюз кютерге магъана чыкъмазлыгъын билиб:

— Джашла, ёгюз кютерге ким барыр? — деб Солтан ала таба къарады.

Джашла тынгылашдыла. Мен Адемейни, башхаланы да алмасдыны юсюнден айтхан хапарларына бек эсими ийиб тынгыладым. Ары деричи да алмасдыдан къоркъарча кёб хапарла эшитген эдим. Тюсюн айтсам, узун чачлы алмасды кёзюме кёрюне, кече къоркъа да айланганма, алай а арт заманлада китабланы асламыракъ окъуй, учителлени айтханларын иги ангылай тебрегенимде, алмасды, шайтан деген затла чырт болмагъанларын билдим. Андан сора джюрегим басылыб, кече къаураладан, чыгъанакъладан къоркъууум къалды. Кесим эшитген, билген затланы мен да адамлагъа ангылатыргъа кюреше эдим.

— Солтан, кимге да нек айтаса, «Алмасды деген бош затды» — деб, сёлешгенин эшитгенме, джигит эсе бу барсын, — деб къатымда олтуруб тургъан косилкачы Азрет имбашыма къолун салды.

— Къой, Азрет, — деди джыйын тамада Нану, — не айтхан эсе да, джаш адам бла кюрешме.

Хар ким мени таба къарагъанларында, мен джунчуяракъ да болдум, алай болса да ыйлыкъмазгъа излеб:

— Ёгюзлеге мен барайым, — дедим. Тамадала барлыгъымы асыры ушатмасала да, «огъай» — деб кюрешмедиле...

Адемейни къолан атына миниб, джортханлай дорбун башына бардым. Алайда ёгюзле отлай тура эдиле.

Атдан тюшюб, аны ауузлугъун алыб, терен кырдыкга чёкдюм. Кюндюз косилкалагъа джегилиб арыгъан, ач болгъан ёгюзлени къадалыб гелеу кырдыкны «къыжт» этдириб джыртхан тауушлары, сууукъ къар аякъ тюбюнде джырылдагъаннга ушай, джюрегиме джарыкълыкъ саладыла. Дорбун тюбюнде чаулла, къулакъ ичинде джарла къаячыкълары башындан къарагъаннга къараннгы кёрюнедиле. Ёгюзлени кырдык отлай мушудлагъанлары бла къулакълары ичин баргъан суучукълары тауушу болмаса, къалгъан зат бек шыкълартсызды. Тюрлю-тюрлю сагъышла эсиме келе, дорбун башында сыртымдан джатыб, кёкге къараб иги кесек турдум. Адемей айтхан хапар хаман эсиме тюше, алмасдыны тюрсюнюн не кюрешиб да башымдан кетерелмедим.

Бир заманда кёзюм джукълугъа кетиб тургъанлай, къулагъыма бир тюрлю тауушла келдиле. Секириб туруб иги тынгыласам: суу джанындан не зат эсе да «Былай кел» деб мени чакъларгъанча эшитдим. Бир ишексиз, ол Адемейге тюбеген алмасды чакъларады, оюннга къалдым деб, джюрегиме къоркъуу келиб, сыртым джызылдаб, баш тюклерим ёрге къобдула.

Къачаргъа тебреб, ауузлугъун да салмагъанлай, атха гузаба чабыб миндим. Бир минутну ичинде эсиме кёб тюрлю затла келдиле. Школда учителибиз Юнсюню: «Шайтан, алмасды деген бош хапарладыла, шайтанла, алмасдыла къоркъгъанны кёзюне кёрюнедиле», — деб, онг къолун силке, хапар айтханы кёзюме кёрюндю. Мен таукелирек бола тебреб, кесим кесиме кёл бердим: ары — бери джукъл болса, ёгюзле, ат юркеге керек эдиле деб. Аллында гузабаланнганым сабыр болуб, бираз мычгъандан сора, атымы аллын ол таууш келген джанына буруб тебретим.

Ол заманда алмасдыны болмагъанына асыры толу ийнанган болмаз эдим, къоркъуу джюрегимден кетмеди. Суу ызын-

да к̄варалдылагъа к̄варай кетгенимде, бири к̄эюме алмасдыча к̄р̄юндю: чачы узун, бети чыммакъ акъ, к̄эзлери меннге к̄вараб джылтырай, тамам Адемей айтханча. «Бери кел», — деген таууш а таймай к̄улагъыма келеди. Тик к̄абыргъаны арлакъ барыб, огъары джанымдан таш алыб, «не болса да болсун» — деб, к̄варалдыны мараб атдым. Насыбха к̄ере, таш барыб тийди. Аны ханс зат болгъанын билиб, тюшюб барыб к̄вара-сам — мант башы! Олсагъат к̄орк̄уу менден кетди. Мени чак̄ыргъанча эшитилген таууш баргъан суучукъну тауушу болгъанын ангыладым.

К̄орк̄ууну хорлагъаныма к̄ууанч эте, мен ёгюзле таба айландым. Андан сора кече к̄варалдыладан к̄орк̄уу адет менден узакъ кетди.

1. Джашчыкъ к̄орк̄гъанын к̄алай хорлагъанды?
2. Башында джазылгъанга ушаш хапарла эшитгенмиси?
3. Хапарны толусу бла айтыгъыз.

Байрамукъланы

Мухтар

(1916—1996)

Байрамукъланы Мухтар Джангы Къарачай элде туугъанды, анда ёсенди.

Байрамукъланы Мухтар пединститутну тарих факультетинде окъугъанды. Ол орта школну, профтехучилищени директору, райОНО-ну тамадасы болуб да ишлегенди.

Байрамукъланы Хамзатны джашы Мухтар Уллу Ата джурт къазауатны заманында капитан чыны бла энчи лыжный батальоннга командир болгъанды.

Урушлада джигитлиги ючюн Къызыл Байракъ, Къызыл джудуз, Ата джуртну орденлерине тыйыншы болгъанды, кёб медалла бла саугъаланганды.

Байрамукъланы Мухтар къазауатда кеси кёрген, джашауда сынагъан затларындан талай чыгъарма джазгъанды. Аны хапарлары, «Унутулмазлыкъ кюнле» деген китаб болуб, 1984 джыл чыкъгъандыла. «Сюймеклик унутулмайды» атлы повести «Махар» деген китабда 1994 джыл басмаланганды.

Талай чыгъармасы басмагъа берилмей къалгъанды.

Узун сюекли, чырайлы адам, ариу джашагъаныча, терен ишленмеклиги бла кёблеге юлгю болгъанлай тура эди. Чыгъармаларында да иннет тазалыгъы танылады.

АНА КЕЛЮ БАЛАДА

Х а п а р

Санитар поезд силкиннгени сайын, вагонланы темирлери бир-бирлерине тие да таркъ-туркъ эте, ичлеринде баргъан джаралылары тынчлыкъсыз этеди. Алай этиб талай сутканы баргъандан сора, паровоз, тамагъын бошлаб иги кесекни кычырды да, солууун акъыртындан акъыртын ала келиб, Курск вокзалда тохтады.

Узун сюекли, къара шинли, чырайлы джаш капитан, джаралы къолун да сау къолу бла ёрге тута, вагонну бир терезесин ачыб:

— Джолдашла! Москва! — деб джаралы тенглерине айланыб бир талай кере кычырды. Бары сагъайдыла, къууандыла. Къымылдаялмагъан, ауур джаралыла да, башларын кёлтюрюб, вокзал таба къараргъа кюрешиди.

Былагъа тюберге хазыр болуб тургъан Москва госпиталлары биринден иги кесек тиширыу, вагонлагъа кириб, джаралыла бла шагърей болдула. Ариу, татлы сёзле бла бирге алагъа дженгил болушлукъ да эте, барын вокзалгъа чыгъардыла.

Вокзалда москвачыла джаралылары кършаулаб, хар ким, къазауатда адамларындан хапар билирге излегенча, неда къазауатда чотну иги ангылар умут этгенча, ала бла сёлеше, тюрю-тюрю саугъала узатыб, кёллерин кёлтюрюле.

Ол кюн огъунакъ джаралылары барын да бир госпиталгъа джарашдырдыла. Къазауат бара тургъанлыкъгъа, госпиталны хар заты иги, алаMAT. Ала энди бир тукъум бир затдан инджилмезча болдула.

Джаралылары ичинден төрт офицер, госпиталны тамадасындан эркинлик алыб, ючюнчю этажда бир палатагъа тюшдюле. Къазауатда да ала бир аскер бёлекде, бир-бирлерин туугъан къарнашлача кёрюб тургъандыла. Аланы миллетликлери башха-башха болса да, джюреклери, тенгликлери бир иннетли эди. Аланы бири — Василий — оруслу, Николай — украинлы, Турусбек — кыргъызлы, төртюнчюлери да Мурат — къарачайлы.

Ала палатагъа джарашхандан сора, Василий:

— Аланла, къалай алаMATды бу бизни палатабызны ичи. Хар зат таза, ариу, джарыкъ. Биз быллай болумда болмагъан

лы бек кѣб бола эди. Ийнанамысыз, бери келгенли, джараларым сау болгъанча болдула.

— Да, биз джатар орнубузну кесибиз суйгенча джарашыб кѣрмей тургъанлы иги кесек болады, — деб Мурат да сѣз кѣошду.

Тенгле бир-бирлери бла сѣлеше, накъырдала эте тургъанлай, палатаны эшиги кѣагъылгъанын эшитиб, Турусбек:

— Киригиз, боллукъду, — деб таууш этди. Эшик ачылды. Палатаны медсестрасы кириб, барына салам бергенинде, Николайдан кѣалгъанла бары медсестраны саламын ѳрге туруб алдыла.

Бир кесекден:

— Шевченко Николай кѣайсыгъызсыз? — деб медсестра джаралылагъа бурулуб сорду.

— Менме, — деб Николай, орундукъну кѣулагъындан кюцен-бутдан тута, ѳрге кѣобаргъа кюрешди.

Николайны биринчи этажгъа тюшюрюрге бир болушугъуз, — деб медсестра муну тенглерине джалынчакъ кѣз бла кѣарады.

— Нек тюшеди ол ары, биз госпитальны тамадасындан эркинлик алыб келгенбиз бу палатагъа, ол бизни бла турлукъду, — деб Турусбек кѣайгъылы болгъанында, медсестра:

— Николайны джарасы ауурду. Операция керек болса, тюбюнде, биринчи этажда операцион залда этиледи. Николайны мындан ары тюшюрген, дагъыда ѳрге чыгъаргъан кѣыйынды, джарасына да заранды ол. Энди кѣб сѣлешгенден магъана джокъду. Мен бѣлюмню тамадасыны буйругъун толтурама. Сиз офицерлесиз, буйрукъ не болгъанын бек ариу билесиз. Сизни солдатыгъыз сиз берген буйрукъну толтурмаса, сиз анга кѣалай кѣараргъа керек эдигиз? — деб, медсестра ауругъанланы бетлерине джити кѣарады.

Офицерле, айтылгъан затны тюзге санаб, кѣымсыз болдула. Василий а сѣлешмей чыдаылмады:

— Багъалы медсестра, сизни айтханларыгъыз бары да тюздуле. Сизге биз кѣаршчы бармайбыз, тилеген этебиз ансы. Биз ючюбюз да Николайны аскер тенглерибиз. Отну-сууну да бирге кѣргенбиз. Госпиталда да бирге туругъа сюебиз. Керек болса, биз Николайны тюбюне, башына да кѣолубузгъа кѣлтю-

рюб джюрютюрбюз. Сиз анга толу ийнаныгъыз, — деб Николайгъа, медсестрагъа да къарады.

— Да, алай эсе, мен сизге не айтыргъа да билмейме. Бусагъатдан ючюгюз да барыгъыз да Нина Петровнадан эркинлик алыргъа кюрешигиз, — деб медсестра джумушагъанча кѳргенинде, Турусбек:

— Вот это другой разговор, — деб ышара, ёрге къобду. Аны ызындан — Мурат, Василий. Ала «бусагъат» деб, бир-бири ызындан чабышыб, палатада Николай бла медсестраны къоюб чыгъыб кетдиле.

Бир-эки минутдан эркинлик алыб келдиле. Медсестра да, разылыгъын билдиргенча, ышара-ышара, палатадан чыгъыб кетди.

Тенгле кеслери эркин къалгъанларында:

— Очередная атака отбита! — деб Мурат накъырда этди.

Экинчи кюнюнде медсестра, палатагъа кириб келиб:

— Джолдашла, биринчи кюнюнде биз бир кесек дауур-суйюр болдукъ эсе да, энди керти шагърей болургъа керекбиз. Мени атым — Раиса Ильиничнады. «Рая» деб къояргъа да боллукъсуз. Мен биринчи бѳлюмню медсестрасыма, сизни палата да аны ичинде болуб. Палатагъызны номери — бешинчиди. Госпиталь — эвагоспиталды, керек болса, ауругъанланы башха госпиталгъа кѳчюрюрге да боллукъду. Хар кереклигизни мени юсюм бла этерге керексиз. Мен къарыууму аямай болушурукъма сизге. Врачларыбыз иги билимли, алаamat врачладыла. Аланы айтханларын эте туругъуз. Ол заманда дженгил сау боллукъсуз. Биринчи кюнубюз ючюн а сиз мени кечигиз! Мен тамадамы буйругъун толтурур муратда кюрешгенме.

— Багъалы сестричка, бек сау бол! Энди госпиталны чотун да ангыладыкъ. Мындан ары сиз айтхандан чыкъмазбыз, — деб Николай тенглеге къарады. Тенгле да бирден: «Этербиз-этер, сау бол!» — деб медсестрагъа сѳз бердиле.

Бир кесекден, быагъынлай ышара-ышара, Рая башха палатагъа чыгъыб кетди.

Тенгле Раячыкъгъа уллу разы болдула. Аны рахат, ариу сѳзлери кѳллерине джарашды. Бир-бирлерине къараб: «Огъай, иги къызчыкъды, ауругъанланы кѳллериин ала биледи», — деб накъырдала этдиле.

Арадан ай кетди. Николайдан к'валг'анла сау болг'анны орнунда болдула. Врачла, не к'вадалыб к'юрешдиле эселе да, аны кеслери суйгенлерича аяк' юсюне салалмадыла. Буту то-бук'ну т'юбюнден кесилди.

Бу зат Николайны джюрегин бек к'ыйнады. Аг'ач аяк', к'юлтук' таяк'ла к'езюне к'ерюне, мыдахдан-мыдах болуб, хаз-на киши бла да с'елешмей башлады. Алай болса да, тенглери т'егерегине айланыб, к'ёл этиб, хар затына болушуб, аяк' юсюне салдыла. Николай, тенглери бла айлана, кече госпиталь тепсеу-леде тепсерге к'юреше, ойнай-к'юле, аг'ач аяг'ына да джараша, кесини аяг'ындан башха к'ермей, бир сау адамча, джер-джерде кесин тирилик бла к'ергюзте тебреди.

Арадан талай к'юн озг'андан сора Николай, тенглеринден джашырмай, Раячык' бла да т'юбеше, нак'ырда эте башлады.

Тенгле да аны эслеб, джук' билдирмегенча этиб, ичлерин-ден к'зууаныб, сансыз бир талай заманны турдула.

Бир к'юн, ыйых кече, халк' тынчайг'ан к'езюуде тенгле, лампына да джук'латыб, бир-бирлерине хапар айтырг'а аллан-дыла.

— Аланла, Николай бу джол к'ебюрек к'валды, джук'-иш болмаг'а эди, — деб Мурат джук'ларг'а умут эте башлаг'ан тенглерин саг'айтды.

— Да не боллук' болур Николайг'а. Раячык'дан бияг'ы айырылалмай тура болур, эшикни ачык' к'ююг'уз. Келгенин билсегиз да, джук' билмегенча этиб к'юоярг'а керекди, — деди Василий да.

Бир кесекден Николай келди. Аны ашыра келген Рая да, Николайны палатаг'а ийиб, ак'ырын эшигин этиб, ызына кетиб к'валды. Николай да, тауушсуз тешиниб, орундуг'унда джууур-г'ан т'юбюне кирди.

Турусбек кесин тыялмайын бир дж'етгюрген да этди. Алай болса да тенгле, джук'лаг'анча этиб тург'ан болмаса, кесле-рин билдирмей к'ойдула. Бир кесекден бары да керти джу-к'уг'а к'ечд'юле.

Бйых кюн, Турусбек бла Мурат шахмат сйнай тургъанлай, Василий ашыгыб палатагъа кирди да тенглерине къараб:

— Аланла, ура-ура-ура! — деб юч кере кычырды.

Тенгле да, оюнларын кююб:

— Сеннге не болгъанды? — деб сордула.

— Тынгылагъыз бери! Бусагъатда тамада врач Антонина Ивановна бла сёлешиб келеме. Келир баш кюн госпиталдан чыгъабыз.

Джашла, асыры кюуаннгандан секириб туруб, Василийни кючакъладыла.

— Энди фронтха беш кюнден кетебиз! Николайгъа уа не оноу этейик? — деб Мурат сагъышланды.

— Бусагъатда, сизге келирими аллы бла, Николай, джанындан бек суйген медсестрабыз Раячыкъ бла олтуруб, ленкомнатада сёлеше тургъанын кёрдюм, — деди Василий.

— Эшта, биз аны Раячыкъ бла кююб кетерик болурбуз.

— Аланла, келигиз фронтха, аланы кюуанчларын бошаб, андан сора кетейик. Госпиталны тамадасындан тилесек, ол анга бир иш табар, оноу да этер. Тамбла сагъат 11-де Раяны да чакъырыб, барыбыз да бирден оноулашайыкъ.

Экинчи кюн тенгле, айтханларыча, палатагъа джыйылдыла. Бир-бирлерине къарай, кюле, накъырда эте, талай заманны турдула. Сора Василий:

— Багъалы тенгле, тюнене айтханыбызгъа кёре джыйылгъанбыз, энди онсуубузну этейик, — деб сёзюн башлады. — Биз аскерчи тенглебиз, бизни орус, украин, къарачай, кыргъыз тиширула табханлыкъгъа, бир анадан туугъан къарнашладан башхабыз джокъду. Бизге эгешчик болуб да Раячыкъ кюшулгъанды. Фронтха кетерибизни аллы бла Николай бла Раяны кюуанчларын эте кетерге сюебиз. Не этейик, аскерчи тенгибиз Николайны кююб кетеригибиз бек ауур тиерикди. Алай болса да, къайда айлансакъ да, джюрегибиз Николай бла, сизни бла боллукъду. Николай къанын Ата джуртубуз ючюн тёкгенди. Бусагъатда кесин да кёресиз, бир аягъы джокъду деб киши айтырыкъ тюлдю, саулугъу игиди, госпиталда керекли адамланы бириди. Аны юсюнден госпиталны тамадасы бла сёлеширикбиз.

Николай кеси сабий юйде ёсгенди. Ата-ана джылыуну кёр-мегенди, сынамагъанды. Аталыкъ-аналыкъ этген да сабий юй болгъанды. Бек тюз, ариу адам болуб ёсгенди.

Къайтарыб айтабыз, биз аны къууанчын кёрюрге керек-биз...

Николай, тенглерине къарай келиб, джылары келгенине тартына, сёлеширге умут этди. Алай а сёлешалмады. Рая, аны болумун кёргенинде, тёзалмай, барыб къатына олтуруб, ариу айтыргъа, кёл этерге кюрешди. Бир кесекден тенгле оноуларын джангыдан ачыкъ этдиле. Алай а Рая, не эсе да сагъышлы болуб, бети, къаны тюрленди. Кёзлерин джыламуқъла кючледиле. Джашла бары да ёрге туруб, сескекдениб, не болгъанын билалмайын, аны тегерегин алдыла, Талай минутдан ол, башын кёл-тюрюб, тегерегине къарай, сёлешиб башлады:

— Багъалы тенгле: Сиз мени кечигиз, къайгъылы этдим, къыйнадым. Гитчеликден бери суйген тенгим эсима тюшюб джыладым. Аны юсюнден сизге хапар айтайым деб тура эдим да, энди башлагъанымдан ары, айтыб къояйым...

Борис бла мен бир арбазда, бир-бирибизге къысха хоншу болуб ёсгенбиз. Джашау джолубузгъа акъыл бёлюб, кёб тюрлю оноу этген эдик, алай а муратыбызны къазауат бузду. Борис аскер училищеге, мен да медсестралыкъ курслагъа кирдик. Ала-ны бошагъандан сора мен бу госпиталгъа медсестра болуб джарашдым. Борис а, училищени бошаб, 1941-чи джыл фронтха кетди. Бир-бирибиз бла къагъыт джюрютюб турдукъ. Бир-эки кере да тюбешдик, — деб айтыр-айтмаз биягъынлай кёзлеринден джыламуқъла тамыб тебредиле.

Тенгле, аны болумун ангылаб, джукъ айтмай, сир къатыб талай минутну турдула. Сора къыз хапарын дагъыда джалгъады:

— Сиз мени кечигиз, Борис эсима тюшсе, джыламуқъларымы тыялмайма. 1942-чи джыл ол, джаралы болуб, ма сиз келгенча, келиб бери тюшдю. Биягъы биз къазауат бошалгъандан сора не этеригибизни, къалай джашарыгъыбызны юсюнден кёб сёлешдик. Ол февраль айда сау болуб чыкъды. Эки кюнден:

«Раячыкъ, госпиталда иги ишле, заманынгы бош ийме. Мени ючюн чыртда къыйналма, къоркъма. Къысха заманны ичинде къазауат бошаллыкъды. Сора муратыбызгъа джетербиз, сау

къал, разы бол, эсен кёрюшейик!» — деб машинадан къолун булгъай, фронтха кетди. Ол сагъатда мени болумуму къалай болгъанын кесигиз бек ариу ангылайсыз. Ийнанамысыз, асыры джюрегим эзилгенден, алайда, бутларым къыйылыб, олтуруб къалгъан эдим.

Борис Калинин фронтха тюшдю. Къазауатха киририни аллы бла меннге бир письмо да ийди. Тюзюн айтыргъа, письмо-сун алгъанымда, асыры къууаннгандан, кесине тюбегенча болдум. Джазгъанына кёре, ол тахсачы взводну командири болгъанды. Талай кере тахса алыргъа баргъанды. Буйрукъну толусу бла тындыргъаны ючюн, Къызыл Байракълы орден бла саугъаланганды. Аскер бёлекде белгили, батыр командир болгъаны дивизияны газетинде да ачыкъланады. Ма, къараргъа сюе эсегиз, — деб саргъаларакъ болгъан газетни тенглеге узатады. — Ржевни фашистледен азатлар ючюн бизникиле чабыуул этгенлерин эшитдим. Андан сора башха хапарым болмай, бир ай чакълыны турдум. Борисден письмо келмеди. Джюрегим бек къыйналды, асыры сагъышлы болгъандан кёзюме джукъу кирмей, не этерге билмей тохтадым.

Бир джолда ишимден кеч эте арыб келиб, тешинмегенлей орундукъгъа таяныб тургъанлайыма, эшик къагъылды. Не эсе да къоркъаракъ болдум. Санларым джызылдадыла. Джюрегим асыры къаты ургъандан, эшикде тауушладан эсе, юйню ичинде аны ургъаны къаты эштилгенча кёрюне эди. Барыб эшикни къатына сюелдим. Не этерге билмей, талай заманны турдум. Сора: — «Раячыкъ, менме, къоркъма, Борисме», — деген ауазны эшитиб, эшикни ачдым. — Борис бешик джууургъанчыкъгъа чырмалгъан бир затны къойнуна къысыб тура эди. Юслери да къар джугъу. Ол, бузлагъан чурукълары да полда тая, юйге кирди. Къучакъладым. «Уа-уа-уа!» — деб къычырыкъ этиб сабийчик джылады.

— Раячыкъ, мени къучакълайма деб, сабийчикни эзиб къоя эдинг да, ма, къойнунга бир ал, муну сеннге фронтдан келтиргенме, — деб, Борис чырмалыб джылай тургъан сабийчикни меннге узатды.

Кесими эссизлигиме да уяла, сабийчикни къойнума къысыб, юйню тюбюнде ары-бери бардым. Гитче заманымда къарнашчыгъыма белляу айтханым эсеме тюшюб, белляу айтыргъа

кюрешдим. Атам, анам, кърнашым эсиме тюшдюле, юйюмдеча болдум. Борис да, аны ангылагъанча, ариу айтыб кълюмю басаргъа кюрешди. Сора, мени орундукъгъа олтуртуб, хапар айтыб башлады.

— Сен кесинг бек ариу билесе Ржев шахарны азат этерге чабыуул этгенибизни. Алайда биз хорладыкъ.

Сора талай кюнден батальонну командири мени кесине чакъырды:

— «Джолдаш лейтенант, тахса алыргъа барыргъа керексе, — деди ол. — Партизанладан келген хапаргъа кёре, фашистле джангы бетджан салгъан эллеринден кетер къайгъыгъа кириб, уллу аманлыкъла этедиле. Сен, взводунг бла барыб, фашистлени аскер кючлерин, техника болумларын билирге керексе. Ала бары да бизни джангы чабыуулубузгъа болушурукъдула», — деб буйрукъ берди.

Экинчи кюн джолгъа атландыкъ. Танг аласына Галахова деб бир элни къатында уллу, къалын чегетге кирдик. Къыш, февраль ай, сууукъ, кър терен, сокъмакъ бир джерде да джокъ. Чегет ичи шош, хар зат рахат. Биз, ол рахатлыкъгъа сейирсине, къазауатха дери джашауубузну кезюбюзге кёргюзте, хар затха тынгылай, эслей, джол късрата бара эдик.

Анда-мында сансызыракъ джерде, бир терекден бир терекге учхан халда секириб тюшген агъач къоян, узун гыланч къуйрукъчугъу бла кёрюне, бизни да сескеклендире, биз да джолубузну бузмай, джан-джаныбызгъа къарай, тобукъгъа джетген кърны джыра, турнала тизилгенча, бир-бири ызыбыздан тизилиб, сокъмакъ салыб барабыз.

Узун, ариу битген терекле башларын бир-бирлерине джетдириб, баш къагъа сюеледиле. Бир-бирде аяз урса, неда агъач къоянчыкъ бир терекден бир терекге секирсе, джумушакъ кър да, акъ джабыуча, джайылыб, терекле тюрюне, бир-бирде уа бизни башыбызгъа тюше, биз да илгене бара эдик.

Ой, Раячыкъ, сен бир кёргеенг, алайда бир ариу хауа, бир ариу джерле бардыла! Къазауат бошалса, мен сени алайгъа элтмей, кёргюзтмей къоймам, артыкъсыз да бек тахсагъа барыб айланган джерлериме. Ол бизни сескеклендирген, сейирсиндирген агъач къоянчыкъ сеннге да бир кёрюнюр... Къалай кёресе, мен айтханнга разымыса?

— Разыма, разыма! — деб Боряны онг джаягъындан уппа этиб, разылыгъымы аны бла бегитдим.

— Бек сау бол, Раячыкъ!

Алай эте, къарай, тохтай, хар затны кёз бла суратлай, къарны да биягъынлай джыра, чегет кыйыры бир сокъмакъ-лагъа тюртюлдюк. Алайда талай терекни, кимини башы чорт сыныб, кимини узунуна джарылыб тургъаны къазауат зорлукъ джетгенин билдирди. Биз сокъмакъланы ызлай, алгъа бара тургъанлай, заместителим:

— Борис, бу сокъмакъланы ичинде джалан аякъ ызланы кёремисе? — деди.

Кертиси бла да, сокъмакъланы эки джаны бла фашист аскерчилени чурукъ, нал ызлары, ортасында да джалан аякъ ызла бар эдиле. Аладан узакъ болмай бир талачыкъда, адам адамгъа айталмазлай, кече тюшюнде кёрсе, адам басдырыкъ-ланырча, фашистлени мурдарлыкъ ишлерин кёрдюк. Бир тукъум бир затдан терсликлери болмагъан къартла, тиширыула, ол огъай эсенг, сабийле. Аланы кёбюсю джалан аякъ, кийимлери чачакъ-чачакъ болуб, къанлары юслерине къатыб тургъан ёлюклени кёрдюк. Бир къауумуну кёкюреклеринде «Партизанлагъа болушханыгъыз ючюн — асмакъ» — деб джазылгъан къангачыкъла тагъылыб тура эдиле. Олсагъатдан командованиеге билдирдик. Сора, аны буйругъу бла ёлюклени барына да сый бериб асырадыкъ. Ма аланы ичинде табхан эдим бусагъатда сени къойнунгда тургъан сабийчикни да, — деб Борис мени кёзюме къарады.

Сёз айтмагъанлай, бир-бири джюрегибизни ангылаб, кёз-лерибизден джаякъларыбызны джуууб джыламукъла тёнгереди. Чырмалыб, джукълаб тургъан сабийчик да, бизни джылагъаныбызны билгенча, бурунчугъу бла джабычугъун ачыб, джылай башлады.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни орунга салыб, къолчукъларын бош этиб, Борис да, мен да анга сейирсиниб къарадыкъ. Джылагъаны тохтады. Бутчукълары, къолчукълары бла ойнай, онг къолчугъун аузуна салыб, таууш этдириб, эмчекни эмгенча эмерге кюрешди.

Сабийчикни ач болгъанын эслеб, не ашатыргъа билмей, джюрегибиз кыйналды. Алай болса да, бир кесек бал табыб,

аны суу бла къатышдырыб эритиб, Борис алыб келген эмизик шышачыкыгъа къуюб ауузчугъуна салдыкъ. Сабийчик да, керти анасыны эмчегин эмген кибик, гузаба-гузаба этиб, заман-заманы бла чачайгъанчыкъ да эте, шышачыкыны ичин бош этди. Андан сора, къёб да турмай, кеси кеси бла ойнай келиб, джукъ-лаб къалды.

Аны алай кёргеникде, айта тургъан хапарыбызны тыйыб, бир-бирибизге мыдах къараб ышардыкъ.

— Борис, бу сабийчикни ёлюклени ичинден къалай алдынг, къалай сау къалды, атына уа не атагъанса, мындан ары муну ким тутарыкды, джууукъларындан кими барды, аладан хапарынг бармыды? — деб сордум.

— Раячыкъ, сен иги тынгыла, хапарымы аягына джетдирейим, бу сабийчикге да не этеригибизни айтайым. Ол чегет таланы ичинде ёлюклерибизни джыйгынчыннга дери къарай баргъанлайыма, бир талай ёлюб тургъан тиширыуланы ичинде, ма мен алыб келген сагъатчыгымдача, къаты чырмалыб, джумушакъ, акъ къарны ичине батыб, ауузчугъу акъ кёмюк этиб, бетчиги кём-кек кегериб, кёзчюклери хымил ау тартыб, солучугъу аз ура тургъанлай, эслеб, къойнума алыб, дженгил огъуна санпостха барыб, врачха къаратдым. Врач, къараб, бир-эки укол да этиб, санчыкъларына да вазелин маталлы бир дарманны джагъыб:

— Бу сабийчикни джаны бир терен джерде болур эди, сау-саламатды, джарасы да джокъду, къоркъма, къоркъма, ачлыкъдан къарыусузчукъ болгъанды ансы, чыртда адам къоркъар заты джокъду, — деб кёзюме къараб ышарды врач. Джашауумда мен ол кюнден бек бир затха къууанган болмаз эдим.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни чырмаб, къойнума алдым. Ол кюнден сора анга мен ата, ана да болдум. Ёлюрюню аллы бла анасы, сабийчигин сакълар ючюн, къарны ичине атхан болур эди, неда анасына окъ тийиб джыгъылгъан сагъатында сабийчиги къолундан чартлаб къаргъа тюшген болур эди, — деб келди кёлюбюзге, алай болса да, аны сау-саламат къалгъанына барыбыз да бек уллу къууандыкъ. Бу зат бизни джюрегибизни джаугъа артыкъ да бек дертлендирди.

Аскерибизни аты бла сабийчикни кесиме къыз этиб ёсдюрюрге аскер тенглерими алларында сёз бердим. Энди мындан

ары, ушатырыкъ болсанг, сен — ана, мен — ата. Бизден сора, бу сабийчикни кишиси джокъду. Бар эсе да, тюзюн айтыргъа, бир джукъ билген затым джокъду.

Къазауат бошалса, ол а кёб турмай бошалыр деб умут этеме, сора ол заманда, Раячыкъ, джашауубузну кесибиз суйгенча бирге этербиз. Къызчыгъыбызны да ёсдюрюбюз, адам этербиз. Бу мен айтхан затлагъа къалай къарайса, разымыса, Раячыкъ? — деб тынгысыз халда сорду.

— Борис, иннетинги бек ариу ангыладым, бек сау бол, аны юсю бла къолюнго да айтдынг. Сен этген оноулагъа джюрегим бла толу разыма. Сен айтхан болсун. Аскерден сен къайтхынчыннга дери, сёз береме, къызчыкъны керти анасыны орнун тутаргъа, ёксюз этмегге, бир тукъум бир затдан инджитмегге, хар затына да къараб, иги, ариу ёсдюрюге. Джюрегинг тынч, рахат болсун.

— Раячыкъ, сора къазауат бошалгъандан сора, мен сау-саламат къайтхандан сора уа?!

— Андан сора уа экибиз да, сен айтханча, ата-ана болуб, кесибиз суйгенибизча, ючюбюз да бирге джашарбыз.

— Раячыкъ, бек сау бол! Алай айтырынгы биле эдим. Томачыкъны аны ючюн алыб келген эдим да, мени бек разы этдинг.

— Борис, «Томочка» деген атны къызчыкъгъа ким атагъанды?

— Тенглерими алларында ол атны кесим атагъанма. Разы туююл эсенг, башха ат да атаргъа боллукъбуз. Мени гитче эгешчигими аты алай эди. Къызчыкъны къойнума алгъанымда, эгешчигим эсиме тюшюб, аны атын айтханма.

— Боря, андан ары айтыб кюрешме, ангыладым, тюз этгенсе. Къызчыкъны аты Тома болсун. Мен разыма!

— Раячыкъ, бёлукден беш сагъатха дери эркинлик алыб келгенме. Он минутдан беш сагъат болады. Кетер заманым дже-тиб келеди, — деб Борис мыдахланды. Сора Томочканы джукълаб тургъан сагъатчыгъында къзчюклерине эринлерин уятыб къояма деб къоркъгъан халда джетдириб:

— Сау къал, кёб сагъыш этме! Къысха заманны ичинде энтда тюбеширбиз, Томачыкъны да, кесинги да сакъла, — деб, аны сакълаб тургъан машинагъа чабыб минди.

Бир кесекни аны ызындан къараб туруб, бир затдан илгениб сагъайгъанча болуб, Борисни ызындан мыллыгымы атдым. Ол да тебреди, мен да джетдим.

— Борис, мени къоюб нек бараса, — деб ызындан джетиб, бойнундан къысыб, къычырыкъдан алыб джыладым. Ол да джукъ айталмай, экибиз да бир халда бир кесекни турдукъ. Къолларыбызны ийдик, бир-бири бетибизге джити къараб туруб, бетибизден агъыб келген джыламукъларыбызны кёзюкёзюу сюртдюк. Бир кесекден шош болдукъ. Тюш кетди, эс келди. Шофер да дженгиллетди.

— Раячыкъ, нек этесе быллайла? Кесинги да, мени да нек кыйнайсас? Хар не керекли затларыбызны юсюнден сёлешиб бошагъанбыз. Айлана да ызыбызгъа къайтамы турлукъбуз? Томочка да джылай болур! Къоркъма, оноубуз — оноуду, хар затыбыз кесибиз суйгенча боллукъду. Хайда, сау къал! — деб машинасына миниб, къолун булгъай, кетиб къалды..

— Ийнанамысыз, тенгле, ол кюнден сора джашауум тюрленди, башха тюрлю болду. Юйге къл салдым, Томачыкъгъа керти ана болдум.

Ма андан бери эки джылдан артыкъ болуб келеди. Томочкагъа да бир айдан юч джыл толлукъду. Ол менден айырылыб бир да болмайды. «Аначыгъым!» — деб биргеме чабханлай айланады. Сёзюме, антыма тюзме. Борисге берген сёзюмю ёмюрге да унутурукъ тюлме. Ёлюб кетгинчиннге дери антымы толтургъанлай турлукъма, — деб Рая ахсынды.

— Борис энди къайдады? — деб сорду Турусбек.

Рая, иги кесекни башын да энишге ийиб, ауругъанланы джюреклери кыйналгъанларын эслеб, Борисни юсюнден быллай хапар айтды:

— Борис бла мен тюбешгенден сора, бир-эки джыл чакълыны экибиз да письмо джюрютюб турдукъ. Экинчи джылында письмомо джууаб орнуна, Борисни бёлегинден къара къагъыт келиб къалды. Ол къагъытдан сора къалай болгъанымы кесигиз ангылай болурсуз..

Мындан ары тенгле Раяны соруула бла кыйнамадыла. Хапар кереклисича, бек ариу ангылашынды. Тынгылагъанла сагъышлы, мыдахлы бет алдыла. Бир-эки минутдан Василий, ёрге туруб:

— Багъалы бизин эгешчигибиз Раячыкъ! Николайны къуанчын этерибизни аллы бла бу хапарынгы айтханынгы къалай иги этдинг. Биз билмей, ангыламай тургъан затларыбыз да кёб кёреем. Энди уа ангылашынды. Бек сау бол!

Айтхан хапарынг джюреклени къыйнады, орунларындан тебдирди. Ёмюрде эсден кетмезлей этдирди. Джюрегинги къыйнадыкъ, кеч сен бизни! Да, не этейик? Ёлген ёлдю эсе да, сау къалгъан джашаргъа керекди. Оноуубуз оноуду, биз аны толусу бла толтурургъа керекбиз, — деб сёзюн бошаб, орнуна олтурду да тенглеге къарады.

Тенгле бары да Василийни айтханына разы болдула. Къууанч кюнлерин да белгили эте чачылдыла...

Экинчи кюнюнде, врачланы эртдениги къараулары бошала-ыр-бошала, Рая, къызчыгъын да алыб, тенглени палаталарына кирди. Тенгле бек къууандыла, разы болдула. Томачыкъны къоюнларына алыб, кёзюу-кёзюу эркетдиле, тюрлю-тюрлю саугъачыкъла да бердиле, Артыкъсыз да бек Николай уллу акъыл бёлдю.

Николайны юйлениу къууанчына тамадалыкъ этерге тенгле Василийни айырдыла. Шабат кюн, Василийни буйругъу бла ала бары да аскер кийимлерин кийдиле. Орденлерин сюртюб, сылаб, джылтыратыб, кёкюреклерине такъдыла. Юслерин, башларын керти адам сейирсиниб къарарча этдиле. Чынларын да салгъанларында уа, тамада, кичи да белгили болду. Василий — майор, Турусбек — лейтенант, Николай — тамада лейтенант, Мурат — капитан.

Бир кесекден тенгле бир сафха тизилдиле. Василий, аскерде замандача, быланы хар нелерин да ариу, иги тинтди, сынады, къарады. Ышара-ышара, бир-эки кере команда да берди.

— Огъай, аман кёрюнмейбиз! Къууанчча да, къазауатча да хазырлыгъыбыз белгилиди, — деб тенглеге кёл берди.

Бир кесекден тенгле, аскер кийимлерин тешиб, палаталарында джашырдыла. Къууанчда ашарча, ичерча, не бла саугъаларыкъларына дери, хар затларын хазыр этдиле. Ыйых кюнню сакълагъандан башха джукълары къалмады.

Тенгле, айтханларыча, ыйых кюн Николайны юйдегилик къууанчын толусу бла этдиле. Джырладыла, тебседиле, кюлдю-

ле, ойнадыла. Бек багъалы тюрлю-тюрлю саугъала бла Николайны, Раяны, Томачыкъны алгъышладыла.

Тенгле бу тукъум юдегилик къууанчны иги, таб бардыргъанларына госпиталны коллективи огъай эсенг, бютеу джаралыла бек уллу разы болдула.

Суратчыны чакъырыб келиб, тюрлю-тюрлю суратла алдырдыла.

Николай бла Раяны къууанчлары бара тургъанлай, Василий, бир кесекге тилеб, къууанчха джыйылгъанланы тыйыб, бир талай сёз айтды:

— Багъалы тенгле! Биз тамбла энтда фронтха кетebиз. Госпиталны тамадасы, врачла, медсестрала, бек сау болугъуз! Ариу, иги къараб, джараларыбызны заманында сау этдигиз. Саулугъубуз алгъынча орнуна келгенди. Джау бла энтда сермеширча болдукъ.

Бююн былайгъа Николай бла Раяны юй къууанчларына джыйылгъанбыз. Былайгъа келгенле барыгъыз да сау болугъуз. Биз разылыгъыбызны сизге билдиребиз!

Къайда айлансакъ да, аскерчи тенгле бир-бирибизни унутрукъ туйюлбюз, эсде тутарыкъбыз. Къазауатдан сора да, саусаламат юйюбюзге къайтсакъ, бир-бирибизге келе-бара, болушханлай турлукъбуз.

Николай сизде къалады. Ол сизни ичигизде бир тукъум бир затдан инджилмезлигин да билебиз, анга ажымлылыгъыбыз джокъду, биз анга толу ийнанабыз. Артыкъсыз да бек Рая эгешчигибиз Николайны адамы болгъаны себебли, аланы джашаулары алаамат, иги болурларын да билебиз. Алай болса да сиз алагъа акъыл бёле туруругъузну да тилейбиз!

Бютёу барыгъызны да саулугъугъуз иги, алаамат болсун, кеси муратыгъызгъа суйгенигизча джетигиз! — деб, бокалын иги ёрге кёлтюрюб, ичиб столгъа салды...

Экинчи кюн сагъат онда тенгле бары да машинагъа миндиле.

Рая бла Николай аладан бек къыйналыб айырылдыла:

— Иги, ариу туругъуз, саусаламат къалыгъыз! Биз кёб турмай хорлам бла къайтырбыз, — деб тенгле, Рая бла Николайгъа айланыб къолларын булгъай, суйген аскерчи тенглеринден айырылыб, фронтха кетиб къалдыла.

СОРУУЛА БЛА ИШ:

1. Хапарны, кесеклеге бѐлюб, планын салыгъыз.
2. Текстге таяна, тюбешиулени хапарын айтыгъыз.
3. Аскерчилени джигитликлерин, шохлукъларын, адамлыкъларын къаллай ишлери кѐргюзедиле?
4. Авторну юсюнден не билдигиз? Аны башха чыгъармаларындан не окъугъансыз?
5. Сизни кѐлюгюзге келген бла, джазычуну башха адамладан айыргъан шартла къайсыладыла? Аджашдырмай, джашауда кѐрген затын джазыб баргъан адамгъа джазычу дерге боллукъмуду?
6. «Мен джазычу болургъа излейме (излемейме)» деген темагъа классда дискуссия бардыргъыз.

Хубийланы

Осман

(1918)

Заманны нёгери

Къарачайны урунган эмда джырчы эллерини бири Огъары Тебердиди. Бу элде Хубийланы Ахия бла Малсюргенланы Мамурхан уллу юйюр ёсдюргендиле. Аланы 5 джашлары болгъанды. Бири, Ахмат, Ата джурт къазауатдан къайтмагъанды, бири, Маджит, заводда ишлейди. Къалгъан 3 къарнаш Осман, Магомет эмда Назир джазыучуладыла. Аталары Ахия малчы, джылкычы болгъанды. Ол элде белгили сыбызгычыланы бири эди.

Осман 15 джылында назму джазыб башлагъанды.. Эл школну ызындан Микоян-Шахарда рабфакда, Ставропольда устазлыкъ институтда окъугъанды.

Осман Совет Аскерде къуллукъ эте тургъанлай, Уллу Ата джурт къазауат башланыб, ол урушлагъа къошулгъанды. Джаралы болуб келгенден сора да, джазыучу жангы къыйынлыкъгъа джолукъгъанды: къарачай халкъ бла бирге Орта Азиягъа кёчюрюлгенди.

Хубий улу Къыргъызстанда эл школланы биринде устаз болгъанды.

Туугъан джуртка къайтхандан сора, «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында, радиокомитетде, джазыучулары Союзунда ишлегенди.

Аны биринчи назму китабы чыкыгъан кёзюуде авторгъа 20 джыл болгъанды, СССР-ни джазыучуларыны Союзуна членнге алыннганды.

Андан бери поэт, джазыучу, джамагъат къуллукъчу Хубийланы Осман кёб китабла чыгъаргъанды. Ол китаблада туугъан халкъны джашауу, гражданды къазауат, Уллу Ата джурт къазауат, андан сора тюрлениуле, адамны ич дуниясы, туугъан джерини суратлары аслам орун аладыла. Аны назмулары, композиторла макъам салыб, джырла болуб джырланадыла. Хубийланы Осман къарачай литератураны ёсдюрюуге уллу кыйын кёшгъанды. Литературада джетишимлери ючюн кърал саугъалагъа тыйыншлы болгъанды. Анга Къарачай-Черкесияны халкъ джазыучусу деген ат аталгъанды.

Хубийланы Осман бла юй бийчеси Абий 8 сабий ёсдюргендиле. Ала, джараулу адамла болуб, бирер джерде ишлейдиле. Бир джашы, Азрет, художникди.

МАЛКЪАР

Мен сюеме ёхтем джуртуму —
Кюнню кёзюм ачханды бизге.
Джунчууладан халкъла къутулуб,
Насыб келди эллерибизге.

Къысылгъанды тюз Минги Таугъа,
Ёхтемлениб Къабарты-Малкъар,
Мал кёшладан эннген таулула
Ата джуртдан соралла хапар.

Мийик таула, къысыр къаяла,
Сизни агъартыб басады къар.
Ёрюш джолла кёкге таяна,
Къуш уягъа ушайды Малкъар.

Сыртларында антау гебенле,
Тауларынгы кючлебди чегет.
Тюше барсанг, анда, тюрюнде,
Сабан тюзле, байлыкъ, берекет.

Къонакъ суйген ачыкъ адамла
Тюрюбейдиле хар атламында.
Джай, къыш болсун — керек заманда
Табарыкъса тенглени мында.

1. Къарачайлыла бла малкъарлыланы къарнаш шохлукъларын автор къалай кёрюзеди?

2. Сизни кёлююзге келген бла, поэтни быллай назмула джазаргъа къаллай сезимле къозгъагъандыла?

3. Къарачай джазычула Малкъарны ююнден, малкъар джазычула Къарачайны ююнден джазгъанларыны ююнден хапар айтыгъыз.

ТЕБЕРДИ

Кёбдю, азды, — дейдиле, — ёмюр,
Бир сыначы ёлчелеб кесинг.
Аллай бирге, тот болуб темир
Юзюледи белинден эки.

Кёбню кёрген, кёбню сынагъан,
Джашлай туруучу Тебердим!
Ёмюрден атлаб ашхы джолгъа
Сен таукел джумуш бла тебретинг.

Нек сюеме сени быллай бир?
Неди башханг таулу элледен?
Онглудугъунг бармыды сени
Тенгиз бойну айбат джерледен?

Биринчи кере кёргенме сенде,
Таныгъанма туугъан анамы.
Алгъанма къолгъа биринчи кере
Джазар муратда къаламны.

Ачдынг меннге элле, шахарла,
Юретдинг сен узун джолланы.
Алай а мен энтда джашаргъа
Сайлагъанма акъбаш тауланы.

Чекден ётюб, дангыл тюзледе
Кюсегенме сени ташынгы.
Къайры да болсун, узайсам кенгнге,
Мен къайтама сеннге ашыгъыб.

1. Поэтни туугъан джерин сюйгенин кёргюзген тизгинлени табыб,
къайтарыб окъугъуз.

2. Чекледен кенгде автор Ата джуртун къалай излейди?

3. Тебердини юсюнден дагъыда кимле джазгъандыла — эсигизге тюрюгюз.

Кёзлерими алалмайма тауладан,
Къучакъларым келед барын узалыб
Езенледе эллени кёрсем барыб,
Сау бир къарыш ёсеме мен къууаныб.

Тансыкълайма тюзлени да айырмай,
Бетджанлары сакълайдыла ёлюмден.
Мени джуртумд бютеу бары кёрюннген
Къалайын да аз суймейме элимден.

Багъалыса саулай джерибиз меннге
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг,
Таурухдача кёб сууунг, тауунг, чатынг,
Туугъан Джуртум, Россияды сени атынг.

БАТЫР

— Ол къошкъаш, назик джашчыкъны юйдегили киши болуб тургъанын кёрюб, кёзлериме ийнанмай, кесине соргъанма, анга бир сейирсин, — деди Алий орамны келе тургъан Зубайдагъа.

— Кимге айтдынг, Алий?

— Батыргъа айта турама, Харунну джашына...

— Да, хариб, ёссюн, аллайла не къадар да тюзелге эдиле. Ол хоншуму джашыды. Мени къолумда ёсгенди. Аз къыйынлыкъмы сынады... Тели ауруу анасын къоратыб, джыл да тургъунчу, ол къан къусарыкъла келдиле. Орунсуз болуб, къыстала тебрегенлеринде, ачудан ауруу иеси болуб тургъан атасын, коммунистди деб, уруб кетдиле. Кесибизни аскерле келгенлеринде уа, бурнун сюрте билмеген сабий уруш эте тургъан аскерлеге къошулуб къалды... Къыйынлыкъ кёзлерине къан чабдырыб, аягъы басханны танымай айлана эди, насыбсыз, — деди Зубайда. Экиси да сёлеше тургъанлай, Батыр юслерине келди.

— Алий, быягъында ашыгъыш озуб кетдинг да, соралмай къалдым. Тамбла сабаннга чыгъабыз, танг атар-атмаз келиб тракторгъа мин, эшитдингми? Сабан ызланы бир он кюннге

сюрюб бошаргъа сёз бергенибизни унутхан болмазса? — деди.

Алий, асыры онгсунмай, амалсыздан, «хо» дерни орнуна, башын булгъады.

— Балам, кертда деб, джылы келген адамгъа асыры къаты болма, — деди Зубайда, джашдан эки кёзюн алмай. Ызына гузаба бурулуб тебреген узун, къатангы джаш, къош къашларынын туюуб, бери бурулду:

— Быллай кюнледе джерге урунургъа ашыкъмагъан боламыды! — деб алайдан джанлады.

— Тоба-тоба. Муну бизге бригадир этерикдиле деб эшитген эдим, алай а кимге эсе да джангылыб къатышдырадыла деб къойгъан эдим... Къараб-къарагъынчы заман къарамдан ташайыб, думп болуб барады, — деди.

Батыр быйыл трактор бригаданы тамадасыды. Талай джылыны алчы тракторист болуб, кесин кёргюзгенди. Заман адамны, джашауну да тюрлендирир ючюн къоймайды.

Къазауат башланганында, Батыргъа он джыл да болгъанмы эди, ким билсин. Анасыз, атасыз къалгъан джашчыкъны кёбле джазыкъсына эдиле. Танг аласы бла совет аскерле, душманны къыстаб, элге киргенлеринде, Батыр алларына чыкъгъан эди. Аскерчиле анга ётмек, шекер, къолкъабла берген эдиле. Кеслери азыкъ ашагъан сагъатда, илеш джашчыкъны чакъырыб, тигим бере эдиле.

Ариу сёзлю, халал джюрекли аскерчилеге юрениб, къатларындан кетмей, юйюрсюнюб тургъан джашчыкъны командир чакъырыб, кёб сёлешди. Джашчыкъ кесин аскерге алдырыргъа мурат этгенди. Алай а, школда окъуругъун айтыб, командир Батырны башын сылады.

— Багъалы командир, мен джарар джеригиз бар эсе, айтгызыз, болушайым, — деб, Батыр кесин джазыкъсындырыр ауаз бла джалыныб сёлешди.

Командир нёгерлерине къараб ышарды. Сора, Батырны джанына тийген болурма деб, ол анга былай айтды:

— Эшитемисе ма бу тоб тауушланы? Былайдан узакъда тюлдюле. Тёрт къычырымда фашистле кюч салыб, аякъ тирерге мурат этиб тургъанларын билемисе?

— Билеме, командир джолдаш, билеме. Мени къарт анам анда джашайды.

Командир бир кесекге сагъышланды. Сора джашчыкъны аягъындан башына дери сынаб:

— Сен, фашистледен къоркъмай, анда къарт ананга бараллыкъмы эдинг? — деб сорду..

Джашчыкъ, сагъыш этиб кюрешмей:

— Сора нек баралмайма? Мен бир кере баргъанма, киши да джукъ сормагъан эди, — деди.

— Да ол заманда былайы да аланы къолларында болгъанды, — деди командир. — Олсагъатда киши ишекли боллукъ тюл эди.

— Командир джолдаш, мени сауутум, къагъытым джокъду. Мени атам, анам ёлгендиле. Менде кимни не иши барды?..

Командир, сагъышланыб туруб, башын булгъады. Джашчыкъгъа: «Бар эшикге, узакъгъа кетме. Бусагъат чакъырлыкъбыз», — деди. Командир, нёгерлери бла оноулашыб, джашчыкъгъа аманат салыб, элге иерге таукел болдула.

— Батыр, фашистлени къолларына тюшерге боллукъса, алай а, кесинг айтханлай, сабийсе, къарт ананга бараса. Сакъ бол, эслеб джюрю, — деди.

Батыр къууанч тыбырлы болду. Мындан барыб, анда къарт анасын кёрюб, элде къаллай аскерле бардыла, танкалары, тоблары кёбмюдю, элни къалайындадыла, аны билиб, мычымайын чегетни ичи бла ызына къайытыргъа керекди.

Батырны, элге киргинчи, киши да кёрмеді. Элге киргенлей, къарт анасына барды. Батырны анасы кёрюб, къойнуна къысыб джылады.

— Джарлы, хариб болгъаным, онгсузум, сени энди джаратхан Аллах джазыкъсынсын, — деб джыламукъларын сюртюб, хапар сорду. Джашчыкъгъа тынгылаб туруб:

— Къоркъмай, къалай кириб къалдынг ичлерине? Сен уялыр бир зат болмаз. Сени атасыз этген аладыла, биле болурса?..

— Амма, билеме, бек ариу билеме. Билмесем, былай этиб айланлыкъ болмаз эдим, — деди Батыр.

— Балам, бир джукъ да билмейсе. Танкалары ма былай темир юйлеца, Сеит-Умарланы орамда тизилиб турадыла. Алайы бла озуб баргъанлайыма, хыны этиб, ызыма къайтаргъандыла. Мазаллы къараууз тоблагъа кёб чархлы машинала

джегилиб, элни төбен джанында кзулакчыккыны ичин кьаралтыб турадыла. Бала, сабийле бла ойнай, алайгъа барыб эшигими джабма, — деди. Батыр эки кезчюгюн джандырыб:

— Кёрмегенлейинге айтма! — деди.

— Аланы кезюм бла кьалай кёрген эсем, аскерде башсыз болуб тургъан эки баламы алай сау кёрейим, — деб, амма терен ахсынды.

Батыр ызына кьайытыр кьайгъыгъа кирди. Аны сезгенча, кьарт анасы, кьайгъылы болуб, сагъайды. Ингирде Батыр юйден думп болду. Ол, суу ызына тюшюб, дагъыда кёкенлени ичи бла ызына кьайытыб пулемёт тауушла, самолёт гюрюлдеген тауушла эшитиб, джашырылды. Кёкню джарытхан джашил ракеталаны эслеб, башын энгишге тутады. Къара тер басыб, кийимлерин бутакълагъа джыртдырыб, джан солуу эте, келген элине джууукълашады. Элни кыйырында джер юйден чыкыгъан эки кызыласкерчи джаш, кёкюреклеринде автоматларындан кьолларын алмагъанлай, хапар соруб кысыдыла.

— Мен хатасыз адамма. Мен кьарт анама барыб келеме. Мени командир ийгенди, ол сакълаб турады, — деб джунчугъандан басындырыб сёлешди.

— Ким командирди ол? — деб сордула. Джашчыкъ не атын, не тукъумун айталмады. Алай а, кьайсы юйде кёргенин, кёзлюклери, маузер героху болгъанын айтды. Джашла, телефон бла сёлешиб, командирге соргъандан сора, Батырны ийдиле. Къараб кёргенлей, командирни кезю-башы джарыды: «Сау-эсен кьайытдынгмы, машалла джигитге!» — деб, Батырны кьаты кьучакълады. Эл ичинде фашист аскерлени танкалары, тоблары кьалайда болгъанларын айтханында уа, командир аны ёрге-ёрге атыб эркелетди.

— Командир джолдаш, аланы меннге кьарт анам айтханды, мени бош махтайса, — дегенинде, командир, ышарыб:

— Аны башхасы джокъду. Ала кьалайда болгъанлары керек эди да, аны билиб келдинг. Тамбла кюнортагъа сени бла барыб, кьарт анангы кьолун тутаргъа сёз береме, — деди командир.

Танг атхынчы, совет аскерле ол элни тегерегин алдыла, кзулак ичинде тобланы, гюрюлдеб келе тургъан танкаланы кюйдюрюб, элге кирдиле. Командир, Батырны кьатына чакы-

рыб: «Къарт ананга элт мени», — деди. Экиси да бара тургъанлай, орамда аскерни аллына келе тургъан анасына тюбедиле. Командир, амманы къолун тутуб, бюсюреу эте:

— Амма, элигизге киргенибиз сени уланынг Батырны кюнденди, сау болугъуз! Энди Батыргъа окъур кюн чыкъды. Окъусун, керти адам боллукъду, — деб Батырны къучакълаб, джанында ручкасын да бериб, штабха кетди. Ол кез туурадан ташайгъынчы, Батыр, сёлешмей, ызындан къараб турду.

1. Ушакъгъа къошулгъанла кимледиле?
2. Батыр кимди, къаллай джигитлик этгенди, анга характеристика беригиз.
3. Тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
4. «Разведчик джашчыкъ» деб хапар къурагъыз.

ТЕМА БЛА ИДЕЯ

Хар суратлау чыгъармада талай тема бла идея болургъа боллукъдула, алай а, аланы ичинде айырылыб бир баш тема бла бир баш идея болады.

Джазыучу чыгъармасында нени юсюнден айтыргъа излегенине тема дейдиле. Сёз ючюн, чыгъарманы темасы Ата джурт, туугъан джер, урунуу, ишленмеклик, табигъат, дагъыда ала кибик затла болургъа боллукъдула.

Джазыучу чыгъармада кёргюзюрге излеген иннетге чыгъарманы идеясы дейдиле. Сёз ючюн, джигитликни, джигерликни, адамлыкъны шартларын кёргюзюу.

Чыгъарманы темасы бла аны идеясы бир-бирине байланыбдыла. Чыгъармасында кёргюзюрге излеген затын джазыучу тюрлю-тюрлю сыфатланы (образланы) юсю бла ачыкълайды.

Хубийланы Османна «Батыр» деген хапарында къазауат бла урунуу, джигитлик бла джигерлик суратланадыла.

ТЕНГЛЕ

Школну бошар заманында да Мазанна эрке къылыкълары кетмегендиле. Класда кесинден сора киши кёрмегенча, эсине тюссе, къычырыб сёлешир, керексизге кюлюб тебресе, кесин тыя билмез. Бир кюн а биргесине олтургъан сазбет, узун-

джаякъ джашчыкъ, къарай туруб: «Тели кюлюб серикмез» — деди.

Мазанны себгил бетчиги чыммакъча кёрюндю, кюле тургъан кёзлери, гылын къушну кёзлерича, тёб-тёгерекле болуб, Азалгъа джити къарадыла.

— Кимди тели? — деб ол, джумдурукъларын тутуб, Азалны аллына сюелди. Азал, орнундан да тебмей, ышарыб:

— Алай джигит зсенг, джумдурукъларынгы кёргюзме да, ма бусагъат физкультура боллукъду, секирирге, чабаргъа озчу, — деди.

— Азал, шо, неге да сени кибикге оздургъан кюнюмде ёлгенме... Алгебрадан озамамы? Физикадан къатыма да келалмайса да... — деб, Мазан тизиб тебрегенлей, къонгурау къагъылыб, алтынчы классда окъугъан джашла, къызла да физкультурагъа эшикге къуюлдула.

Кертиси да, талай дерсден Мазан иги окъуйду. Алай а, таукеллиги джокъду, зркеди, дерслени тышында башха ишге, мадар табыб, къатышырыкъ тюлдю.

Класс колхозгъа болушургъа барлыгъын сезсе, ауругъан сылтау бла школгъа бармай къалады.

Физкультураны устазы, къатангы, гымых мыйыкълы джаш, сабийлени школну арбазында эки тизгин этиб сюеди.

Ол, джан хурджунундан сагъатын чыгъарыб, бир кесекни къараб, баш кёлтюрдю. Сора чабар белгини кёргюздю.

Азал, къолун ёрге тутуб, устаз эселемегенине да тёзалмай:

— Махсют Харунович, шо, чынг алгъа мени Мазан бла бир чабмагъа къой, эришген этгенбиз, не боллукъду? — деб, джалыныб тиледи.

Устаз, башын булгъаб:

— Кимни алгъа чабарын мен сеннге сормай шойма да, — деди.

Алай болса да, Азалны тенглери Долай, Хамит, дагъыда башхала аууз джетдиргенлеринде, устаз къаршчы болмады. Мазан, эшта, кесине асыры база болмаз эди, таукел эталмай, онгсунмай чыкъды. Мазан бла Азал белгиге джууукълашханлай, аралары иги кесек кенгерди. Джетеринден тюнгюлгенинде, Мазан, тохтаб, баш энгишге къарады. Тенглери кюлдюле.

Ол кюнден сора Мазан Азал бла эриширге базмай эди.

— Билимим болсун ансы, чабхан, джортхан бошду. Къояндан бек къачхан, андан тири ким барды? Алай а, мен аллай тириликке сукъланмайма, — деучен эди.

Джай чилле кирди. Джыл къургъакъгъа тартыб, ханс замансыз саргъала башлагъанында, элде киши къалмагъанча, биченнге чыкъдыла.

Эл школну устазлары, класслары алыб, кебген дырынны джыяргъа сыртха чыкъдыла. Дырынла чегет талада, кебген огъай эсенг, къауурсун бола башлагъандыла. Алайдан узакъ бармай, чегетли къулакъны ичинде тау сууну шоркъа тауушу къулагъынгдан кетмейди.

Мийик нарат тереклени тюблеринде джангы чалынган алысын биченден балаганла ишледиле. Былайда салкъын аяз, бичен ийис санларынгы тирилтедиле, кёлюнго джарыкъ этедиле.

Устазла, дерследеча, кеслерини классларына тамадалыкъ этедиле. Тангны бурну къарагъанлай, устазла сагъаядыла, къобуб, кюн бузулмагъа эди деб, төгерекге кёз джетдиредиле. Ишге ашыкъгъанлыкъгъа, керилиб къайгъысыз джукълагъан сабийлени уятыргъа кёзлери къыймай, кюн тийгинчи турадыла. Сора къайсы болса да бири:

— Энди джукълагъаныгъыз болду. Бу сейирлик ариулукъда джукъугъуз къалай келеди! — деб таукел таууш этер.

Кими башын кёлтюрюб къарай, кими уянганын билдирмезге кёзлерин къысыб, хурулдаргъа кюрешсе да, джукъудан татыу къалмайды.

Мычымай ючайры, төртайры сенеклени боюнларына атыб, дюрюле болгъан джерге тизиледиле. Кюнбетледе, чегет талалада лыппырчыкъла, къумурсха төбелеча, джерден ёрге аз айырылыб эсленедиле. Сабийлени бирден джырлагъан тауушлары, кюлкюлери чегетни зынгырдатадыла. Ингир алагъа дери да турмай, сабийле, эригиб башласала да, эртден сайын бир-бирлерине эришиб, тире къымылдайдыла.

Мазан иште, окъуудача, таукелликни кёргозалмайды. Устазны айтханына кёре, ол джангыз джашды. Атасы, анасы къуру да аны ишден сакъларгъа излейдиле. Таб, мадар табсала, эки къолун сууукъ суугъа джетдиртирик тюлдюле. Къолла-

рындан келсе, ала Мазанны былайгъа дырын джыяргъа да иерик тюл эдиле.

Алай а Мазанны тенглери ыйлыкдырыргъа къалгъанларында, энди ол тенглерине оздурмазгъа деб мурат этеди. Айхай, ишге къуру эришмекликден сора да, аны сюерге, эбине тюше билирге керекди. Мазан алкъын тенглерине оздурады. Сора аны сагъынган болса, ол дерслерин билгени бла махтаныргъа ёчдю.

— Мазан, огъай, бир айтчы, къалайды сенекни къымылда-тыуунг? — деб Азал, тенглери, устаз да тургъанлай, селекелеб сорду. Мазан, эшитмегенча этиб, джууаб къайтармады. Азал андан да кёлтюрюб айтханында:

— Уллу сёлешме да, уллу къаб, — деб эшитгенмисе? Аны ма сенича махтанчакълагъа айтадыла. Мен сенекге кеч-эртде болса да юренникме, сени джетерикме. Алай залим эсенг, сен мени бла дерследе эришчи, — деди Мазан да.

Къараб-къарагъынчы тауну башындан къара булутла салындыла. Джелчик уруб, лыппырланы талайын чачды. Джылы тамчыла къауурсун биченнге тюшюб тебретиле. Сабийле, сенеклени быргъаб, балаганла таба тебрегенлей, устаз:

— Нек ашыкъдыгъыз быллай бир, джайгъы джангурдан-дамы къоркъасыз? Сенеклеригизни ала барыгъыз! — деб къычырды.

Джангур къызыудан къызыугъа тебрети. Кёк кюкюреб, джашнаб, болгъан къара чегетге ушады. Таякъ джангур челек бла къуйгъанча басады. Къызчыкъла, терек тюблеге чабыб, кеслерин джибитмезге мурат этгенликге, джууунуб чыкъгъанча болгъандыла. Сыртладан ырхыла къуюлуб келедиле. Лыппырланы талайы къаралыб келген ырхы суулада джюзедиле. Бары да, тохтарындан тюнгюлюб, балаганларына джыйылыргъа мыллык атадыла. Устазла, къызчыкълагъа кёл эте, аланы билеклеринден тутуб, ырхыладан ётюб барадыла. Къызчыкъланы кюлгенлери, къычырыкълары суу таууш бла биргелей эшитиледи. Мазан, бутакъгъа абыныб, ырхыны теренине джыгъылды. Суу джунчутуб, ол ёрге къобалмады. Аны ырхы тартыб, кёмеуолчюкге ташайтды. Мазанны джюзе билмегенин къатындагъыла Долай бла Хамит билселе да, болушургъа кеслерине базмадыла. Устаз а къызчыкъла бла алкъын артдады.

Мазан а: «Кетдим, бир болушлукъ!» — деб, эс ташлаб кычырды. Сызлыкълада, чунгурлада суу белни башы блады. Тунчугъургъа башлаб, башын кѣлтюрюб, дагъыда кычырды. Алай болса да, Азал, тауушха, ызына айланыб, чабыб джетди. Мазанни кѣолун эслеб, суугъа секирди. Билегинден тутуб чыгъарды. Экиси да ичлерин урадыла. Мазан асыры джунчугъандан сѣлешалмайды. Аны эслеб:

— Къалайса? — деб сорду Азал.

— Не джашырыу, Азал, сенден быллай умут этмей эдим. Терс сѣлешгеними билеме, кеч. Джашауда билимден сора да, тирилик, батырлыкъ да керек кѣреме. Кеч мени... — деди Мазан.

Экиси да, бир-бири кѣолларын тутуб, балаган таба ташайдыла.

1. Хапарда уллу кѣллюлюк, махтанчакълыкъ къалай суратланадыла? Тенглик тутууну сиз къалай ангылайсыз?

2. Къыйын кюнде керти тенглик неде кѣрюнеди?

3. Адамны юсюнде къаллай ашхы шартлары болургъа керекди, ол керти адам болур ючюн?

Сюйюнчланы

Азамат

(1923)

Сюйюнчланы Азамат Джэгетейде туугъанды. Ол школну бошагъандан сора Ата джурт къазауатда болгъанды. Къарачай халкъны кечгюнчюлюк джылларында Къазахстанда, Узбекистанда джашагъанды.

Чимкентде, устазлыкъ институтда, Къабарты-Малкъар кърал университетде билимин ёсдюргенди.

Алимни джашы Азамат школлада, пединститутда устазлыкъ этгенди. Литературада джаш джылларындан башлаб ишлейди. Талай псэзия, проза китабланы, илму ишлени авторуду. Къочхарланы Къасбстдан—Хубийланы Назирге дери поэзлени, джазыучуланы литература портретлерин джазгъанды.

Азаматны назмуларына, Шимал Кавказны композиторлары макъам салыб, аслам джыр этилгенди. Ала тюрлю-тюрлю темалагъа аталгъандыла. Бир-бёлеги «Къарачай халкъ джырла» (Москва, 1969) китабха эмда башха джыр китаблагъа киргендиле.

Сюйюнчланы Азамат Къарачай-Черкесияны халкъ поэзиди.

Мен назмуланы къалай джазыб башлагъанма

Мен Эски Джэгетейде туугъанма. Акка, амма, атам, анам, атамы къарнашлары, эгечлери ол сагъатда, уллу юйюр болуб бирге джашагъандыла. Мен ол юйюрге ёсгенме. Биз беш сабий эдик.

Кесим билгенден эсимде не къалгъанды десегиз, кёзюме быллай суратла келедиле.

Мени эртденбла арбазыбызда ат кишнеген, арлакъда гюр-беджиде темир тёшно зынгырдауу, чыпчыкъланы джырлары уята эдиле.

Уллу юйде, тыбырда от джагъылыб, сынджыргъа тагъылгъан къазан къайнайды. Отджагъаны аллына кёб башлы юйдегиз джыйыла эди. Аккам бизге, сабийлеге, тамаша таурухла, джомакъла айтыучан эди. Нартла эмегенле бла кюреше эдиле, аладан от тамызыкъны сыйыра эдиле. Мени атха миндиргенча, ол атасыны атджерине миндириб, «Абрек уланла» деген эски джырны джырлай эди.

Мени атам Алим да таурух айтыргъа атасындан артха къалмай эди. Таурухланы, джомакъланы ингирде айтыб башласа, танг атхынчы бардырыргъа боллукъ эди.

Аладан эки джомакъ бюгюн да эсимден кетмейдиле. Бирини аты Талкъабукъ эди. Ол джигит, темир кюбесин кийиб, атын да тал къабукъ бла эшиб, узакъ джерлеге джол сала эди, тюзлюк ючюн кюреше, душманларын хорлай эди.

Экинчи джомакъда къанатларында джазыуу болгъан бир сейир къанатлыны юсюнден бара эди хапар. Ол джазыуну окъуй билген насыблы боллукъду деген магъана айтыла эди.

Сёз ючюн, «Хазбулатны» джырын орусча джырлаучан эди. Мен школгъа баргъынчы, «Чабакъчы бла алтын чабакъчыкъны юсюнден джомакъны» биринчи кере атамы ауузундан эштгенме. Ол джомакъны бек джаратхан эдим. Ол А. Пушкиники болгъанын артда билгенме.

Меннге беш джыл болгъан заманда анам юй сюртерге джелим топракъ келтирсе, тазда ийленген топракъдан алыб,

ат, къочхар, адам суратла эте эдим. Аланы, тыбыр ташха тизиб, къатдыра эдим.

Тийре сабийле, ол суратлагъа джыйылыб, сейирсиниб, къараучан эдиле, тилегенлеге да бере эдим.

Мени атам бла анам ачыкъ кёллю, халал адамла эдиле. Къонакъла бизни юнге кёб келиучен эдиле. Ол кёзюуде джырчыла да джыйыла эдиле. Мен алагъа тынгыларгъа бек сюе эдим.

Школгъа джюрюб башлагъандан сора да суратла этгеними къоймагъан эдим, ёнге бизни школда олсагъатда суратчы устаз джокъ эди да, мен сурат салыргъа юренирча мадар табалмагъанма.

Алай а, мени башха ашхы устазларым болгъандыла, ала сёз устала эдиле. Дерследе тауушлукъ сёзлю назмуланы эштгенимде, мени окъуу джылларымда эмда андан сора джашауумда топракъдан, суратдан да баш болуб, назмула кеслерине орун алдыла.

Меннге школда бютеу предметле сейир дуня ача эдиле. Айырмагъа окъуй эдим. Алай а хаман да назму сёз, эсими къозгъаб, джюрегими учундуруб, табигъатны, адамны да андан да джарыкъ кёрюрге болуша эди. Джюрекни да кёзю барды деб, халкъда айтыу барды.

Мен назмуланы таймай онбеш джылымдан бери джазама.

— Сен къачан назму джазыб башлагъанса? — деб, сорадыла меннге. Мен былай джууаб этеме:

— Къагъытха тюшгенден эсе алгъа джазгъаныма ишек джокъду. Алай а биринчи назмуму бек эртде джазылгъаннга санайма. Къачан? Эшта, мени ангым сезиб, оюм тууб, сабий къолларым топракъдан биринчи сыфат этген кюн башланган болур.

ДЖЫРЛА

МИНГИ ТАУ

Къарны, бузну да кёлтюре,
Сен бел къатдырыб, джаш болуб,
Мийик тауланы тёрюнде
Ехтем тураса баш болуб.

Минги Тауум, Минги Тауум,
Кавказ таулада тамада,
Кече кюн да джылтыраунг
Тейри джарыкъча тамаша.

Тёгерегинге нюр бериб,
Кёкню тюбюнде агъара,
Мийик тахтагъа миндириб,
Шыйых ишлеген минара.

Отлукъ ташларынг — отджагъа,
Мермер ташларынг — босагъа,
Сени джаратхан табигъат
Бизге бергенди саугъагъа.

Сени джагъангы аманат
Этгенле бизге аккала.
Сен бизге-ата тохана,
Заман оймазлыкъ акъ къала.

Сени сыфатынг къыблама,
Сени суратынг дууабыз,

Узакъ кетсек да, сагъына,
Сеннге таяныб турабыз.

Минги Тауум, Минги Тауум,
Кавказ таулада тамада,
Кече кюн да джылтыраунг
Тейри джарыкъча тамаша.

Адамгъа туугъан джерден сыйлы джурт джокъду. «Тойгъан джерден туугъан джер ашхы» — деб, акъылман нартла алай айтхандыла.

Минги Тау кавказ миллетлеге, артыкъ да аны тегерегинде джашагъан къарачайлыла бла малкъарлылагъа бек багъалыды, не ючюн десегиз ала бу мазаллы тауну эки джанында ёмюрлюкден бери да орналыб джашайдыла. Минг-минг джыллагъа шагъат болгъан пелиуаннга Минги Тау деб аны ючюн аталгъан болур. Минги Тау къарачай-малкъар миллетни ата джуртуну белгисича, джашау джуртуча, насыб юлюшюча, джарыкъ муратыча нарт таурухладан бери суратланады. Джырчыла, назмучула, суратчыла да сейирсиниб, аны сыфатына кёб алаамат чыгъармаларын атагъандыла.

Сюйюнчланы Азаматны «Минги Тау» назмусуну ала бла бирлиги — бу мийик тауну юсю бла джуртха, миллетге сүймеклигин кёргюзюудю.

Алай а, автор кесини сезимлерин, сагъышларын, оюмун ангылатыр ючюн, энчи кёз къарамын айтады.

Назмуну лирика сыфаты, Кавказны туугъан уланыча, тамаша тауну къуру бусагъатда джашагъанланы атындан суратлаб къоймай, ата-бабаладан келген сыйлы джуртну тарихин эсибизге салады, аны келлик тёлюлеге да аманат этеди.

Назмуну баш иннети — туугъан джерге сүймеклик, аны сыйын кёлтюрюу, махтаулулугъун ачыкълауду. Бу магъананы теген кёргюзтюр ючюн, темир юйге темир чюй керекди дегенлей, назмучу кесгин мадарла табады. Ол мадарланы юлгюлерин келтирейик.

Джазыучу, адам бла ушакъ этгенча, тау бла сёлешеди. Бу

мадар бла — олицетворение бла, автор окъуучуну кесине джууукъ этер ючюн хайырланады. Джангы тенгleshдириуле, эпитетле, метафорала табады. Сёз ючюн, къарны джылтырагъанын автор тейри джарыкъ бла тенгleshдиреди. Биринчиси, «тейри» сыйлы сёздю, экинчиси, «джарыкъны» нюрю да, джылыуу да барды. Юлгюге эпитетлени келтирейик. «Отлукъ ташларынг — отджагъа, мермер ташларынг—босагъа». Былайда адамны табигъат бла джашауунда бирлиги кёрюнеди. Таулу юйюн, тыбырын, босагъасын арбазында хунасына дери ташдан ишлегенди. Сыйлы таугъа таулула аны ючюн да табынадыла. «Сени джаратхан табигъат бизге бергенди саугъагъа», — деб, поэт аны ючюн айтады. Назмуда метафорала магъананы артыкъ да бек терен ачыкъларгъа болушадыла. «Кавказ таулада тамада» — башчы деген магъанада айтылады. «Мийик тахтагъа миндириб, шыйых ишлеген минара». Минара муслиманланы намаз этиучю мекамларыны-межитни эм мийик чыкъгъан, азанчы азан кычыргъан сыйлы джериди. Автор тауну мийиклигин, мийик минара бла тенгleshдирген бла къалмай, таугъа «шыйых ишлеген минара» — дейди. Ол бек сыйлыса деген магъананы тутады.

«Сен бизге — ата тохана, заман оймазлыкъ акъ къала» — деген метафораны джашыртын магъанасын туру этейик. «Ата тохана» — бабаладан келген уллу юйдю. «Заман оймазлыкъ акъ къала» — ёмюрлени узагъына джуртну сууукъдан, джелден эмда халкъны башха кыйынлыкъладан сакълагъан аскер мекамча, «акъ» деген таза, огъур ишлени белгисича ангылашынады. «Сени сыфатынг — кыблама» деген метафора Минги Таугъа къараб, таулула джолоучулукъда да ышан этиб тургъанларын айтады. «Сени суратынг дууабыз» — деген сёзлени ич магъаналарына къарайыкъ. Таулула бурун башха джерлеге джолоучу болсала, тауланы ташындан бир кесекчигин неда гитче ташчыкъны алыб кетгендиле. Туугъан джерни белгисича, заранладан сакъларыкъ дууача джюрютгендиле. Аллай адет болгъанды.

«Узакъ кетсек да, сагъыныб, сеннге таяныб турабыз» деген сёздеде терен оюм айтылады. Туугъан джерден кенгде, башха тыш къраллагъа джол тышсе да, таулагъа суймеклик джюрекде сакъланады деб, автор алай бегитеди.

Тилни кесгин мадарлары бу назмуда дагыда тубейдиле.
Аланы бири аллитерацияды.

Аллитерация — бирча неда ушаш таушланы къайтарыб айтыу. Назму тизгинде бирча тауушла адамны эсин айтылгъан затха бёледиле.

Сёз ючюн, тау къаты, деменгили, таджал болгъанын чертер ючюн, бу гитче назмуда «т» таууш 38 кере келеди, «д» («дж») таууш 14 кере айтылады. Джангыз бир строфасын алыб къарайыкъ:

Минги Тауум, Минги Тауум,
Кавказ таулада тамада,
Кече кюн да джылтыраунг
Тейри джарыкъча тамаша.

«Т» джети кере айтылады.

Шыйых ишлеген минара — «ш» таууш аллитерацияны кёргюзеди.

Энди текстни назму джорукъларына къарайыкъ. Назмуну магъанасын деменгили этген назму джазыуну джорукъларыдыла.

«Минги Тау» деген назмуну метрикасы — ёлчеми тебтенгди: хар тизгининде 8 бёлюм — джик барды.

Тёгерегинде нюр бериб, — 8
Кёкню тубюнде агъара, — 8
Мийик тахтагъа миндириб, — 8
Шыйых ишлеген минара. — 8

Строфасы 4 тизгинден къуралгъанды. Рифмалары чалышыб келедиле. Биринчи бла ючюнчю, экинчи бла төртюнчю тизгинде келишедиле рифмала: нюр бериб-миндириб, агъара-минара. Назмуда рифмаланган сёзле бек ушашдыла, терендиле, ала назму тилни, макъам салгъанча тауушлу этелле.

Ол сеbebден быллай назмулагъа макъам салгъан кыйын тюлдю, композиторла джаратыб джыр этедиле, джырчыла сюйюб джырлайдыла. Бу «Минги Тау» назму да, джыр болуб, Къарачай-Черкес телерадиону музыка фондуна киргенди.

КАПИТАННЫ ДЖЫРЫ

Россия Федерацияны Джигити Езденланы Дюгербийге

Ата джуртну джакълар ючюн джауладан,
Кюреширге ант этдиле алтаулан,
Буйрукъ алыб атландыла Москвадан,
Башчылары Езден улу капитан.

Ала фронтну башы бла ётдюле,
Темир къушну къанатындан тюшдюле,
Чегетледе таша къонуш къурдула,
Дерт алыучу джюз аскерчи болдула.

Тахсачыла таша уугъа чыгъалла,
Душманланы ызларындан марайла,
Аскер санын, сауутларын санайла,
Сыртларындан элия от ачалла.

Батыр бёлек эки джылны урушду,
Украинаны тюзюн, сыртын къыдырыб,
Джауну джетмиш эшелонун къурутду,
Джол юсюнде ёртен салыб, джандырыб.

Тюзлюк ючюн аямайын кючлерин,
Ассы джаудан аладыла дертлерин,
Алларында барад батыр командир,
Къарачайны джигит джашы Дюгербий.

Чабыуулда джаугъа сауут кёлтюрюб,
Ненча джигит къыйын джолда къалдыла,
Джай кюнледе, къыш чилледе къан тегюб,
Хорлам кюннге сокъмакъ джолла салдыла.

Таулу джашны кёбдю таукел ишлери,
Тыш къраллагъа элтди аны джазыуу:
Аны джангыз Варшавада сермеши —
Джигит джыргъа тыйыншлыды махтауу.

Джараларынг кыйнаса да, Дюгербий,
Къурч кыйлычынг тюшмед сени кьолунгдан.
Хорлам кюннге ат белинде тюбединг
Азатланган Праганы джолунда.

Капитан Езденланы Дюгербий разведчиклени бѐлеги бла
1944 джылда герман фашистле къуршоулагъан Варшавадан
польский генерал-полковникни Роле Жемерскийни эмда аны
штабын къутхарыуда болгъанды. Артда Жемерский Польшаны
халкъ аскерини баш командующийи болгъанды.

1. Текстге кѐре назмуну хапарын айтыгъыз.
2. Джигитликни юсюнден нарт сѐзлени эсе тюшюрюгюз.
3. Джыр аталгъан адамны сиз къаллай адамгъа санайсыз?
4. Билген джигитлеригизни юсюнден «Алтын джулдузла» деб, джаз-
ма — суратлы альбом къурагъыз.

ТУУГЪАН ЮЙЮНГЮ ТЫБЫРЫ

Туугъан юйюнг сакълай сени,
Мыдых от кызыу джагъылыб,
Тыбыр ташда олтурады
Сабийлигинг да джылыныб.

Къалай татлыды адамгъа,
Ата-ананы баууру,
Джылыуун тѐгюб отджагъа,
Туугъан юйюнгю тыбыры.

Башха джуртлада айлансанг,
Артыкъ да келир тансыгъынг,
Джулдуздан сыйлы кѐрюнюр
Юй терезенги джарыгъы.

Джер этегинде болсанг да,
Кѐкге чыкъсанг да джол салыб,
Туугъан джер бла ата юй
Турурла хаман чакъырыб.

Биреуню отун джукълатхан
Кеси да минг къат абыныр,
Оту джанмайын, сууусун
Сени джауунгу тыбыры.

Къалай татлыды адамгъа
Ата-ананы баууру,
Джылыуун төгюб отджагъа,
Туугъан юйюнгю тыбыры.

1. Туугъан юйню, юйюрню адамны джашауунда магъанасын айтыгъыз.
2. «Уяда кѳргенин учханда этер» деген нарт сѳзню къалай ангылайсыз?
3. «Джулдуздан сыйлы кѳрюнюр юй терезенги джарыгъы» деген сѳз-
лени магъаналарын ачыкълагъыз.
4. Юйюр бла Ата джуртну юсюнден назмуланы не зат бирлешдиреди?

КЪАРАЧАЙ АТЛА

Сиз тынгылагъыз, мен а айтайым
Къарачай атны хапарын,
Джети ѳмюрню чарсха чабады
Кавказ таулада тулпарым.

Къарачай атла, къарачай атла —
Кѳзлери джаннган джулдуздан,
Тейри адамы салгъан суратла,
Джаллары къара къундуздан.

Къарачай атла, къарачай атла,
Къошун туякълы, къошкъулакъ!
Сыртларыгъыздан аждагъан нартла
Тартхалла джаугъа от садакъ.

Сюрю кютдюгюз, сабан сюрдюгюз,
Бойнугъуз берчден толгъунчу,
Туу белигизде бизни элтдигиз,
Къурч налларыгъыз тозгъунчу.

Ненча келинни сиз келтирдигиз,
Файтоннга байракъ такъдырыб.
Ненча байрамда ёчле алдыгъыз,
Генджа тайланы чабдырыб.

Ненча ат къайтды туугъан таулагъа,
Атлыла тартмай башларын,
О ненча ата, ана сакълайла
Урушда къалгъан джашларын?

Сюрюлюб кетдик туугъан тауладан,
Ким этди джуртха ийелик?
Сакълаб турдугъуз тау этеклени,
Аскерчилеча сюелиб.

Эй, Минги Тауну сууундан ичген
Ат сарыджилик болады.
Энди уа аны дюлдюр атлары
Дунияда ёчле алады.

1. Къарачай атланы къарачай халкъны джашауунда уллу магъанасыны юсюнден не айтылады? Текстден юлгюле келтиригиз.
2. Атланы юсюнден алгъын окъугъанларыгъызны эсге тюшюрюгюз.
3. Назмуну тил байлыгъын сюзюгюз.
4. «Ат — адамны къанаты» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

КЪАРАЧАЙГЪА КЪОНАКЪ КЕЛСЕ

Къарачайгъа къонакъ келир,
Къарачайлы кёз-къаш керир,
Босагъада сусаб берир,
Сора чакътырыр ичкери.

Къарачайлы төрге тартар,
Къонакъ юйюн этер фатар,
Къурманлыкъгъа къоюн сояр,
Тишлик бла сени сыйлар.

Тюшсенг келиб Къарачайгъа,
Кёл салырса къонакъбайгъа,
Ол чакъырыр сени таугъа,
Элтир таза гара суугъа.

Джалгъан сёзден сени къорур,
Ишлеринге маммат болур,
Джарсыуунга билек болур,
Къонакъ айтхан тилек толур.

Сен келген кюн сабий тууса,
Къонакъны огъурлу кёрюб,
Атынгы атар баласына,
Унутмазча джангы тёлю.

Къарачайгъа къонакъ келсе,
Тюбер ючюн анга джарыкъ,
Хазыр турад кюндюз — кече
Отджагъада от тамызыкъ.

1. Къонакъны хурметине не этиледи? Назмуну сёзлери бла джууаб беригиз.
  2. Назмуда ахыр куплетни магъанасын айтыгъыз.
  3. Къарачайда джюрюген башха къаллай ашхы адетлени, адеблени билесиз, аладан юлгюле келтиригиз.
- Бу бёлек джырдан сойгенигизни азбар этиб джырлагъыз.

Семенланы

Азрет

(1924)

Атасыны ызы бла

Семенланы Азрет Учкуланда халкъ джырчыны Семенланы Исмаилны юйдегисинде туугъанды. Ол юйде джырчыла, поэтле тюбешиб тургъандыла. Бу литература хал Азретге магъаналы дерс болгъанды.

Къарачай-Черкес пединститутну бошагъанды. Школда ана тил бла литератураны окъутханды, китаб басмада эмда башха джерледе да ишлегенди.

Семенланы Азретни «Тау бла таулу», «Нюр джилтинле», «Ананы къолу», «Толгъан ай», «Емюр», «Насыб болса» деген назму китаблары, «Джазыу айла» повести басмаланнгандыла. Сабийлеге аталгъан «Сейир тон» атлы назму китабы чыкъгъанды.

Аны джазгъанларында туугъан джерни суратлары, урунуу, миллет адетле, сабий назмула аслам орун аладыла.

Ол орус тилден кечюрюучюча да белгилиди. А. С. Пушкинни «Полтава» поэмасыны юзюгюн ана тилге кечюргенди. Джингирик элде джашайды.

Семенланы Азрет Къарачай-Черкесияны халкъ поэтиди.

ДЖЮЗЮК

Х а п а р

Бир джаш келинчик, баш джуугъан сууу бла бирге, эсгермей, алтын инджилерин да багушха тѣгюб ийген эди. Аланы тагъаргъа керек болуб излегенинде уа — учдула-кюйдюле, табсанг къойма. Келин кюйде табалмагъанлыкъгъа, джим-джим джылтырагъанлары бла, инджиле кеслерин эшикде табдыргъан эдиле. Келтириб кесине бергенлеринде уа, ол аланы алгъаны бла биргелей, экинчиде аллай джангылычланы этмезча, тыйыншлы акъыл да джыйгъан эди.

Келинни къайын анасы, аны эссизлигин кѣзюне тюрте, мурулдай-мурулдай турду. Бир кюн а: «Кюлме джашха, келир башха», — дегенча, кесини атасы къыз заманында саугъагъа алгъан алтын джюзюкюн тас этиб, излеб башлады. Ол къарамагъан, ол излемеген джер, ол сормагъан, ол ишек болмагъан адам къалмады.

Амманы бушуууна да къарамай, гитче джашы къыз къачырыб келди. Экинчи кюнюнде асырагъан ѳгюзлерин сойдула. «Тюзню ѳтмеги тюзде къалса да, бѳрю ашамаз» дегенлей, келинле ѳгюзню ичин-башын этген заманда джюзюк ичегиледе табылады. Ала амманы, амма да аланы кѣзюу-кѣзюу къууандырдыла. Джангы келинчик да бек огъурлугъа саналды.

Къарт къатын, айтхан сѳзлерин ызына ала, барысындан да кечмеклик тилей:

— Мен къуруюм, сер болгъанма, ѳгюзге къышхыр булгъаб берген эдим... Бу хайырсыз бармакъла да азгъын болгъандыла да, джюзюкню алгъынча толтурмайдыла, — деди.

Быланы барысын да сагъыннганымы себеби, джашауубуз кѳлюбюзге асыры джетгенден, бюгюнбюзге кемсиз къууана, тамблабызгъа асыры кемсиз учуннгандан, эсгерир амалтын, къайын анасы бла келини алтынларын тас этгенча, тюненебизни ичинде, бюгюннге, тамблагъа да керекли аламат затланы сансыз этиб къалдыра болурбузму, деб кѳлюме келеди. Тас этген затларын алагъа табыб-табыб келтирген эдиле. Биз, иги адетлерибизден айырылсакъ а, аланы киши да келтириб бермез.

КИРИТСИЗ ЮЙ

Х а п а р

Джылны тамам иги чакъларыны бири — джаз кёзюу. Къарачайны белгили эллерини бири — Учкулан эли. Кавказны эм татымлы джайлыкъларыны бири да — Махар тау.

Ал кюнюнде малла Махаргъа кетген эдиле. Экинчи кюн эртденбла атам, арбагъа джюкленник хабджюкле иги сыйыныр ючюн, аны ёгюзлюк салыб, джелкъуш агъачларын бегитиб джарашдырды. Арба джюклениб, ёгюзле джегилиб бошагъандан сора, тийре-хоншу ашыра чыкълан эдиле. Алайда, анам хариб меннге:

— Чаб, джашчыкъ юйге бар да, эшигин этиб, къадауун салыб, анга да (джел-зат ачмасын) агъашчыгын сугъуб кел. Юйде таууукъ-мауукъ къалмасын, — деди. Мен эрлай, дыгыдыкны басыб, юйге бардым да, джыйгъыч тюбюнде, джюкледе къозларгъа уруна айланган бир акъ таууукъну къанат таууш этдириб, эшикке къыстаб, эшикни да, анам айтханча, къадауун салыб, анга да къайишчик бла тагъылыб, энишге салыныб тургъан агъашчыкъны кенделен сукъдум.

Биз хоншула бла джылы саламлашыб айырылгъандан со-ра, джолубузгъа атландыкъ.

Махарда (Уллу талада) къачха дери тургъан эдик. Андан ары дери юйюбюз киритсиз, къуру къадау салыныб. Ол заманда анга киши сейирсинмей эди, не ючюн десенг, хар ким да элден тышына кетселе, алай этиб кете эдиле.

КЪАРАУУЛСУЗ КЪОШ

Х а п а р

Махардан ызыбызгъа элге кёчер кёзюу джетгенинде, атам айтды.

— Джарлы кёчсе, бай болур, дейдиле, бир ызгъа кеталыкъ тюлбюз.

Атамы къарнашы сорду:

— Не зат элтебиз, не къоябыз?

Атам айтды:

— Къатыкъла къалсынла. Алагъа артдан келирбиз. Андан къалгъанны джюклеб башлагъыз. Дыранла да бу джол барсынла, анда керек болуб турадыла, берлик джерим болуб, уялыб турама.

Къошдан чыгъарыкъ зат чыгъыб бошагъандан сора, анам хариб, суу бюркюб, къошну ариу сибирди. Джарылгъан отунланы меннге ташытыб, къошха джыйдырды. Чыракъ бла сернекни да хазыр этди. Мен сейирсиниб:

— Биз кетебиз, сора, бу отунла бла ким от этерикди? — деб сордум.

— Аны уа билмезсе, — деди ол. — Уучу болур, джолоучу болур, мал излеген болур, керекли адам къайтыр. Кече къалыр. Не сууукъ болуб, не уа джибиб келгени болса уа? Адет алайды. Хар ким да, кече тебреселе, къошларын былай этиб кетедиле.

— Джыккырланы да къоюбму кетедиле? — дедим мен.

— Огъай, аланы уа биз бу джол элталмай барабыз, ансы къоюб кетген адет джокъду, — деб кесгин ангылатды. Ол заманда Махарны ичине арба джол болмагъаны себепли, арбала Махар аягъында къала эдиле. Адамла джюкню, къошлагъа дери неда къошладан Махар аягъына улоу кюч бла ташый эдиле. Ол кюн кечмей, бизден артха къаллыкъ хоншубузну адамлары бизге болушдула. Улоуларын да бердиле. Джашы Солтан бизни Махар аягъына дери ашырыб, эшеклерин сюрюб, ызына къайтхан эди. Ала да, бизден сора, ючюнчю кюнлеринде, кечюб келген эдиле. Кете туруб, атам, къошну эшигин адам къолун сугъуб ачарча, джаныуар ачалмазча бегитген эди.

Элге келгенибизден сора, «Сау къачха джетгенибизге» атаб, атам бир тыйыншлы малны сойду. Мен бишген юлюшлени юй-юйге айландыра эдим. Элтген элтгеним: «Сау къачха джетгенигиз кибик, сау джазгъа да чыгъыгъыз!» — деб, алгъыш эте, мени къууандырыргъа джараулу кампет, пряник дегенча, татлы затла, неда къол керек, ууакъ-тюек бере эдиле. Шогъайыб Хаджиланы Мухаммат а, эки ачылгъан къызыл джюлгюшчюк берген эди.

«Аджал имбашымда, мурат тау башында, этген муратына

ким джетер», — деб, атам кеси айтханлай, хар зат да сен мурат этгенча болуб бармайды. Къалай эсе да, бир ёгюзюбюзню аягъы асхады. Атам бошамады, къарнашы малла бла къышлыкъгъа къошха кетди. Шахарда къалгъан затларыбызны келтириу узайды. Алай болса да, ай чакълы заман ётгенден сора барыб, къалгъан къатыкъларыбызны алыб келдик. Джукъгъа да хыянат болмагъан эди. Тузлукъла, бышлакъла да къойгъаныбызча тура эдиле. Ким эсе да, къошда кече къалгъан болур эди, отунларыбыз аз болуб, этден бла джаудан да бирер кесек къорагъан эди.

— Керекли адам ашагъан болур, халалы болсун, — деб разылыгъын билдире, атам сары мыйыкъларын сылагъан эди.

ОЗГЪАН ДЖОЛУЧУ

Х а п а р

Былтыр, Махарда джайлыкъдача болмай, быйыл Гумда къышлыкъда ишлерим аслам болдула. Гитче челекчикле бла къара суудан суу ташыб, уллу къазанны толтуруб, кир тюшмезча башын джабыу, сауутланы джууб, къошну сибириу, айран уютуу, бузоуланы ийнеклеге джибермей туруу. Чынг къыйыны уа — эртденбла эртде къобуу. Атамы къарнашы мени ол джумушума бир иги амал табхан эди. Джатхан джериме джууукъда челек бла сууну салыб къоя эди. Мен чалкъычыла бла тенг къобсам да, сууукъ суу бла къолбет джууа тургъан кёзююмде сагъая эдим. Хоншу къошлада, башха джыйынлада да бар эдиле джашчыкъла, аланы кими мени тенгли, кими менден уллу.

Бир-бир кюнледе бир джерге барыб ойнаучан эдик. Аны ючюн кишиге да джукъ да болмай эди. Бузоула да эммей эдиле. Сора, бир джерге джыйылыб, ойнаб, абадан сабийле менича гитчелеге, терсине баргъан малны тыйдырыб, алай эте турдула. Бир кюн а барыбыз да къадалыб, алгъы бурун бычакъ оюн, андан сора чёмелтаякъ ойнай тургъанлайыбызгъа, эки атлы, иги аслам малны да сюрюб, юсюбюзге келиб къалдыла.

Иги къарасакъ, малла бизникиле, адамланы уа таныялмадыкъ. Тамада къауум, арам-къарам да этмей, къача башладыла. Атыланы бири аты бла бери айырылыб:

— Тохтагъыз! Къайтыгъыз! — деб, къыджыраб, къысха буйрукъла берди. Барыбызны да бири-бири къатыбызгъа тизиб:

— Кимни джашларысыз? — деб соруб, айтдыргъынчы къоймай, кимникиле болгъаныбызны билди. Ол бир атлы да атындан тюшмегенлей, джууукъ келди. Буйрукъ бериучю сорду:

— Бузоуланы нек эмизгенсиз?

Киши джууаб эталмады.

— Бюгюннге дери да этгенмисиз былай?

— Огъай! Огъай! — деб, къычырдыкъ.

— Сютню бузоула эмселе, чалкъычыла суусабха не ичрикдиле?

Джууаб бералгъан болмады. Ол бир джолоучу ышармай, кюлмей тынгылаб тура эди. Бу уа, баш-башыбыздан темирчилеб, сюдемина киби соруу алады. Чынг ахырында:

— Бу джолдан сора былай этерикмисиз? — деб сорду:

— Этерик тюлбюз! Огъай! — деб, бирем-бирем джыламсырадыкъ, сора бизни хорланнганыбыз бла аланы хорлагъанлары эки къауумубузгъа да ачыкъ болгъанында, тынгылаб тургъан джолоучу башлады:

— Бу джол сизни этген хаталарыгъызны ол иги аталарыгъызны хатерлери бла кечебиз. Ма, ол уллу джол бла не мен, не бу, неда бизни танышларыбыз джорюгенлей, озгъанлай турлукъдула. Бузоуланы эмизген огъай эсенг, бир джерге джыйылыб ойнагъаныгъызны эшитсек да, шыб деб джетиб къаллыкъбыз.

Биз ол кишини айтханына толу ийнанган, уялгъан, къоркъгъан да этген эдик. Ол кюнден сора джолда атлы кёрсек, экеулен бир джерде кёрюнемей эдик.

— Бусагъатдан ийнекле бла бузоуланы айырыгъыз, — деб буйрукъ болду. Биз да аланы орунларына джарашдырыгъа, сабийлени бирини атасы бла, мени атамы къарнашы келиб къалдыла. Биз, туюшюрге келе болурла деб, къоркъуб тур-

сакъ, ала уа, туююш-уруш да джокъ, жарыкъ-джарыкъ саламлашдыла.

«Къошха къайтыгъыз!», «Суусаб ичигиз!» — деген сёзле айтылгъанларындан сора: «Суусаблы бай болугъуз», «Сау-саламат джорютюгюз!» — деб, бизни юсюбюзден да нелени эсе да айта, джолларына кетди. Ала экиси да, не бизни, неда, аталарыбызны танымагъан, озуб баргъан джолоучула эдиле. Барлыкъ джерлерине да кеч этиб, бизни бла аллай бир сёлешгенлерини сылтауу уа, арда мен атамы къарнашындан ангылагъаныма кёре, адет алай болгъаны себебли, уллу адам сабийни хатасын кёре тургъанлай, озуб кетерге болмагъанды.

Экинчи кюн малланы кютерге чыкыгъаныкъда, бир джерге барыргъа асыры къоркъгъандан, кетген кече къошлада къайсыбызгъа къалай урушулгъаныны хапарын бир-бирибизге кенгден-кенгден къычырыб айтхан эдик.

Узун сёзню къысхасы, ол кюнден сора, оюннга къызыб, бузоу эмизиу къалгъан эди.

Къач болду. Чалкъычыланы ишлери да тюрленди. Энди ала, бичен ишден къол айырыб, къышха мал орунла (баула) хазырлайдыла: къара суугъа тегене салдыла. Тууар орунну кюннге бетин берген джанына узунуча джатма этилди. Къошну да джарашдырдыла. Къой бауну къалай этилгенин ары дери кёрмеген эдим. Алгъы бурун тегерек чалман этилди. Аны тышы бла да аллай бир. Эки чалманны арасын мырды биченни теблеб салыб, толма бла толтургъанларында, бауну башын да бичен бла (алаша) джабхан эдиле. Сора ичине бир адам кирди. Эшигине уллу кюлтени салдыла.

— Ма, былайда! — деб ичинден тауушу чыкъды. Таууш чыкыгъан джерден ёрге таякъны учу къарады. Алайын бичен бла джабдыла. Дагъыда биягъы таууш, биягъы таякъ бла биягъы джабыу... Алай эте туруб, чынг ахырында:

— Энди жарыкъ ургъан джер кёрмейме! — деди ичиндеги.

— Ашыкъма да, иги къара! — деб тышындан анга къычырдыла. Дагъыда бир джерине бичен салдырыб, баудан тышына чыкъды. Къайсы эсе да къатындагъыгъа:

— Бау асыры джылы болду дейме, — деб, кесилиги бла аккылашды.

— Огъай! — деди ол. — Орунлары сууукъ болса, къыр-къылгъан малла, тѣзалмай, бузджюрек болургъа боллукъдула. Исси болурча кѣрсенг а, эшигине кюлтени сюеме да, четенни сал да къой.

КЪОШУЛГЪАН КЪОЙ

Х а п а р

Мени ишим да алгъындан эсе башха тюрлю болду: тууарларыбыз да, къойларыбыз да, джайлыкъдан тюшдюле. Мен къойланы кюте эдим. Бир тубан кюн Къубалес Къолну аягъында сюрюу да отлай, мен да къатларында, тубан да къалын. Бир къой мангырагъан таууш келди. Бизникиле да, аны эшитиб, кѣзюулерине къызыу-къызыу мангырадыла. Мен ангылагъаннга кѣре, была: «Сен джангыз, биз кѣб, бизге кел!» — деген магъананы бере эдиле. Сора ол, бир кесекден келиб къошулду да, мангырай да джубана, джубана да мангырай туруб, отларгъа джарашды. Атама айтмай мен не кереклими да атамы къарнашына айта эдим. Бююн да, бу къойну къошулгъан хапарын барыб, анга айтырым асыры келгенден, ингирге дери бек кыйналыб турдум. Сора, ингир алъа, сюрюую да къош къатына тыя барыб, къаячыкъгъа миниб: «О-о-о, Салих, о кимни эсе да къою къошулгъанды», — деб бир да аямай кычырдым. Ол, мычымай келиб: «Онг къулагъыны арты кез, мюйюзлю, атауул, кѣкбаш къой. Билген Аллахды, быйыл къозу этген болмаз. Сорууларгъа керекди», — деди. Атам да, келиб: экиси да, къалай къошулгъаныны хапарын меннге джангыдан соргъандан сора, кимники болургъа боллугъуна сагъыш эте, сѣлеше туруб, Салих къошха, атам да хоншулагъа кетдиле.

— Къошлагъа айтыргъа тамбла барса не боллукъ эди? — деб мен Салихге соргъанымда, ол:

— Быллай затны созаргъа болмайды. Не ючюн десенг, сюрюулерин джанлы чачыб, бу аладан чартлаб айлана эсе уа? Неда аллай бир чырмау бар эсе уа?

— Алай болса, сора не боллукъду? — деб сордум.

— Аллай зат болса уа, ма бусагъатдан кесибизни малла-

ны джыйыб, барыбыз да барыб, малларын табыб, санагъан, джокълагъан да этерге керекди, — деди. Мен санагъан бла джокълагъанны башхалыкъларын ангыламай соргъанымда:

— Санагъан ол, санаб санын чыгъарса болду. Джокълагъан а: ол мал, бу мал деб, хар къайсысын кезге кёргюзюу (кёз бла кёрюу)...

Мени иги ангыламагъанча кёрюб, дагъыда къошду:

— Сёз ючюн: сени он тууарынг болургъа керек эди. Санадыкъ. Турадыла. Джокълагъанында уа, къонгур ийнек да, аны къунаджини да джокъ. Аланы орунларына бир къашха ууаныкъ бла, бир кёк къунаджин келиб тура.

Атам къайтыб келгинчи, мен джукълагъан эдим. Эртден-бла Салихге соргъанымда, ол:

— Джууукъ джерледеги къошланы барына да айланган-ды. Мал тас джокъду. Энди джайлыкъладан жангы тюшген узакъ къой къошлагъа сорургъа керекди, — деди.

Алай бла къач къышха, къыш да джазгъа ауушханларындан сора, кёкбаш къой бир кёкбаш къозу табды. Юч кюнден сора Салих хариб анга да анасыны энин салгъан эди. Алкъын къойну иесин излеу барады. Мал тардан чыгъыб, джайлыкълагъа тебресе, озгъан озгъаннга сорулукъду.

Сорулду, алай болса да, къойгъа ие чыкъмады. Къарабкъарагъынчы ортадан бир джыл ётдю. Энди уа биягъы кёкбаш къой, кесича эки кёкбаш къозу табыб, алагъа да кесини энин салдырды. Былтырдагъысы да, алапат ишек къочхар болгъан эди. Кёзюосуз къуш да учмайды, кюнлени бир кюнюнде биягъы мен биягъы къойланы кюте тургъанлай, бизни къош табадан эки атлы келди. Бери атам, бери да мен танымагъан бир киши. Ол адам арлакъдан огъуна:

— Кёб болсун, джигит, — деб къычырды.

— Ой, сау бол! — дедим мен.

Ол, къошулгъан къойну иеси эди. Къойланы стауатха сюрюб, юзгереге уруб, кёкбаш къойну кесин да, юч къозусун да тышына атдыла. Сора, ол адам:

— Къочхарны элтирик тюлме, кютген сабийни нохта бауу болсун, — деб, тутуб, ызына юзгереге атаргъа изледи. Атам, анга айланыб кесгин айтды:

— Къошулгъан къойну ортакъ кютген кёре эдим. Къозу-

сун тыйыб, башын берди деген сёзню мен да айтдыраллыкъ тюлме.

Ол кёзюуде Салих, башы аууз бау бла кысылгъан бир толу машокну алыб келиб, барыбызгъа да эшитдире:

— Мында юч джюн бла эки джабагъы бардыла. Тюгю сайын бир рысхы Аллах берсин! — деб къонакъны атыны къанджыгъасына кысыды.

— Тейри, сиз мени джунчутдугъуз! — деди да, ышараышара къонакъ, ич хурджунундан бочхасын чыгъарыб, мени атымы балсытыб айта:

— Энди мынга уа джукъ айталлыкъ болмазла атанг бла къарнашынг, аперим, джигит джашха! — деб бешсомлукъ къагъытны узатды. Мен алыргъа бла къояргъа, къалай этерге билмей, атамы къарнашына къарагъанымда, ол:

— Ал, алмасанг, Хамзатны кёлю къаллыкъды, — деди.

— Нек къыйналдын, Хамзат! — деб атам да сёз къошду.

Сора Хамзатны ючюбюз да, маллары джолгъа джарашынчы, иги узакъ ашырдыкъ. Хамзат, мени атымы айта:

— Сау бол, джангыз къоюму сюрюу этиб, аллыма бердинг! — деди. Биз ызыбызгъа къайтыб келе, мен, ачханы Салихге узата, сордум:

— Бу сомну берсенг, не зат алыргъа боллукъду?

— Быллай бешинг болса, алтысын да берсенг, бир иги ийнек алыргъа боллукъду.

— Огъай, меннге ийнек керек тюлдю, ол тас этгенимча, бир кызыл джюлгюшчюк, — деб Салихни аллай джюлгюч алыргъа ауузландырдым.

1. Хапарчыкълада джазылгъан адетлени джаратамысыз?

2. Быллай адетлени, былагъа ушаш адетлени, хатерлени юсюнден эштгенигизни, кесигиз кёргенлени юсюнден хапар айтыгъыз, джазыб алыгъыз.

Хубийланы
Магомет
(1929—1987)

Хубийланы Магомет джазыучу-сатирик, фольклорист, алим, джырчы болгъанды.

Ол Огъары Тебердиде элчи юдегиде туугъанды. Аны фахмусу сабийлик кюнюнден да танылгъанды. Джаш джылларында къарачай халкъ бла бирге кѣчгюнчюлюкню ауур халын чекгенди.

Магомет Къыргъыз пединститутда, артда Къабарты-Малкъар кърал университетде окъугъанды.

Джазыучуну быллай энчи китаблары чыкъгъандыла: къарачай тилде «Алан» (1967), «Алан» (1974); орус тилде, Г. А. Ладонщиков кѣчюрюб, «Алан из Карачая» (1968), «Рассказы Алана» (Москва, 1977); назму джыйым «Ёрлеу», илму статьяла «Батмаз джудузну джарыгъы» (1989).

Джырчы-устаз 1200 чакълы къарачай-малкъар джыр джыйгъанды. «Къарачай-малкъар совет халкъ джырла» деген илму ишни 1968 джыл джазыб, филология илмуланы кандидаты атны алгъанды.

Белгили орус джазыучуланы Л. Толстойну, М. Лермонтов-

ну, украин поэтни Т. Шевченкону юсюнден статьялары басмангандыла. Аны статьялары «Лермонтовская энциклопедия», «Шевченковская энциклопедия» дегенча уллу илму ишледе чыкыгъандыла.

Ол къарачай школлагъа дерс китабланы джарашдыргъанланы бири эди.

Магомет Карачаевск шахарда чыкыгъан «По ленинскому пути» газетде журналист болуб ишлегенди. Къарачай-Черкес пединститутда кёб джылланы устазлыкъ этгенди, доцент дараджасы бар эди.

Ол СССР-ни журналистлерини Союзуну, джазыучуланы Союзуну члени эди.

Талай чыгъармасы башха тилгеге кечюрюлгенди.

Магомет ауруб ауушханды, Теберди ёзенни аягында, Джингирикде, анасыны къабырыны къатында асыралгъанды.

Джазыучу джашаудан кёзюсюз кетсе да, аны кёб кыйыны сохталарыны, окъуучуларыны эсиндеди.

Магомет кеси ауазы бла джырлаб джаздыргъан джюз къарачай халкъ джыр Къарачай-Черкес илму-излем институтда сакъланадыла.

АЛАНЫ ТУУГЪАНЫ ЭМДА ЧАМЛАРЫ

Хубийланы Магометни кёб тюрлю фахмусу бар эди. Ол алим эди, пединститутда устазлыкъ эте эди, джазыучу эди, джыр бла накъырдыны бек сюе эди.

Магомет бла мен Карачаевск шахарда чыкыгъан газетни редакциясында, артда педагогика институтда кёб джылланы бирге ишлегенбиз, тенглик тутханбыз, бирге тюбешмеген кюнбюз болмагъанча, алай татлы джашагъанбыз.

Магомет джазыучу — сатирик эди. Юморну отджагъасында бирге, чакыгъычдан джилтин чакъдырыб, от этиб, отунла мыдых болгъунчу кызыдырыб, кёсеу болуб сёнгингюнчю олтургъанбыз. Ол ёртенде киши да кюймей эди, биз да кюймей эдик, тынгылагъанла уа ышара эдиле, кюле эдиле. Кёбюсюне сёзню ол башлаб, накъырдыны джилтинлерин меннге ата эди. Мен да бир бирде, ол джандыргъан кёсеу башланы алыб, андан да бек

джылтыратыб, кесине къайтара эдим. Чам-накъырда мыдых отча эди, къургъакъ къауданнга тюшген ёртенни джел сюргенча, кёлтюрюлюб бара эди, тынгылагъанла харх эте эдиле.

Мени аны бла чамым, накъырмам джарашханча, башхала бла келишмей эди. Бир бирибизни тынч эм дженгил ангылай эдик. Накъырданы чегин ол бек ариу биле эди. Сёз нёгерини кёлюн къалдырырча, ачы сёз айтмай эди, ат-бет атамай эди, кесин уллу кёллю этиб, башхалагъа кёлекке атмай эди.

Аланны юсюнден хапарла къалай туугъанларына, къалай джарашдырылгъанларына шагъатлыкъ этерге боллукъма. Магомет джарыкъ кёллю адам эди да, адамла да анга джюреклерин ача эдиле. Тюбешиуледе шибижи-сарсмакъ синнген сёз эшитсе, джазыб ала эди, джашаудан алыб, хапарланы кеси да джарашдыра эди.

Ол себебден мен анга Насра Ходжаны къарнашы дей эдим.

Бир кюн Магометге, къарачайлыла бла малкъарлыла айтханча:

— Алан... — деб сёзюмю башладым.

— Джюр, шохум, — деди ол меннге, — энди мындан ары сен меннге Насра Ходжа дегенни къой да, Алан деб айта тур. Ходжаны танымагъан киши джокъду. Энди адамлагъа Аланны танытайыкъ.

Мен да бу атны къабыл кёрдюм. Алай бла мени джазыучу тенгим Хубийланы Магомет «Аланны хапарлары» деген ат бла чамларын басмагъа чыгъарыб башлады. Магомет артда джазыучулары союзуна член болгъанында да, псевдонимге (чам атха) Алан деген атны алгъан эди. Айтыла — джазыла бизни институтда, джамагъатда Магометни Алан экинчи аты болду.

Хубийланы Магомет «Аланны хапарларын» къарачай тилде эмда, кёлтюрюлюб, орус тилде китабла этиб чыгъарды.

Магометни адамла бла тюбешиуледе селешген сёзлери да кесгинликлери, джитиликлери бла басмаланган хапарларындан кем тюл эдиле. Бир-эки юлгю келтирейик.

Магометни хоншусу юйюн сатаргъа къоду кычыртханды. Аны хапарын эшитиб, бир узакъ элден бир билгич тиширыу алыргъа талай кере келиб, юйню иесин юйде табмай, ызына къайтханды. Аны эшитгенинде, Магомет былай айтханды:

— Тобаста, ол адам кесин аллай бир кыйнамай, билгич эсе, юйюнде таш салыб, сатычу юйюнде болмагъанын къалай билялмагъанды?

Аты да Алан, кеси да Алан, накъырда оюнла этиб, мени тынчлыгъымы бузар ючюн кълалмагъанды.

Биз пединститутда устазла болуб ишлеген заманда, бир джолда мен, дерс берирге кириб, портфелими ачханлай, кёзбау оюндача, бир къанатлычыкъ, къанат къагъа, тыпырдаб чыгъыб учду. Студентлени башлары бла учуб, кесин терезелеге, къабыргъалагъа уруб, тышына хауагъа чыгъалмай, сенгилчекдеча учуб башлады. Студентле харх этиб кюледиле.

Корридорда озуб баргъан декан дауурланы эшитиб, аудиториягъа киреди, темир бет алыб: «Бу кълаллай дерсди?» — деб сорады. Мен болумну ангылатыргъа излейме, ол, кёзю бла кёре тургъанлай, ийнанмай, мени дерсле бошалгъандан сора деканатха чакъыргъанын айтыб, чыгъыб кетеди.

Андан сора, терезени ачыб, къарылгъачны тышына джибердик. Дерс башланды. Алай а, студентле къозгъалгъан эдиле да, дженгил шош болалмадыла.

Ол къарылгъашчыкъны, меннге билдирмей, Магомет перерывны кёзююнде, кафедрада портфелиме салыб къойгъан эди. Мен да артда анга «тыйыншлы» джууаб къайтаргъан эдим.

Москвада китаб басма Аланны хапарларын орус тилге кёчюрюрге джазычу-сатирикге Ладонщиков Георгийге берген эди. Ол Карачаевскге Магометге быллай письмо ийген эди: «Багъалы Алан! Мен автор бла джууукъ шагърей болургъа излейме. Къысха заманны ичинде мени сорууларыма джууаб джиберигиз, ссрууларым а быладыла: къачан туугъанса, къайда туугъанса, не ючюн туугъанса!»

Къарачай чамчы анга быллай джууаб бергенди: «Хурметлик ёзенги тенгим, энди экибиз да бир атха миндик. Мен Огъары Тебердиде туугъанма. Теберди деген сёз дуниягъа белгилиди. Бу «Огъары» деген сёзню автор кесини багъасын кёлтюрюрге айтады деб, кёлюгюзге келмесин, элни керти аты да алайды бурундан.

Нек туугъанымы да ачыкълайым: анамы къарнында тургъан заманда, меннге биреулен шыбырдаб, былай айтхан эди: «Сен туусанг, Насра Ходжаны туудугъуна тубериксе». Насра

Ходжа джер джюзюнде тохтамай айланган бир джолоучу, туу-дугъу да анга ушаш болур, аны къайда табайым? Андан эсе меннге Алан деген чамчыгъа тюбеген тынчыракъ болгъаны се-бебли, бу джигитни нёгерге алгъанма. Чамчыны чамчыдан не башхасы-къашхасы барды деб кёлюме келеди.

Сыртында джомакъдан толу артмагъы, сёз къапчыгъы бол-гъан, айю тырнакълы Аланнга тюбегенме да, андан айырылыб къалалмайма. Сюеме да сюер тюгюнг джокъ, суймейме да баш-ха сюер кишим джокъ. Энди аны Къарачайдан сизге келечиге неме. Езенгисин тутуб, атха миндир. Уллу Эресейде бир джер-суу кёрсюн, иги халиге юренсин, акъылы бар эсе, юретген да этсин. Огъур джолгъа барыгъыз».

Магомет Аланны хапарларын окъугъан кёзюуде, тынгыла-гъанла хар накъырдадан сора, бирден кюлюб, харс ура эдиле. Ол алагъа былай айта эди:

— Мени хапарларым асыры къысхадыла. Мен барын да окъуб бошагъандан сора, аягъында бир кере харс уруруз.

Алай а тынгылагъанла, ол сёзлени унутуб, хар хапарчыкъ-дан сора къол къагъыуну джангырта эдиле.

Магомет бла мен Къарачайда, Малкъарда да бирге кёб ай-ланганбыз, элдеде, шахарлада сохталагъа, студентлеге, китаб окъуучулагъа, сабан тюзледе, тау джайлыкълада урунганлагъа тюбеше эдик. Мен назмула окъуй эдим, ол, къыл къобузда, джая къобузда согъа, халкъ джырланы алапат джырлай эди. Джюзден артыкъ джырны азбар биле эди.

— Магомет, ненча джылынгда джырлаб башлагъанса? — деб сорама.

— Эсимде тюлдю къачан башлагъаным, ёнге кесим кесими билгенли, джырламагъан заманым болмагъанды, — деб джууаб этеди.

Мен тынгылагъанланы нёгерим бла танышдырама:

— Ма бу адам кеси оркестрди, театрды, гитчеликден джыр бла согъулгъанды.

Ол былай айтады:

— Мени оркестрим джокъду, театрым ишлене турады, со-гъулгъаным тюздю, алай а къумачы къолайсызды, кеси да иги тигилмегенди!

Тынгылагъанла кюледиле. Дагъыда чам джюрюш алады.

— Хубийланы Магомет акъылбалыкъ болгъанлы, халкъ джырланы джыяды, бютёу ангылы джашауун ол ишге бергенди, — дейме.

— Энди ангысыз джашаууму къалгъанды? — деб, ол ёчешенин къоймайды.

Бир джыл джырчы тенгим бла меннге Нальчик шахаргъа барыргъа джол чыкъды. Автовокзалда таксини тутдукъ. Карачаевскден Магомет джырны башлаб, мен да эжиу эте, джырны тохтатмай, барыр джерибизге джетдик. Таксист бизден джол какъ алыргъа ашыкъмай:

— Мени сизге бир сорлугъум барды: эки-юч сагъатлыкъ концертни багъасы къаллай бирди? — деди.

— Ол неге керекди бусагъатда?

— Багъасын айтсагъыз, ким кимге борчлу болгъанын ол заманда айтыргъа боллукъду, — деб, ол къарачай джаш джырны суйген адам болур эди, бизден ачха алыргъа унамады. Ол унамагъанлыкъгъа, биз къоймай, таксини какъын тёлеб, кючден башыбызны алдыкъ.

Джырчы тенгими, чамчыны джамагъат байрамлагъа эмда энчи тойлагъа кёб чакъыра эдиле. Аны уста алгъышларына, ариу джырларына къарт джаш да суйюб тынгылай эдиле.

Бир джолда ол кюёу кёрюзген джерге кюёуню къаууму бла баргъанды. Адетдеча, тиширыула, накъырда халда кюёуню бёркюн зркетгендиле, къызла аны нёгерлеринден бир—эксин «урлагъандыла». Алайда къонакъбайладан биреулен бир тиширыугъа Магометни кёрюзюб, бу джашны да урларгъа керекди дегенди. Ол тиширыу джуабха:

— Ай, юйюнге игилик, аллай затны къалай айтаса, файгъамбарны урлагъанча, джырчыны къалай урларыкъса? — деб къойгъанды.

Бир тюбешиуде Магометте айтама:

— Алан, сёз ючюн, аллай чомарт, бай адам табылса, сен джыйгъан 1200 джыргъа 1200 къой берсе, ауушдурумму эдинг?

— Огъай, мен этсиз джашаяллыкъма, джырсыз а джашаяллыкъ тюлме, — деб джууаб этген эди.

Магометни Карачаевскеде бир этажлы алаша юйюне джууукълашсанг, арбазына киргенлей, джыр макъам таууш келе эди.

Бир кюн мен босагъадан тюшгенлей, кёзлеринде къууанч ойнай, бир гитче джая къобузчукъну (скрипкачыкъны) кёр-гюздю.

— Муну меннге Грециядан келтиргендиле! — деди.

— Машалла, не алаMAT болду! Сеннге да, меннге да джарарыкъды. Бу урум саугъаны меннге берсенг, алгъын къарылгъашчыкъ бла къалабалыкъ борчунгдан къутуллукъса, — дедим.

— Огъай. Андан бери ненча джыл ётгенди, тёлеу болджалы озгъанды, — деб, башын алды.

— Сора аны орнуна бир башха зат тилейим да, аны къабыл этмесенг, сенден кёлюм бек къаллыкъды, — дедим.

— Айт, Азамат, огъай демем, — деб, не болгъанын да билмегенлей, кёзлериме джити къарады.

— Алан, — дедим мен Магометге, — сени тёрт ат джегилген файтонунг барды: бир атынг — илму, бири — билим, бири — джыр, бири да — чам. Бу атланы къайсын бек сюесе, алай демеклик, джюкню ауурлугъун къайсы тартады, къайсы ат адежге джюрюйдю?

Ол, сагъыш зат этмей, джууабы тилини тюбюнде хазыр болуб тургъанча, былай айтды:

— Мен аланы барына да разыма, барына да борчлума. Ала барысы да мени сагъышларымы, оюмларымы джюгюн ташыйдыла. Алай а, аладан ючюсю бла къаллыкъ болсам, мен илмуну, джырны, чамны аллыкъма. Джангыз бири бла къаллыкъса, башха амал джокъду деселе, зшта, джырны атын сайларыкъ болурма. Къалай улу Аппача ат юсюнде айланыб турлукъ эдим. Аппаны бютеу джашауу джыр бла ётгени белгилиди.

— Чамчылыгъын а нек айтмайса, ол ышан сенде да барды, ол сени чам бла тамада къарнашынгды, ол себеден джыр бла бирге чам джюрюгени тёреди — дедим.

Ол, мени айтханыма разы болгъанча, джарыкъ ышарды. Ол Аппаны бек сюе эди. «Къалай улу Аппаны ызын ызлай» деб аны юсюнден бир иги статья да джазгъан эди.

Джыр айта, чам эте, джаш кюнлерибиз зауукъ халда ёте эдиле...

Ай, медет, биз бирге этген накъырдаланы, чамланы джаза турмагъаныма сокъуранама. Энди бюгюн аланы къалай тюшюргюн барын эсге.

Суююнчланы Азамат

АЛАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

ХАР АДАМНЫ БИР ДЖУЛДУЗУ

Джерде ненча адам тууа эсе, кёкде да анча джулдуз тууады, нек десенг, хар адамны кесини бир джулдузу болургъа керекди, — деб Модуй хапар айтханды.

— Тейри, кёкде джулдузладан а джерде адамла кёбдюле, — дегендиле анга.

— Сиз аланы къачан санаб кёргенсиз? — деб, ол кесин дженгдирмегенди.

— Санасанг, санамасанг да, джулдузла адамладан аздыла, аны алай нек болгъаны да белгилиди, — дегенди Алан.

— Нек аздыла сора?

— Бир къауум джулдузла, джерде адамларын таныгъанларында, батыб кетгендиле.

БАШМЫ, МЮЙЮЗМЮ?

— Джолда бара тургъанлай аны-муну табсанг, меннге къалай бирин берлик эдинг? — деб сёлеше келгендиле, сора Къаитбий Аланга айланыб:

— Сен джолда, мюйюзлерине дери ийилген алтындан болуб, бир ёгюз баш табсанг, меннге мюйюзлерин бераллыкъмы эдинг? — деб соргъанды.

— Мюйюзлерин берлик тюл эдим, башын берлик эдим, — дегенди Алан.

— Да сен алай чомарт къачан болгъанса? — деб Къаитбий самаркъау этген халда ышаргъанды.

— Иш мени чомартлыгъымда, къызгъанчлыгъымда тюлдю, сени кесингдеди.

— Нек болады мени кесимде, башны табхан сен болсанг?

— Да сени мюйюзлеринг, кесингден озуб, элге да джетерикдиле, сениге кереклиси башды, баш!

ЧУБАЙНЫ АЧХАСЫ БЛА ДЖАНЫ

— Элде эм малкёз адам ким болур эди, — деб сөлеше келгендиле.

— Эм малкёз Додана болур, ол бир сом амалтын эл бла джау боллукъду, — дегенди бири.

— Башатдан малкёз болмаз, ол, автобусха ачха бермез ючюн, шахардан элге джаяулай джюрюйдю, — дегенди бири да.

— Мен ангылагъаннга кёре, малкёзлюк бла Гыджына аланы экисине да устазлыкъ этерикди, — дегенди Алан.

— Сора ол да алай къызгъанчмыды? — деб соргъандыла.

— Къызгъанч болгъаны бла къалгъанын кесигиз билигиз: аны бир къолуна ачха салыб, ол бир къолуна да джанын салыб, къайсы къолунгу аласа деселе, ачха болгъан къолун аллыкъ эди.

— Джанын къоюб ачханы къалай аллыкъды сора?

— Да нек алмайды, джаны ачханы ичинде болса.

ТАТЫУАЙ БЛА ЧАЧЫ

Татыуай Аланнга тюбоб:

— Чачымы кесдириб келеме, къалай кёресе? — деб ышаргъанды.

— Чачынгы кесдиргенинги хатасы джокъ эди, адамладан айырылгъанынгы аман этгенсе ансы, — дегенди Алан.

— Да мен адамладан айырылмагъанма, чачымдан айырылгъанма.

— Да сени адамлагъа къошхан джангыз ол чачынг эди.

ДЖИГЕР БЛА ЭРИНЧЕК

— Эринчек бла джигерни ишлемеген заманларында билирге боллукъмуду? — деб соргъандыла Аланнга.

— Боллукъду, сора нек болмайды, — дегенди Алан.

— Неден билирге боллукъду?

— Эртденбла джангы къобхан заманларында сорсанг, билликсе.

— Къалай сора?

— Джигерге «былай эртде нек къобханса» десенг, «ай тийгенине кюн тийгенди деб къобханма» дейди, эринчекге «былай кеч нек къобханса» десенг, «кюн тийгенине ай тийгенди деб джатыб тургъанма», — дейди.

СЫЛТАУЛА

Алан телевизор алыргъа деб, тюкеннге баргъанды, алай а беш тюмени джетмей, ёлкюч ачха излерге болгъанды. Сора ол Къаншаубийге тюбөб:

— Узайтмай кесим келтириб берирме, беш тюменинг бар эсе, — дегенди. Къаншаубий бек джарыкъ болуб:

— Оллахий, Алан, мени сенден суйген адамым джокъду, бек разы болуб да берлик эдим, алай а джаз кырдыкга дерн башын ачмам деб, ант этиб, ачхамы кюбюрге салыб къойгъанма, башха ачхам а джокъду, — дегенди.

Талай заман кетгенден сора Къаншаубий Аланнга келиб:

— Баучукъ ишлей тура эдим, заманынг бар эсе, болушсанг а, — дегенди.

— Оллахий, Къаншаубий, бек суйген адамымса, барыб болушурукъ эдим, алай а бусагъатда отпускадама, башха заманым а джокъду, — дегенди Алан.

МЫТЫНЫ БИЛИМИ

Мыты кимден да кесин акъыллыгъа санагъанды. Адамла бла саламлашыб бошагъанлай, «джашауну тюз ангылай билирге керекди» деб ауаз бериб тебрерге ёч болгъанды.

Бир кюн ол Аланнга тюбөб:

— Адам хар кюн сайын билимине билим къошуб турургъа

керекди, билимине билим кѳошмагъан кюнюнде уа анга джашагъанды дерге да тыйыншлы тюлдю, — дегенди.

Алан Мытыны айтханын бек джаратыб:

— Керти алай эсе, сен кесинг алкъын туугъан да этмегенсе, — дегенди.

ДАРМАН ОРНУНА

Къалгъанла къадалыб дырын джыйгъан заманда Хошдай, эки дюрюню ортасына джатыб, хар кимге тели накъырдаланы этерге къалгъанды.

— Сыртынгдан тюшюб турма да, тур ёрге, — деб Алан анга чамланнганды.

— Да мен тургъанлыкъгъа, дырын джыяллыкъ тюлме, башым тегерек айланыб кетиб барады, — деб Хошдай ишлерге излеменди.

— Башынгы ташха такъ да, тур да дырын джый, — дегенди Алан да.

СУРАТЧЫ

Аланны хоншусу, эртденбла эртде туруб, таулары суратлары алама деб кетгенди. Ингирде юйге келгенинде: «Бара тургъанлайыма аллыма бир айю чыкъды да, эрлай фотоаппаратым бла урдум да башын джардым, алай а, асыры кючлю ургъандан фотоаппаратым сынды да, сурат алалмай келеме», — деб адамлагъа хапар айтханды.

Сора Аланны ышаргъанын эслеб : «Ийнанмай эсенг, сыныб тургъан фотоаппартымы кёргюзейим», — деб таукел селешгенди. Алан да: «Огъай, башы джарылыб тургъан айюню кёргюз», — дегенди.

АЛАН БЛА ДЖАНШАКЪ

Иште болсун, башха джерде болсун, бир джаншакъ кишиге сёз бермегенди. Селешген сёзюнде уа бу мени болсун деб бир магъана болмагъанды.

— Шо, ауузунга кирит сал да, ачхычын меннге бир бер, — дегенди Алан.

— Не этерик эдинг сора?

— Къолума бир тюшюрсенг, тюбсюз кёлге атыб ийерик эдим.

ГЛОБУС БЛА МАХТАНЧАКЪ

Глобусха махтанчакъ башын тенглешидиргенди. «Джер шар чакълы бир акъылым барды», — деб керпесленгенди.

Махтанчакъны айтханын Алан бек тюзсюнгенди. «Джер шарны ючден экиси къуру сууду», — дегенди.

1. Чам хапарла нени айгъакълайдыла? Ала неге юретедиле?

2. Адамны юсюнде къаллай шартланы джаратасыз, къаллай халили-лени суймейсиз?

3. Бир къауум адамла чам-селеке хапарланы нек суйюб окъуйдула?

4. Сиз кесигиз кёрген неда тенглеригизни арасында болгъан чамны, неда кюлкюлю накъырдыны джарашдырыб айтыгъыз.

Къагъыйланы

Назифа

(1935)

Къагъыйланы Назифа Ташкёпюрге туугъанды. Ол алгъа Къыргъыз кърал университетде окъугъанды, артда Къабарты-Малкъар университетни тарих-филология факультетин бошагъанды.

Кёб джылланы Къарачай-Черкес китаб басмада къуллукъ этгенди. Ол филология илмуланы кандидатыды, бусагъатда Къарачай-Черкес педуниверситетде къарачай-малкъар литератураны окъутады. Россияда джазыучуланы Союзуну, журналистлени Союзуну члениди.

Назифа чыгъармачылыкъ джолун критика статьяла, хапарла джазыб башлагъанды. Аны кёб китаблары басмалангандыла: илму ишлери, хапарлары, повестлери, тарих романлары дагъыда ала кибики чыгъармалары. Ол ана тилде, орус тилде да джазады.

Джазыучуну суйген жанрларыны бири лирика миниатюраладыла. Бу жанр къарачай литературада джангы орун алады. Авторну быллай хапарлары энчи китабла болуб чыкыгъандыла:

«Емюрге тенг — такъыйкъа», «Кёксюл кёкню кьол аязында»,
«Мен сени кёргенме».

Миниатюра (итальян сёз) — энчи магъанасы болгъан проза
неда назму бла джазылгъан гитче чыгъармады. Ол джашауда
бир суратчыкъны, бир болумну кёрюзген оюмду. Назифаны ми-
ниатюралары да ол шартланы къысха, кесгин ачыкълайдыла.
Алада туугъан джуртха сүймеклик, джер юсюнде джашаугъа
хурмет этиу, адет-намыс джорукъланы джорютюу, адамланы
халилерине къайгъырыу сагъышла суратланадыла.

КЕЧ МЕНИ, КЁКСЮЛ ШОРКЪА...

Кеч мени, кёксюл шоркъа, ырхы болуб бассам сени юсюнгю.
Кеч мени, джангур булут, джел болуб чачсам сени. Кечигиз ме-
ни, кёкле, кёк булутла джулдузланы джабсала. Сен да кеч, тат-
лы тенгим, табылмасам тоюнга...

Сен а кечме, туугъан джерим, кечме, осаллыкъ этсем, кеч-
ме, унутуб сени, башханы эркелетсем: кечме! Джар да къара
джеринги, олсагъатлай джут мени!

* * *

Учма, учма, баббахан, кетме джерингден узакъ... Болуб
тамам амалсыз, адебсиз джел сюрсе сени, къанатына къондуруб,
джерге къадал, эри да топракъ хуртдак бол, къошул туугъан
джеринге. Джаз келсе къайтыб, кырдык чыгъар юсюнге, неда
чайкъалгъан сабанны аш болурса бюртюгюне.

* * *

Джуртум десем, сабий болуб, къучакълайма анамы, солдат
болуб, чегибизни сакълайма, ана болуб, унутама джукъуму...

Джуртум десем, тауча болуб терен кёлюм, хар джарсыудан
сакълайд мени деу халкъым. Джуртум десем, ненча тилде нен-
ча джыргъа сейирсиниб тынгылайма...

Нюр тюрсюнлю, татлы тилли Ана джуртум, кёкюрегингде
ёсдюргенсе сен мени.

Ышан меннге, Джуртум — джаным,
Джаным — сенден!
Джаным — сендед!

* * *

Оюмсузду ётгюр ырхы, уллу суугъа джетгинчи. Къаты джангурдан тууб, эслемейди ол джолунда кишини; маркъа къозу, баббаханчыкъ, таш-зыгъыр да бирди анга. Аямайын ташланы, ташха уруб чачады ол башхаланы башларын. Рахат суу а ырхыны хаулеликден айырыб, деу къучагъын кенгден кериб, къол аязында сюзюб, кёксюл шоркъа этиб къысад къойнуна.

* * *

Адам джерни суйген адет эсе, суюме сени, адам джерни суйген борч эсе, суюме сени, адам джерни суйген дерт эсе, суюме сени...

Адам джерни суйген бедиш эсе да, ыйлыкъмайма кишиден — суюме сени, кёк наратлы, кёк булутлу туугъан джуртум!

* * *

Гюрюлдейди, гюрюлдейди самолёт, джюрегими бир тамырын кемпире, гюрюлдейди, гюрюлдейди самолёт, сабийлигими тонагъан къара кюнлени эсиме тюшюре. Чыдаалмай чыкъдым эшик аллына: джазгъы кёкден, баббаханла акъгъанча, джашил тюзге парашютла къонаелле. Мен уялдым, аман тюшча, эрши зат келгенине эсиме. Гюрюлдесин, гюрюлдесин самолёт, тобла орнуна баббаханла себе джашил талалагъа.

* * *

Бизде адет алайды: къачын кёрюб, къартныча, бузоу таякъны кюйдюрмейле отха салыб, тёкмейдиле джерге акъны, амайдыла аякъ тюбге бюртюкню. Озмайдыла къарт адамны, джолун кесиб, аллы бла. Тиширыугъа джол къоялла таулада, къызгъа сый бере, онг джанларына салыб джюрютедиле...

Эркишини къачын кёре, ёрге туруб сыйлайла. Кёкге джерни ышаналла таулада, джерге уа — гюллени. Ариу иннет бла узакъ-гъа кетген къайтыргъа керекди йюйне дейдиле, анасы бла тау-ланы унутханнга уа — суусаб ичирмейле, къабыр юлюш да джокъду алагъа таулада.

* * *

Джашаудан тилерим: артмакъ атдырлыкъ эсенг да бойну-ма, кюндешимден садакъа тилетирча, адаргы этиб джашаууму, джашлай кёмерик эсенг да кёрге, разыма, эт кесинге табыча.

Алай а унутма, болмаз ёмюрге джолунг, джуртун сатхан питна бла мени бир тыбыргъа чёкдюреме десенг...

1. Джазыучу бла табигъат деб хапар къурагъыз.
2. Авторну Джуртуна суймеклигин къайсы айтыуларында кёресиз?
3. Адамгъа къаллай шартланы теждейди джазыучу?
4. Адебни-намысны юсюнден айтылгъанны жангыдан окъуб, оюм чыгъарыгъыз.

Шаманланы
Медиха
(1936)

Шаманланы Медиха Сары-Тюзде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутда билим алгъанды. Кёб джылланы радиожурналист болуб ишлейди.

Аны сабийлеге джазылгъан «Окъа бёрк», «Тенгчикле», «Баббаханчыкъ» китаблары чыкгъандыла. Россияны Джигити Хайыркъызланы Кичибатырны юсюнден «Кичибатыр» атлы повести басмаланганды.

Ол «Къарчаны кызы — Айтуугъан» деген балетни хапарын джазгъанды, «Джюз джан» деген драманы авторуду. «Буу балачыкъ» хапары табигъатны къорууларгъа чакъырады.

Шаманланы Медиха Россияны джазыучуларыны Союзуну члениди.

БУУ БАЛАЧЫКЪ

Х а п а р

Анамы къарнашы Махмут чегетчиди. Аны биргесине айланьыргъа, хапарына тынгыларгъа бек сюеме да, аны ючюн джай

каникулланы джетерлерине артыкъ ашыгъама. Ма бу джол да окъуу джыл бошалгъанлай экинчи кюн огъуна Махмутха келгенме. Ол уллу чегетни ичинде джангыз юйде джашагъанына сейирсингенле да бардыла. «Эрикмейин къалай турады?», «Агъач адам болуб бошагъанды!» — дегенлени да эшитгенме. Махмут а алагъа кюлюмсюреб къояды. «Ангыламай этесиз, былай тамаша джерде джашагъандан уллу насыб къайда» — дейди бир-бирде. Чегетни ариулугъу азлыкъ этгенча, юйюню тегерегинде да гокка хансла еседиле. Аланы хар бирини юсюнден кѳб хапар айтырыкъды Махмут. Алагъа былай къарасанг, кѳзлеринг къамагъанча боладыла. Эшта, ол табигъатны усталыгъына адам фахму джеталлыкъ тюлдю деб да аны ючюн айта болур.

Юйден арлакъда къургъакъ агъачла къаланыбдыла. Аланы арасында уа чегет джаныуарчыкъла кеслерине юйчюкле ишлеб джашайдыла. Махмут бла джукъгъа бармагъан кюнюмде, алайда олтуруб, гитче джанчыкълагъа къараргъа бек сюеме. Нарат чегет да былайдан башланады. Аны башы бла къарасанг, мийик таулары кѳресе. Ала, емюрлюк къарладан, бузладан бѳрклекийиб, ѳхтем сюеледиле. Бир кѳксюл, бир джашилдим кѳрюннген таула кѳкге тиреу болуб тургъанчадыла. «Бюгюн айланыр джерлерибиз кѳбдюле, турчу, ауузланайыкъ да, джолгъа чыгъайыкъ», — деди бир кюн зртденбла Махмут. Мен, къууанч тыбырлы болуб, секириб ѳрге турдум.

Къалын чегетни ичин джырыб барабыз.

— Хасан, бу нарат тереклени ийислерин сеземисе? Ол дарманды — деди Махмут. Ебкелери ауругъан адамла быллай чегетге джууукъ джерде джашасала, дженгил сау боладыла. Нарат хауа микробланы ѳлтюрген этеди.

— Да сора джангы джылгъа нарат терекчиклени нек кеседиле?

— Аны юсюнден мен да айтыр ючюн къалмайма, адет болгъанды да, — аны джюреги къыйналгъаны танылады. — Эки кюнню юйде тутуб, андан сора багушха атхан хар берегибизге, алай ѳсер ючюн, 7—8 джыл керек болады. Къалай да болсун, биз кѳб затны ангыламайбыз. «Ма талачыкълада къара шкилдени кѳремисе?» — деб сѳзню башха затха бурады Махмут. — Аны кѳгетчиклери къарын ауруулагъа джарайдыла, чапракълары уа чай этиб ичере бек игиди. Майна, джылкъы къулакъла, джа-

раны ала бла байласанг, дженгил сау болады. Чай этиб ичсенг, ашхын ауруулагъа да джарайды. Бу чегетден ёргерекде акъ чакъгъан, узун чапракълары болгъан тау чай да ёседи. Родендрон дейдиле анга орусча. Ма ол джюрекге да джарайды.

— Махмут, сен къайдан билесе аны барын да?

— Китабланы окъуб да билеме, кесим да, керек болуб, кёб хансны сынагъанма.

Биз, ушакъ эте, бир талачыкъгъа чыкъдыкъ. Таудан энгишге ариу суучукъ агъады. Аны къатына барыб олтурдукъ.

— Махмут, къалай шошду мында, — дедим.

— Шошдуму, дейсе? — деб сейирсинди Махмут. — Бир тынгылачы, ненча тюрлю ауаз, ненча тюрлю таууш эшитириксе. Чегетле бир тюрлю макъам бла шууулдайдыла. Ма ол таудан энгишге ашыкъгъан суучукъну ауазына, къанатлыланы джырларына да бир къулакъ ийчи. Тынгылай, эшите, сезе, ангылай билирге керекди.

Шахар джашауда болгъан тауушланы эшитмегенимде, болгъан шошду, джашау джюкъду мында деген оюм башыма келгенине уялгъанча болдум. Энди ол затлагъа мен да бёлеме эс. Ауузумдан сёз чыгъармайын, иги кесекни турдум. Кертиси да, хар не да Махмут айтханчады.

— Джаныуарла, къанатлыла да чегетни сакълайдыла, аны таза тутадыла, аны байлыгъын керелейдиле, — деб хапар башлады энтда ол. Не келсин, биз кёб зырафлыкъ салабыз. Алай аяусуз этмесек, адамланы саулукълары кёб кереге иги боллукъ эди. Хасан, джаным, таза суула, таза хауа, башыбызда ариу кёк, джерни тазалыгъыды эм уллу байлыгъыбыз. Аны унутуб барадыла адамла. Ол сагъышланы эте, кёб кечелени джукъусуз танг атдырама.

Махмутну хапарына тынгылай, мен кёб затха сейирсинеме. Чегетде джашауун ашырыб баргъан адам саулай дунягъа сагъыш этеди. Адам улуна сагъыш этеди. Къаллай бир затны биледи.

Мен анга бюгюн кёргенча джити къарайма. Ол къатангыды. Алай а уллу кючю барды. Узун сюеклиди. Ариу къанлыды. Бетинде суююю уа кимни да кесине тартады. Сейир адамды мени ана къарнашым...

Махмуд азыкъны чыгъарды. Бишген эт кесек, гырджын туу-

ралгъанла, сохан, сарсмакъ. Барын да алай салды. Биз ашай башлагъанлай, къайдан эсе да къалай таууш келди. Ол къашын-башын тюйгенинден тауушну эшитиб сагъайгъанын ангыладым. Таууш бекден бек эштиледи. Экибиз да ол джанына айланганбыз. Бир кесекден къаяны башында уллу къынгыр мюйюзле кёрюндюле, сора буу кеси да чыкъды. Быллай бууну биринчи кере кёре эдим.

— Къалай уллуду. Махмут, ол адамладан къоркъамыды?

— Огъай. Кютюлери да кёбдю. Келиб, төгерегинге айланыб, къабдыргъанынгы да къабыб кетедиле.

Ол кёзюучюкде буу балачыкъ да чыкъды туурагъа. Анасыны къатына келиб эмерге деб анасына хамхотчугъу бла узалды. Ана чочуду. Балачыкъ мен ачма, алай къалай этесе, бир сютчюк ичир дегенча къарады анасына.

— Махмут, ауузундагъы неди?! — деб сордум мен, кёзюм кёргеннге ийнанмай.

Махмут, меннге джууаб этмей, къолуна акъ бышлакъны, гырджынны алыб, буула таба атлады. «Бузоу, бузоу, бузоу. Кел бери. Ариуса, игисе, балачыкъ» — дей эди ол. Къайсы аман салды сеннге бу зарауатлыкъны. Чегетде ашаб, ичиб, консерва банканы алай атыб кетген ит ким болду? Кёрге эди сени ач кёзлеринги. Кёрге эди сени ичинге кетген къарынчыгъынгы. Адамны къойнунда сабий бла бу баланы не башхасы барды? Джелини къызыб, чыдаялмай айланады анасы да...

Махмут акъыртын айтады сёзлерин. Менден да къоркъуб къачмаса эди, деб сакъды. Буу балачыкъ, анасындан кёлю къалгъанча, хансчыкълагъа иеди хамхотчугъун. Джерге, ташха тийиб, биягъы банка ачы таууш этеди.

— Бузоу, бузоу, бузоу, — дейди Махмут, джылаб къояма деген ауаз бла. Джалынганча, кечмеклик тилегенча эшитиледи. Алай а буу ана да, балачыкъ да ышанмайдыла адамгъа. Андан кери кетерге ашыкъдыла. Секирди ана бир джанына. Ызындан джебеледи балачыкъ да. Махмутну кёзлеринде джыламукъланы кёрдюм. Джыламукъла мени бетими джуууб баргъанларын энди ангыладым. Сёлешмедик. Джерге джайылгъан джанджаулукъну джыйды Махмут. Джукъ да айтмагъанлай, экибиз да буула кетген джанына атландыкъ. Дженгил, дженгил барабыз. Аланы джетеригибизге уа ийнанмайбыз, не этерге бил-

мегенден барабыз ол ташлагъа тийиб, зынгырдатхан къалай тауушну ызындан. Аны эштгеним сайын мен бир тюрлю болама.

— Бюгюнча ёмюрде къыйналгъан болмазма,— дейди Махмут. Аны къарамында бир тюрлю бир мыдахлыкъ, джюрегинде джарсыуун билдирген ачыу бар эди.

Кесек заманны мындан алгъа таурухдача тамаша табигъат энди меннге бир тюрлю бир мутхузча кёрюндю. Джюрегимден учунмакълыкъ кетди. Хар неден да тюнгюлгенча болдум. Махмутха бир джукъ сорурум да келмейди. Джукъ да эшитмейме. Къулагъыма келген а ол къанджал тауушду. Кёз туурамда ач балачыкъ сюелгенчады. Сютю джелинине сыйынмай, баласына ичирирге мадары болмагъан джазыкъ ана уа? Кёб джылланы унутурукъ болмазма мен бюгюн кёргеними. Ёмюрюмде да унутурукъ болмазма. Школда да, юйде да хар кимге айтырыкъма.

Ма бу деу чегетде зарауатлыкъ тауушну къойгъан, ананы, баланы да ол халгъа джетдирген, аллай оюмсузлукъну этиб, дагъыда солудукъ, алапат зауукъландыкъ, деб кетген адамла кимледиле экен? Сейир джуртланы кёрдюк, деб къаллай хапарла айта айланадыла экен ала? Тюрлю-тюрлю сагъышла келедиле башыма. Махмутну ызындан барама. Бир заманда къалай таууш узакъда джутулду. Биз а барабыз. Буула кетген джанына барабыз...

1. Хапарда Хасанны ашкы шартларын ачыкълагъыз.

2. Сиз джашагъан джерде табигъатны кёруулауну юсюнден хапар айтыгъыз.

Хубийланы Назир (1934)

Хубийланы Назир Огъары Тебердиде туугъанды. Сабий джылларында Азиягъа юйюрю бла кечюрюлгенди, Къыргъызстанда орта школну бошагъанды. Туугъан халкъы ызына къайытхандан сора Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетинде, Москвада баш литература курслада окъугъанды.

Назирни назму китаблары ана тилде эмда орус тилде басмалангандыла: «Аууш», «Джохар терек», «Шохлукъну къанатлары», «Джыр джулдузну джандырады», «Всадник», «Лавина», «Свет вершин», дагъыда ала кибик. Бир китабчыгъы, «Разылыкъ», къыргъыз тилде чыкыгъанды.

Аны джазгъанларында миллетлени арасында шохлукъ, джашауда урунуу, къазауатха къаршчылыкъ, устазны къыйыны, джащ тёлюню иги халиге юретиу, табигъатны суратлары аслам орун аладыла.

Хубийланы Назирни 1990 джылда «Джолла» деген китабы чыкыгъанды. Анга бир повесть, очеркле, эсге тюшюрюле киргендиле.

Хубийланы Назир Къарачай-Черкесияны халкъ поэтиди.

МОРХ АУУШНУ ДЖИГИТЛЕРИНЕ

Къысхартылыб бериледи

Сакъладыгъыз, джаныгъызны аямай,
Артыкълыкъгъа табынмагъан таулары,
Артха туруб джангыз атлам атламай,
Мулхар этиб, къан къусдура джаулары.

Мийиклеге къанлылары бий этмей,
Бугъойлагъа къучакъ кериб джатдыгъыз,
Тауларымы фашистлеге алдырмай,
Антыгъызгъа не болуб къалдыгъыз.

Джигитлеге ёлюм джокъду — джашайсыз
Джуртубузну тауларында, тюзюнде.
Мамырлыкъны кёз гинджича сакълайсыз
Урушладан талгъан джерни юсюнде.

1. Морх ауушда аскерчилени джигитликлери къалай суратланады?
2. Кавказы джакълауну джигитлерине ачылгъан Карачаевскии къа-
тында Музейде болгъанмысыз? Андан хапар айтыгъыз.

БИРИНЧИ УСТАЗ

Къысхартылыб бериледи

Минг тогъузджюз къыркъ алтынчы джыл.
Къытды ётмек, кийим, школ керекле.
Эштиледи джашил къанатлы бир джыр,
Шууулдайла сабыр джохар терекле...

Школ арбазында сакълайды аллымы
Сары эшмели чырайлы къатын,
Ууакъ ышарыб сылайды башымы
Билмей турсам да мен алкъын атын.

Алыб барады ол, къолумдан тутуб,
Эшигин кереди джарыкъ классыбыз.

Алгышлайды бизни, насыбдан толуб,
Окьюу джыл бла биринчи устазыбыз.

Бир кьолунда китаб, биринде — ётмек
Тал чыбыкьдан эшилген четенчикде.
Дунияда бизге аладан бек керек
Бир зат да джокь эди узакь эртденликде.

Толтургъан эди саудан классыбызны
АлаMAT ийиси къара ётмекни.
Эсимден кетмейди устазыбызны
Андан юлешгени бирер кесекни.

...Биринчи кере букварымы ачхан,
Кёзюмден кетмейле огъурлу кьолларынг,
Мария Петровна, билим урлукь чачхан,
Ташлы, тик эдиле сени да джолларынг...

Устазла, сохтала джыйылыб бирге,
Барады, школну уллу байрамы.
Ахыр кьонгурау зынгырдайд бизге,
Кёзюне къарайма экинчи анамы.

Той барады, тепсейдиле кйбле,
Мыдах тынгылайла джохар терекле,
Джырлайды кьобуз джассыгъа дери.
Билген киби кетеригибизни кери.

Кёбдю насыб, сагъыш да тюлдю аз,
Мыдах эштиледи чапракь шыбырдау.
Джыламукуларын сюрте, къарайды устаз,
Къулагъыма келеди ахыр зынгырдау.

Аны тауушу бла турлукьду байланыб
Мени чакъыргъанлай багъалы ауаз.
Биргеме джашарыкьды, турлукьду айланыб,
Джашаууму джулдузу болгъанлай устаз...

Эки арада юзюлгенди байлам,
Бир-бирин кѳуууб ѳтдюле джылла.
Узакѳда кѳалдынѳ, экинчи анам,
Этеме санга тансыкѳлыкѳ джырла...

Кѳыйын заманда болушдунѳ манга,
Ашхылыкѳ ѳлмез, тас болуб кѳалмаз.
Айсыз кечеден чыѳгардынѳ танѳнга,
Джашау джолуму джарыгѳы — устаз...

Кавказ кюнню кѳанатыны тѳбюнде
Учуб келди узакѳдагѳы тауладан
Устазыбыз кюнлени бир кюнюнде,
Кѳрдюм аны туугѳан джуртубузда...

Сюйюгюз, таула, мен сѳйген кибик,
Орус халкѳны огѳурлу кѳызын.
Тутугѳуз аны сѳйын сиз мийик,
Джабмасын тубан шохлукѳну ызын!..

Устазымы чачыны акѳларында
Аз тѳлдюле мени да терсликлерим.
Баш урама бюгюн аны аллында,
Болсала да мени да акѳ тѳклерим.

1. Поэтни школѳга биринчи келгени кѳалай суратланады?
2. Устаз кѳлассха китаб бла ѳтмекни нек келтиргенди?
3. Устазын баѳгалы кѳргенин автор кѳаллай сѳзле бла билдиреди?
4. «Мени биринчи устазым» деген темаѳга сочинение джазыгѳыз.

Джаубаланы

Хусей

(1936)

Джаубаланы Хусей 1936 джылда Тёбен Тебердиде туугъанды. Ол орта школда окъугъанды. Литература институтда баш литература курсланы бошагъанды.

Кёб джылланы «Къарачай» газетде журналист болуб ишлегенди. Россияны журналистлерини Союзуну эмда джазычуланы Союзуну члениди.

Аны быллай назму китаблары чыкъгъандыла: «Атамы сёзю», «Кюзгю», «Чагъадыла балийле», «Кюмюш джангур», «Шуулдайдыла наратла», «Сибил нартла», «Къызгъан нал».

Поэтни кёб назмуларына республиканы композиторлары макъам салгъандыла эмда ала джырла болгъандыла.

Джаубаланы Хусей орус литературадан эмда башха халкъланы литератураларында да ана тилге чыгъармала кёчюргенди.

Бусагъатда Къарачай-Черкес телерадиоода къуллукъ этеди. Джаубаланы Хусей Къарачай-Черкесияны халкъ поэтиди.

АТАМЫ СЕЗЮ

Тюз атлауда ышанчымды
Балдан татлы ата сёз,
Къарыу берген таянчымды
Ашхы шартлы ата сёз.
Джагъылады туура джауча
Джюреклеге ата сёз,
Сыйы бла, Минги Тауча,
Мийикдеди ата сёз.

Тау халкъымы сыйын-сырын
Кёрюученме мен анда,
Заманланы узун джырын
Эшитиученме мен анда.
Джумушакълыкъ эм сабырлыкъ
Таныучанма мен анда,
Джаш башыма акъыл урлукъ
Табыучанма мен анда.

Адетлени эм игисин
Алгъа элтген сёздю ол,
Адамлыкъны тюз юлгюсюн
Кюзгю этген сёздю ол.
Таш джюрекни бек джумушакъ
Этиб тургъан сёздю ол.
Джангылма деб, башлаб ушакъ,
Хыртха ургъан сёздю ол.

Мугурлукъну, такъырлыкъны
Къоратады, ол джетсе,
Таукелликни, джарыкълыкъны
Орнатады, ол джетсе,
Кёл басаса, кюч табаса,
Къыйынлыкъда ол джетсе,
Уялгъандан тил къабаса,
Айыб салыб ол джетсе...

Ол, акъылны баш къылчыгъын
Джыйышдыра бизге деб,
Бир туудукъдан бир туудукъгъа
Джол салгъанды ёмюрге,
Тюз иннетни сый урлукъгъа
Сайлагъанды ёмюрге.

Халкъны сеннге тюз айтханын
Джашатыргъа тырмаш сен.
Халкъ акъылны бай сабанын
Джашнатыргъа тырмаш сен,
Ашхы сёзню сый урлукъгъа
Сакълатыргъа тырмаш сен.
Аны энтда бир туудукъгъа
Атлатыргъа тырмаш сен.

Ата сёзню сабырлыгъы
Болсун айтхан сёзюнде,
Аны кючю, тазалыгъы
Турсун айтхан сёзюнде!
Ата сёзню къатылыгъы
Болсун айтхан сёзюнде,
Аны ашхы шартлылыгъы
Турсун айтхан сёзюнде!

1. Сабийлени иги халиге юретиуде атаны, ананы айтыуларындан нарт сёзледен юлгю келтиригиз.

2. «Атам, анам да мен тыйыншлы адам болур ючюн», деген темагъа хапар айтыгъыз.

КЪЫЗГЪАН НАЛ

Ачы къагъылыб ауур къонгурау,
Кюкюреу этди кёкню сангырау.
Огъай, джаннгылдым, алджагъан этдим —
Уллу джылкъыны кишнеуюн эштдим.

Аджалы учун бек Джити кыя,
Булутла ичин сылды элия.
Огъай, джаннгылдым — бир къурч сыбытхы
Джылкыгъа тийди бек къаты-гырхы.

Сескек булутла, этек чойюрюб,
Кау-куу болдула, бирден юрюлюб.
Огъай джаннгылдым-къоркъуб, сагъайыб,
Атла юркдюле, джалкъа къайырыб.

Ракета кёкге дуулдаб чыкъды,
Джанкылыч джерге кёлекге атды.
Огъай, джаннгылдым — тие саныма,
Къызарыб тюшдю бир нал аллыма.

. . . . .

Ары—кёрмезлей мен аман тюшле,
Бир джалгъан затла, бир темир кючле,
Тылкъ эталмазча миллет шартымы,
Налсыз къоймазча тукъум атымы.

Ары—кёзлеуюм джыламаз ючюн,
Къушну къанаты ууалмаз ючюн...
О, нюр джанкылыч, къызгъан нал болуб,
Не бек сагъайтдынг, манга от солуб!

1. «Къызгъан нал» деген метафораны магъанасын ачыкълагъыз.

2. Антитеза мадар бла хайырлана, табигъатда тюрлениуле бла адам
ны сагъышларын, сезимлерин автор къалай суратлайды?

Къойчуланы
Аскербий
(1943)

Къойчуланы Аскербий Сары-Тюз элде туугъанды. Сабий джыллары Къазахстанда ётгендиле. Орта школну бошагъандан сора Къаратенгиз флотда аскер къуллукъ этгенди. Ленинградда (бусагъатда Санкт-Петербург) педагогика институтну тарих факультетинде окъугъанды.

Ол прсфессорду, акмеология илмуланы юсюнден Къралла арасы Академияны керти члениди.

Къойчуланы Аскербий Дагирни джашы Къарачай-Черкес педуниверситетни ректору болуб ишлейди. Ол алтмышдан артыкъ илму ишни авторуду, аланы ичинде: «Сыны и дочери Карачая — фронту», «Карачай в годы Великой Отечественной войны» китабланы джазгъанды.

КЪАРАЧАЙ

Джылтыраб накът-налмазча,
Таулары таурухха ушагъан,
Табмазса бир джер Кавказча,
Джанкылыч кибик джашнагъан.

Акъ къарлы мийик таулагъа,
Сабырчыкъ бол да, бир къара.
Чомартды мында табигъат,
Чокъуракъ суула чапыра.

Хар ёзен сайын гарала,
Кюндюз кече да къайнайла,
Келген къонакъны чакъыра,
Алгъыш аякъ бла сыйлайла.

Ташкёмюр, багъыр ёзекле —
Джуртуму мелхум байлыгъы.
Къарачай къойну кютерге
Къулач кереди джайлыгъы.

Джылны чагъына бой салмай,
Джашил киелле нарат, наз.
Къалай ариуду Къарачай —
Суратын сал да назму джаз.

Адет бла атын айтдырад,
Халал урунуб, тюз атлай,
Джарыкъ кюлеге джол салад
Таукел джюрек бла Къарачай.

О, Ата джуртум-тау джуртум,
Аланла — сени тамырынг,
Сен мени ашхы умутум,
Сеннге къор болсун бауурум.

«Къарачай» деген назмуну баш мураты туугъан джерге суймекликни кёргюзюудю. Алгъы бурун ол джерни келбетли этген табигъаты, джер байлыгъы суратланады. Андан сора автор къарачай миллетни тарих тамыры аланладан болгъанын чертеди, адет шартла айтыладыла. Назмуну аягъында авторну бу джуртха энчи сезимлери, мураты, джюрек кёлтюром бла джазыладыла.

Бу айтылгъанланы магъанасын ачыкълар ючюн тилни кес-

гин мадарлары хайырланадыла: тенгleshдириуле (накьут-налмазча, Кавказча, таурухха ушагъан, джанкъылыч кибик); эпигетле (чокъуракъ суула); метафорала (джашил киелле наратла, аланла — сени тамырынг); олицетворение (джурт бла ушакъ), аллитерацияла (таула — таурух, чапыракъ — чапыра, джыл — джашил — джылтырай — джанкъылыч).

Назмуну ёлчеми тенгди, хар тизгин сегизишер джикден къуралгъанды, чалышхан рифмала хайырланадыла, рифмалары терендиле (налмазча — кавказча, байлыгъы — джайлыгъы), ала тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден къуралгъандыла (чапыра — къара, наз — джаз, атлай — Къарачай).

1. Назмуну планын салыгъыз, кесгин окъургъа юренигиз.

2. Бу башында берилген юлгю бла авторну «Атам бла анам» деген назмусун айырыгъыз.

АТАМ БЛА АНАМ

Кавказ таулада сабийчик болдум,
Къазах тюзледе окъуучу болдум,
Къара тенгизде аскерчи болдум,
Шимал джуртлада джолоучу болдум.

Кечеле кетиб, кюнле келелле,
Чакъла ауушуб, джылла ётелле,
Къууанч кюнледе, бушуу кюнледе
Атам бла анам эсге тюшелле.

Биз он джан эдик бир шох юйюрге,
Эки бууунда он бармакъ кибик,
Кёбню насыбы кёбдю дейдиле:
Атам бла анам, сегиз да сабий.

Джазыу тартмады насыб джагъагъа,
Заман зарауат джеллерин ийди,
Билмей тургъанлай, акъ къар таулагъа,
Къурум тюшгенча, къара кюн келди.

Къачхы сууукъда къарачай миллет
Зорлукъ буйрукъ бла тубелек кѣчдю,
Бизни юйюр да, терк кѣлтюрюле,
Туугъан элинден къуугъуннга тюшдю.

Фронтда джаралы болуб къайытхан
Уллу къарнашым барад вагонда,
Бешик тынчлыкъны табмай сабий сан,
Бек къыйналгъанем мен узакъ джолда.

Сюрюлюб баргъан джазыкъ миллетни
Чачдыла узакъ къазах джерлеге.
Ой, джарлы анам, ана къуш кибик,
Иелик этед уллу юйюрге.

Къысса да къаты ачлыкъ, джаланнгач,
Урунуб, бизни сакълады атам,
Этмеди мени къыйын кюнде ач,
Эмчеги бла асыраб анам.

Атам этгенед анама осият,
Ахыр кюнюнде мени къучакълаб:
— Сабийле бары сенге-аманат,
Артыкъ да гитче джашчыкъны сакъла.

Гюнахсыз ёлген халал атамы
Топракъ юлюшю узакъда къалды,
Алай а аны огъурлу халы
Джангы тѣлюде, халкъында къалды.

Джашауну чархы онгнга бурулду,
Бир нюр кюн тууад ёлмеген саугъа:
Къарнаш, згеч да насыблы болду,
Къайытыб келиб туугъан таулагъа.

Энтда джашауну кѣб кюню алда,
Бизге не тюрлю сынам сайлайла,
Алай а мени атам бла анам
Джолда зарандан-джекден сакълайла.

Хубийланы
Абу-Хасан
(1940)

Хубийланы Хамитни джашы Абу-Хасан Архыз элде туугъанды. Ол 1965—1969 джыллада Къарачай-Черкес педагогика институтну филология факультетин, 1972—1974 джыллада Дондагъы Ростов шахарда Баш партия школну бошагъанды, ары дери халкъ мюлкню тюрлю-тюрлю санагъатларында ишлегенди.

Россия Федерацияны Журналистлерини союзуна члениди, Россия Федерацияны культурасыны махтаулу къуллукъчусу.

1975 джылдан бери «Къарачай» газетни баш редакторуну заместители болуб ишлейди. Иги кесек суратлау чыгъарманы авторуду. «Ахыр кюннге дери» деген романы, «Тюбешиу» деген повести бла «Телеграмма» деген хапары энчи китаб болуб чыкъгъандыла.

1986-чы — 1996-чы джыллада Къуранны къарачай тилге кёчюргенди.

КЪОШДА

«Ахыр кюннге дери» романдан юзюк

Кюн чууакъды. Огъарыдан ургъан джумушакъ, камсык аязчыкъ, ийнакълагъанча, Норийни бетин сылай ётеди. Ол да, Минги Тауну — эм онглу, эм айбат тауну — ортагъа алыб, ёхтем сюелген акъ тёппели таулагъа, табигъат иш этиб къурагъанча, ариу джерлеге суйюнюб къарай, кенг сыртны бир эли джерин къоймагъанча, тыкъ толтуруб баргъан сюрююню ызындан келеди.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Мартда чыгъыучу джанкъозгъа,
Джашиллик хорлаб, джашауну онглаб,
Джерге нюр салгъан джазгъа.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кече чыгъыучу толу айгъа,
Кёгетле бише, сабанла джете,
Зауукъдан толгъан кёк джайгъа...

деб толу ауаз бла джырларгъа да кюрешеди. Бу тегерекде ол тартынырча инсан джокъду. Далхат аурукъсунама дегенинде, аны да, Шамилни да къошда къоюб, малла бла кеси чыгъыб кетгенди.

Энди барлыкъ джерине да кёб къалмагъанды. Къара Къаяны, тик къабыргъасында гокка ханс ёсген къаяны, къатында кютерикди къойланы. Алайыны отлауу башха джерледен маджалыракъды. Суу да джетишеди. Сары эркеч аны кимден да иги биледи. Бойнунда къонгурауу зынгырдай, ол, сюрююню кесини ызындан тизиб, ары джол тартыб барады.

Къойла, отларыкъ джерлерине джетиб, кенг сыртха джайылдыла, Норий Къара Къаягъа бурулду.

Алайда суймеклик сезимден бир тюрюл бир учунмакълыкъ табыб, джюреги Анисат бла, кёзлери гокка ханс бла сёлеше, татлы сагъышлагъа батыб талай заманны турду. Анисатны эрге баргъаны аны джети джукълаб эсинде да джокъду. Би-

реу, келиб, кызыны Абреклагъа келинчик болуб тургъанын айтса да, ийканныкъ тюлдю. Кюлюб кюлярыкъды. Мен аны кёрюрге, ауазын эшитирге кюсеб тургъанча, ол да аллыма къараб тура болур, деген оюм бла ётдюреди хар кюнюн, хар сагъатын. Тау джыйлыкълардан къайтханлай, барыб, ол анга тюбемей къаллыкъ тюлдю. Ёлге тюшерик кюнюн, бир уллу ашхылыкъланыча, ашыгъыб, тёзюмсюз сакълайды...

Джюрек сезимлерине асыры кюлю кетиб, Норий заманны къалай озгъанын да билмей къалды. Къара Къаяны башындан энишге созулуб келген къара булут устуккуну гокка хансха узалгъан бусаклары анга эс джыйдырдыла. Ол кёкге, сора тёгерегине сескекли къарады. Болгъанны бары эрши къаралгъанын, булутла, огъурсуз чулгъаныша, тау джитиле табадан уруб келгенлерин кёргенинде, джюрегине буз болмагъа эди деген къоркъуу кирди. «Къачда буз боллукъ тюлдю, бош къоркъама, не эсе да башха затды», — деб ол кеси кесине кёл этерге да кюрешди.

Ёнге таулары кюджур ишлерине тюртюле тургъанды да, тынгылы болуб къалалмады — сюрюкуне чабды. Алай а кюйлану стауат таба бурур мадар табмады. Ёрге чыгъыб, малланы тёбен айландыра башлагъанлай, бир хыны джел джетди, ызы бла да — бурчакъ къатыш къаты джангур. Къараб-къарагъынчы болгъан къарангыгъа кёмюлдю: не тау, не джер, не кюлакъ кёрюнмей къалды. Башлары джашырыр ышыкъ табмай, бир-бирине кысылгъан кюйлагъа хыны джел сюрюучюлюк этиб тебреди. Норий, чот табсыз болургъа башлагъанын ангылаб, итин чакъырды. Сора къатында тургъанын эслегенинде, ахыр мадарын тауухан адам тенгине айтханча:

— Добар, сен малланы джар таба джибермезге кюреш, мен, энишге сюреле эсем, бир кёрейим, — деб, аны кёзлерине джити къарады да, кюлу бла къая табаны кёргюздю.

Добар, Норий айтхандан джукъ айырды-айырмады эсе да, бир юре, бир, сынгыгъанча, кюджур, кюру аны кесине ангылашынган таууш эте, иеси кёргюзген джары угулуб кетди. Джаш, юсю джик-джигине дери джибигенине, сууукъ джел санларына сингиб баргъанына да къарамай, бир кюйлану аякъларындан тарта, бир суйрей, сюрюкуню аллын стауат таба буругъа дыгалас этди. Алай а муратына джеталмады. Сюрюб

ары тюшюрген кьойлары, ызларына кьачыб, сюрюуге кьошулуб тургъан болмаса, энишге энерге унамадыла. Ма аллай болумда Норий талай заманны кьазауат этиб турду.

Насыбха, бу кьыямат кёбге бармады. Терк джетгенича, дженгил да тохтады. Бир кесекден кюнню кьыйыры кёрюндю, тегерек жарыды.

Норий, суу ырхыдан ёталмай тургъан бир бёлек кьойну сюрюуге кьошаргъа тебрегенинде, бу кьач кёзюуде бузну алай огъурсуз джаугъанына кёлю бла уллу сейирсинди. Айланыб, кьойланы бир джерге джыйды да, тёбен тюшюрдю.

Кёб турмай Шамил бла Далхат да джетдиле.

— Саумуса, Норий?

— Сау болмай, меннге не боллукъду, Шамил?

— Кьырыб кьоя эди да. Быллай затны да ким кёргенди. Бу кьыяматда кьысылыр ышыкъ да табмай, дунияны азабын чекдинг, оллахий! Муну юсюнге кьабла, сууукъдан ёлесе, — деб Шамил анга плащын берди.

— Мени кьыйналгъаным ючюн хата джокъду. — Норий кенг таланы энишге кетиб баргъан сюрюуюн ызындан сагъышлы кьарады. — Малланы терк санаргъа керекди. Аджашхан бар эсе да, билмейме.

«Игисагъан, кьойла тас а бир болгъа эдиле. Сора кёрюу эдинг мен сеннге этген оюнну», — деди ичинден Далхат. Джашха уа кьайгъыргъанча сёлеширге кюрешди:

— Кьойлагъа не боллукъду сора? Быллай кёзюуде кьойла джукъгъа кетмейдиле, бир-бирине кьысылыб кьаладыла. Ариу, аджашханы бар эсе да, хата джокъду, табылырла. Кесинги хатасыз кьалгъанынга кьууаныб кьой.

— Дагъыда санаб кьойгъаныбыз игиди. Анда-мында кьалыб, бёрю азыгъы болмасынла.

— Ой юйюнг кьурумагъан, не санагъаннга кьалдынг? Со-лууунгу бир ал, керек болса, быланы артда да санарбыз, — деди биягъы Далхат.

— Огъай, Далхат, санаб кьойгъаныбыз игиди. Кьэрал малды, джетишмегени болуб, айыб алмайыкъ, — деди Шамил да.

Андан сора Далхат сёзге кьошулуб кюрешмеди. Кьойланы саналлыкъларын ашыгъыб сакълады. Талайы тас бир болгъа эди дегенлей барды кьошха дери да.

Сюрююню келтириб, къой орунга джыйдыла да, Шамил бла Далхат эшикни эки джанына турдула. Норий да, къолуна чыбыкъ алыб, малланы къауум-къауумгъа бѣлюб, тышына къыстаб тебреди...

Санаб бошагъанларында, онбеш къой джетмегени белгили болду. Дагъыда санадыла — дагъыда алай.

— Бир тюл, эки тюл, онбеш мал къайда къалгъан болур? — деб Норий нѣгерлерине мыдах къарады. — Тейри, тѣгерегиме кѣз джетдире уа келгенме.

— Добар а къайдады? — деб сорду Шамил.

— Ол да джокъ шойду, — деб Норий къайгъылы болду. — Хы, эсиме тюшдю: аны къойланы ызларындан джар таба джиберген эдим. Добарны андан сора кѣрмегенме. Джаны сау болуб ол сюрюуден а къаллыкъ тюлдю.

— Тохта, джашко, итинг адам тилнидамы ангылайды? — деб ышарды Далхат.

— Ангылайды, Далхат, — деди Норий анга, сора къош тамадагъа айтды: — Шамил, мен эрлай джетиб, энтда алайгъа бир къараб келейим.

— Норий, сабыр бол, бусагъат бирге-бирге барайыкъ, — деди Шамил, терек бутакъгъа тагъылыб тургъан плащына узала. — Норий...

Алай а джаш сакълай турмады. Къой орундан чыгъыб, ѳрге айланыб кетди.

— Оллахий, адамны алындырлыкъды бу. «Ары чаб дегенлейиме, Добар чабыб кетди да...» — деб агъартыргъа кюрешгенин кѣрмейсе аны...

— Далхат, ингиргиде сабийни таулагъа кетгенин кѣре тургъанлайынга, ызындан барыр, болушур орнуна, былай сюелиб, алай рахат сѣлеше, кеси аллынга ышара туругъа къолунгдан къалай келеди?

Кѣзлерин терсине-тюзюне джибере, дагъыда чам этерге кюрешген болмаса, Далхат Норийни ызындан тебреб къалмады. Шамил, анга джити къараб турду да, къолун силкиб, стауатдан чыгъыб кетди.

Къаллай бир айланды эсе да, Добарны атын ненча кере айтыб къычырды эсе да, ол джукъ эслемеди, джукъ зшитмеди. Сора ызына бурулуб кетди. Арыб келсе да, къараб Норийни

юйде кёрмегенинде, дагъыда къайгъылы болуб, ёрелеб тохтады:

— Бу заманга дери къайда айланады экен?

— Къайдам, — деди Далхат.

— Бу къарангы кече джыгъылыб-зат этиб, бир палахха къалыр да...

Ол сёзле Далхатны джюрегин сылагъанча этдиле. «Тюз айтаса, палахха къалыргъа тыйыншлыды, анга алай керекди. Аны болумун кёрюб, сен да бир тюрленир эсенг а», — деб кеси кеси бла ичинден ушакъ этди.

— Да, не этебиз да? — деди Шамил, сёзюн андан ары бардыра. — Ол фанарь кибикни да алыб, аллына бир къарасанг а.

— Келе болур, тау ранлада аны излеб къайдан табхын.

Не этерик эди, Норийни аллына къарай Шамил кеси чыккъы. Кёб да турмай, аны алыб келди. Аланы салпыланыб къайтханларын кёргенинде, Далхат Норийни да джолу болмагъанын ангылады, ичинден табалагъан да этди.

Экинчи кюнюнде да табылмадыла малла бла ит.

— Джер джухтанча, была къайры тас болдула? — деб Шамил нёгерлерине сагъышлы къарады. — Чегет Башы таба баргъанмысыз?

— Ол джанында болсала, мен кёрлюк эдим, — деди Норий, ауазы шош чыгъа. — Терен Къулакъгъа да къарадым. Ма алайда башындан тёнгереп, бир таш тийди да, бутуму чачыб кете эди. Акъырын чыккъан болур эдим, башында джукъ эслеялмадым. Къарангы да болгъан эди.

— Далхат, сен а къалайгъа къарадынг?

Шамилни сорууу аны джунчутду. Ол, Терен Къулакъгъа тюшюб баргъанлай, къойланы да, Добарны да юслерине чыгъыб къалгъан эди. Аны кёргенлей, болушлукъ этерин излегенча, ит да анга чабыб келген эди. Ары дери Добар Далхатха алай этмей эди. Бу джол а ол анга кесин ышыб да кёрген эди. Не келсин, Далхат не итни, не къойланы хатерлерин этмеди. Алагъа къараб тургъанлай, эртденбла Шамил анга айтхан сёзле тюшдюле эсине: «Далхат, Норий сен тюлдю, колхоз къойланы урлаб сатаргъа...» Артда Хаджосну да сагъынды. «Арабин, ол къарт эшек алай нек сёлеше эди экен?» — деб сагъыш этди Далхат. «Хы, ангыладым, — деди сора ол кеси кесине. — Алай-

ды, алай. Была мени ызымдан ызлаб айланадыла. Былада джатмагъан аманлыкъ джокъ кёреме. Харам акъылларын табсыз болумгъа тюшгенлеринде билдириб къойдула... Мени джойдурургъа излеб... Тохтагъыз, меннге къургъан къабханыгъызгъа мен сизни кесигизни тюшюрейим... Джыйырма мал ючюн Хаджосха беш джыл бергендиле. Былайда уа... бир, эки деб, онбеш мал барды...» Аны башына къуп-къуру къанлы джауну акъылына келирге боллукъ оюм келди. Ол, кесини сагъышы бла кесин къыздыра, ёргеракъ чыкъды да, къачар къоянча, джанджанына дженгил-дженгил къарай, андан, башырагъындан, ташланы тёнгеретирге дыгалас этиб тебреди.

Амма, терекле ташланы бир къауумун ол джиберирге кюрешген джары барыргъа къоймадыла. Сора малланы да, итни да къалай къырыб кетерге билмей, тегерегине къарай тургъанлай, туб джанындан аны таба келген бир адамны кёрдю. Ким болгъанын билалмады. Аны эслегенлей, мени кёрюбмю къойду экен деб, борбайлары кыйыла, бугъунчакъ ойнагъан сабийча, ийилиб, чырпыланы ичи бла къошлары таба бурулуб кетди.

Энди Норий Терен Къулакъны сагъыннганында, ол къайгылы болду. «Сора ол тубюнден ёрге чыгъыб келген бу аман болгъанды. Ташланы мен тёнгеретгеними эслегенмиди экен? Мени къакъгъанча нек сёлешеди?» — деб сагъыш эте, ол кёз кыйыры бла Норийге къарады. Сора аны кеси сагъышына батыб тургъанын кёргенинде, джюрегини къайгысы кетиб, сабыр халда сёлешди:

— Мен да ол тегерекледе айланганма, Шамил.

— Сора тамбла бу джанына къараргъа керекди, — деди къош тамада, ёрге тура. — Сиз джатыгъыз да джукълагъыз, мен гёзетге барайым.

— Тейри, энди аланы излегенден хайыр болмаз.

— Нек? — деб Шамил, ызына бурулуб, Далхатха къарады.

— Не эсе да мен энди аланы табыллыкъларына ийнаналмайма. Эки кюн болду биз излегенли. Табыллыкъ болсала, андан бери табыллыкъ эдиле.

— Онбеш къой саламгъа тюшген ийне тюлдю. Бары да табылмасала да, бир къаууму табылыргъа керекдиле, — деб сёз къошду Норий да.

— Ай, къайдам, — деди дагъыда Далхат.

— Табылмасала, не этерикбиз, колхозгъа багъаларын төлербиз.

Къош тамаданы алай айтханын джаратды болмаз, Далхат, кесине табсыз кезюуде этичюсюча, зринлерин чюйюрдю.

— Къалай суйсегиз, алай этигиз, мени бир капек төлер къарыуум джокъду, — деди сора ол, тешиниб орунга кире.

«Къалай эки бетли адамды бу адам. Малла ючюн сёз къозгъагъан болса, аны джууабын мен огъуна берирме деб туруб, чотну табсызча кёргенинде, бир джанында къалыб кетерге излейди», — деб чамланды Норий анга ичинден.

— Кёлюнгю бас, төле деб, сени джагъангдан киши алмайды. Төлерге керек болса, Норий бла мен огъуна төлербиз.

Андан сора Далхат малланы юсюнден сёз къозгъаб кюрешмеди. Орундукъда къабыргъа джанына айланыб, шум болду. «Ол кесек заманчыкъгъа джукълабмы къалды?» — деб сейирсинди Шамил, аны таба къарай.

Огъай, Далхат джукъламайды. Башы джастыкъгъа тийгенлей, аны алай джукълаб къалыр рахатлыгъы джокъду. Ол онбеш малны Тау артына ётдюрюр къайгъы этмегенине неда ташланы адамыча тёнгеретиб, късюн, итин да къырыб кетмегенине ичинден кюе джатады. «Алай болса да къайгъырмаз. Аллах айтса, мен тамбла аланы оноуларын этмей къоймаз», — дейди. Терен Къулакъда кёрген адамыны юсюнден да сагъыш этеди. Ким эди ол? Керти да Норий болурму эди? Иммолат джампикми эди огъесе? Огъай, ол болса, танырыкъ эдим. Норий да тюл эди. Ким эсе да башха адам эди. Ол мени таныдымы экен? Эшта, таныялгъан болмаз. Ол мени эслегинчи, мен аны кёрюб къойдум да...» Далхат, эсгермей, арт сёзлерин тышындан айтыб джиберди.

— Бу не дейди, Норий?

— Къайдам, ким эсе да муну эслегинчи, бу...

Шамил бла Норийни бир-бирине айтханларын эшитиб, Далхат, бери бурулуб, алагъа сескекли къарады:

— Ким?

— Сен, — деди Шамил.

— Мен не?

— Къайдам, ким эсе да сени эслегинчи, сен аны кёрюб къюуб, не эсе да этгенча бир затланы айтаса.

— Хы-ы, — деди Далхат, джунчуб. — Неме... Тюшюмде къойланы ызларындан бара тургъанлайыма, тюз аллыма бир уллу къара джылан чыгъыб къалды да... Насыбыма, ол мени эслегинчи, мен аны кёрюб къойдум да, таягъым бла башына уруб, сойландырыб кетдим.

— Да, хайыр болсун тюшюнг. Таб джатмай, бастырыкъланнган этген болурса. Джастыгъынгы ёргеракъ сал, — деди Шамил. Ичинден а сейирсинди: «Къач кёзюуде тауда джылан тюбемей шойду да. Тюнюнде кёрмегенин тюшюнде кёрючю къалай болду?»

Шамил гёзет этерге кетгенден сора да джукълаб къалалмады Норий. Ойнагъанмы этесе, малла, суйген ити тас болгъанлары бир джанындан, Далхатны хаман аны къагъаргъа кюрешгени, къойланы кесинг къымгъанса дерге излеб тургъаны экинчи джанындан тюртюб, анга кёз къысаргъа къоймайдыла. Башын сагъышха алдыргъанлай турадыла. «Малланы багъаларын телер эдим. Добаргъа къалай этейим? Не уа мен аланы кишиге сатмагъанымы Далхатха къалай ангылатайым?»

Ит юрген, ит чабхан таууш эшитсе, Добармы келди экен деб, чартлаб арбазгъа чыгъады. Тёгерекге къараб къайтады. Сора джангыдан биягъы сагъышына сингеди: «Джардан къуюлуб кетмеген эселе, была не болдула? Энди уа къайры барайым, къайда излейим?»

Джаны сау болса, Добар къошха къайтмай къаллыкъ тюл эди. Сора къайгъылы болмай да не этсин?

Гёзетде тургъан Шамилни халы да Норийни халындан аламат тюлдю. Къойланы ызындан ненча джыл айлана эсе да, бир ызгъа анча малы аджашыб билмейди. Аны пенсиягъа хазырланнганын мараб тургъанча, былай болуб къалгъанына бир къара. Энди колхоз тамадалагъа бетин къалай кёргюзюрюкдю?

Дагъыда Норий эшикге чыккыгъаны сайын, аны къатына чакъырыб, кёл этерге кюрешеди.

— Норий, малла да, итинг да табылмай къаллыкъ тюлдюле. Былай къайгъы этиб айланма да, джат да джукъла. Тамбла, эртдерек туруб, энтда тёгерекге иги къараргъа керекди, — деб ашыргъанды джашны джарым сагъатны мындан алгъа да. Джукълай болур, андан бери ол бери чыгъыб кёрюнмейди.

Норий кечени джукъусуз ашырды. Эртденбласында, эртде туруб кийинди да, атха миниб, къойланы излерге кетди. Сыртлагъа, дуппурлагъа чыгыб, ёзенлеге, къулакълагъа къарай, кёб айланды. Далхат къарагъанма дегенликге, энтда бир кёз джетдире кетейим деб, ол ахырында Терен Къулакъ таба бурулду. Аны башына чыкъгъанында, атындан тюшюб, къаяны эрнине джууукъ келди. «Добар! Добар! До-ба-а-ар! — деб тёбен айланыб кыычырды. Джашны тауушу, къаядан къаягъа къайтарылыб айтыла, бютеу къулакъны зынгырдатды.

Сора тёгерекни шошлукъ кючлер-кючлемез, Норийге джууаб этгенча, андан, тюбюнден, ит юргеннге ушаш бир тунакы таууш эшитилди. «Итми юрдю экен?» — деди ол кеси кесине, джюреги къаты-къаты уруб, энишге къарай. — Добар болурму? Добар, Доба-а-а-р!»

Дагъыда чыкъды биягъы таууш. Энди Норий ол таууш ит юрген таууш болгъанын кесгин эшитди. Добаргъа кыычыргъанын тохтатмагъанлай, абын-сюрюн эте, бир джерден бир джерге чынгай да, терекден тута, энишге гузаба тюшюб башлады. Ол барыуун сериуюн этмегенлей, иги кесек джол къоратды. Бир заманда тюбюнден ташдан ташха секире, атылыб келген Добарны эследи. Борбайлары кыйылгъанча болуб, андан ары атлам эталмады. Ёзге итин ийнакълаб чакъыргъанын тохтатмады. Ол алай этиб орнундан тебалмай тургъанлай, Добар, джетиб, аны юсюне чынгады. Норий аны тенгинча къучакълаб, тансыкълады. Джюрегинде болгъан ариу сёзлени айтыргъа кюрешди:

— Добарчыгъым... Джанчыгъым, мен сеннге ийнанам, табдым сени! Къойла уа къайдадыла?

Норийни айтханына ити бир кесек заманчыкъны тынгылаб турду. Сора бир сейир тюрлю кюч бла аны къучагъындан кесин бошлатыб, бир джанына эки кере чынгады да, терк бери бурулуб, джылагъан адамча, сынгсый, джашха кёзлерин джандырыб тохтады. Норий анга дагъыда ариу сёзле айтыргъа, эркелетирге кюрешди. Ёзге ит аланы эшитмеди. Ары бурулуб, энишге тюшюб кетди. Джаш ызындан атлады. Келсе, — онбеш къой да, юч джанындан кыысыр къаяла къуршалаб тургъан талачыкъда джарашыб, рахат отлай тура.

— Аперим, Добар, аперим! Сен болмасанг, была бөрү азыгъы болуб къалыргъа тебреген эдиле... Далхат, табарыкъ тюлсюз, дей эди да. Энди нечикди? — деди ол, къатына барыб, аны башын сыларгъа узала.

Ит а башын сылатыргъа унамады. Бир джанына джанлаб кетди. Джаш сейирсинди: «Арабин, бу былай нек этеди?» Со-ра, чурумун ангылаб, тутуб, кёзлерине джылы къарады:

— Заманында излеб табмагъаным ючюн сени менден кёлюнг къала эсе да, тюз къалады. Былайгъа келирге билмей, мен телибаш терс джанына барыб айланганма. Кеч, тенгим.

Айтханындан кёл табыб, андан тансыгъын алыргъа излегенча, Добар джашха кесин ышыды. Алай а асыры бек да илеш-меди. Бурулуб аны бетине къарамагъанлай, ол берген эт кесек бла гырджын кесекни аузуна къабыб, арлакъгъа барыб ашады. Итни халисинде Норийге кёлкъалды болгъандан эсе, аны аллында кеси терс болгъанын билдирирге излегенча бир шарт элене эди.

— Кел, Добар, бара барайыкъ. Шамил да, Далхат да аллыбызгъа къараб турадыла. Малланы табыб келгенибизни кёрселе, бек къууанныкъдыла, сеннге уллу бюсюреу этерикдиле. Аперим болгъанса, кел, — деб Норий, къойланы аллына сюре, ёрге айланды. Добар да аны ызындан тебреди.

Ала къошха джетгенлеринде, Шамил сюрююню сыртны ёрге айландырыб бара эди. Ол Норийни малла бла келгенин кёрдю.

— Далхат, бери къайт. Норий къойланы табыб келеди, — деб дуппурдан энишге айланыб къычырды да, къошха чабды. Бир кесекден джан солуу эте джетди.

Бусагъатда Далхат, былайгъа келмез ючюн, къайры да барлыкъ эди. Алай а анда къалыб кеталмады. Шамилни ызындан ол да келди. Анга Добар эрши къарады. Ол, аны алай нек этгенин сизди болур, анга джукъ айтмады. Бу джол да мураты толмай къалгъанына ичинден кюе турса да, кесин малланы табылгъанларына къууанганча ышартыб, Шамилни аузуна чаба, хапар соруб тебреди:

— Къайда табдынг, джашко?

— Терен Къулакъда.

— Терен Къулакъдамы?

— Хо.

— Сора тюнене ингирде мен быланы къалай кърмей кетгенме?

— Аны уа, Далхат, кесингден сор.

— Алан, сени менден кълонг къалыб тура кёреме. Меннге бош кълкъалды боласа, кърнаш. Ауузум айтханлыкъгъа, мени сеннге тюк чакълы бир харамлыгъым джокъду. Аллах ёмюрюнгю... бек иги джашса. Быланы табыб келгенинге да бек къууандым. Тёлеулук болур джерибизде... Къысхасы, молодец, кърнашчыкъ... Шамил, оллахий, мен быланы табыллыкъларын сезиб тура эдим. Тюшюмде да кёрген эдим.

— Да, къайдам, тюнене уа былай сёлешмей эдинг, — деди Шамил, анга къараб туруб, джашха бурула. — Бары да табылдыламы?

— Хо, ючюсюню бирер арт аягъы сыныб тура болур дейме, ансы бары да бардыла.

— Сора не болгъан болур?

«Ол къадар ташны джибергенимде да, къуру ючюсюнеми тийгенди?» — деб ичинден сейирсинди Далхат.

— Къаядан-затдан кетиб сындыргъан болурла, — деди ол, Норий не эсе да айта тебрегенлей, ауузуна чабыб, сёзюн бёле. — Аякълары ючюн хата джокъду, къараб-къарагъынчы сау болуб къалырла. Табылгъанларына къууаныб къоюгъуз. Норий, къайда ол байлаулары да, къангачыкъланы да былай келтирчи: ахырда да сынган джерлерин бир байлаб къояйым.

Норий юйге кирди.

— Норий табаллыкъ болмаз, мен аланы къайры эсе да салгъан эдим, — деб, Шамил да аны ызындан барды.

Далхат кеси кългъанында, аллына атлаб, стауатны бир кыйырында хансны джукъларгъа кюрешген къойла таба тебреди. Олсагъатлай Добар, ашагъанын да къоюб, эки къулагъын тургъузуб тохтады. Сора Далхатны къойлагъа бурулуб, аланы бирин тутаргъа ийилгенлей, джетиб, аны дженгине къадалды.

— Шамил, Шамил! — деб Далхат, сыртындан джатыб, кесин итден къоруулай, хахайны басды. — Шамил... Хир, Добар хир!

Шамил юйден чартлаб чыкъды.

— Добар! Добар! Хир! — деб кычыра, ол ала таба чабды. — Добар, ары кет!

Алай а ит, Далхатны суйреб кетерге излегенча, дженгинден тартаргъа кюрешген болмаса, аны джиберирге унамады. Туура ол кёзюуде Норий да джетди. Добарны кёшчу нёгеринден айырыб, бир джанына джаяклады. Далхат, бютеу санлары бирден къалтырай, бети да акъ учхун болуб, секириб ёрге турду.

— Джугъунгу ачытдымы?

Шамилни соруууна джууаб этмеди ол. Ауузу от чагъа, юйге чабды.

— Къабхан-зат этген эсе, йод джагъаргъа керекди, — дей, къарт да аны ызындан юйге кирди. — Далхат, не излейсе? Йод керек эсе, былайда къууушчукъдады. Ма, мен алыб берейим.

— Итими къанын ичгени кёлуне джетмей, энди кесиме да чабыб тебрегенди бу кирли. Бусагъатдан мен аны... — Далхат шкокну джерледи, сора арбазгъа чыгыб, аны алагъа тутду. — Джаш, алайдан ары тур!

— Далхат, шкок бла ойнама, — деди Норий, итини къатына сюеле. — Ол сеннге оюнчакъ тюлдю. Эшитемисе, Далхат?

— Менден, адамдан, сеннге ит багъалыды. Аман къатынча, джаншай турма да, ары джанла, эшитемисе? Кет дегенни ангыла, алай тюлмюдю, экинги да бирден агъызырыкъма. Сен да къанымы кёб ичгенсе! Далхат, джаныуар халгъа кириб, эрши кычырды. Аланы экисин да ышаннга алыб, сампалдан басаргъа хазыр болду.

Шамил, къууушчукъда йод шышачыкъны табыб, бери бурулуб къараса, Далхат юйде джокъ. Сора ол, аны излей, эшикден къарады. Алай къарагъаны бла Далхатны Норий бла Добаргъа шкокну быргъысын айландырыб тургъанына къараб къалгъанында, бир кесек абзырады.

— Далхат, алыныб айланмай эсенг, не этесе? — деб ачы кычырыргъа кюрешди, алай а тамагъы къургъакъсыгъандан тауушу иги эшитилмеди. Далхат да анга эс бёлмеди. — Далхат, отму ашагъанса, юйюнг къуругъан?

— Шамил, меннге джекирме да, бу бужманы итни къатындан ары къорат, ансы экисин да бирден уруб, джерге къаблайма!

Къарт дагъыда кычырды, дарманланы джерге салама деб

ийилгенлей, абыныб, бауурундан да джыгъылды. Дагъыда биягъы хахайны баса тургъанлай, ёрге къобуб, орчагъа чабаргъа дыгалас этди.

— Тохта дейме да, Далхат! Ойнама, сеннге айтама. Къабынгдан чыкъма. — Ол, абын-сюрюн эте, джетиб, глоч таягъы бла шкокну быргъысыны тюбюнден ёрге урду, сол къолу бла имбашларындан кесине тартыб, сауутну сыйырыргъа дыгалас этди. Алай а Далхат анга бой бермеди. Биягъы шкокну джаш бла итге бурургъа кюрешди. Къарт эки къолу бла сауутдан къаты тутду. Къазауатны кёзююнде фашист солдат бла джагъалашханы эсине тюшюб, шкокну сампалына къадалды. Ачы таууш болгъанны зынгырдатды. Далхат абзырагъанча этгенлей, аны джерге джыгъа, шкокну буруб, тартыб алды.

— Ангысыз ит, бу джолдан сора былай этсенг, эшитмедим деме!

Далхат дагъыда къош тамадагъа къайырылыргъа кюрешди:

— Джанынг саулай кесинги бу аманнга ашатмы дейсе?! Огъай, кёзлерим джана тургъанлай, мен кесими мынга мыллык этдириб къоярыкъ тюлме. Бюрюн былай этген, тамбла адамны бёрюча кесиб кетерге да артына турлукъ тюлдю.

Къош тамада, Далхатха къараб туруб, къарамын итге бурду. Добар Далхатны суймейди, алай а ёмюрде былай этмегенди. Бюрюн а къараб туруб, аякълары сыннган къойлагъа баргъанлай, анга былай нек этди?

— Далхат, бу къойлагъа сени хатанг джетген болурму? — деб Шамил Далхатха джити къарады.

— Сора мени алагъа не хатам джетерге боллукъду? Нелени сандырайса сен? — деб джанды Далхат.

— Хатанг тиймеген эсе, ары дери шош туруб, аякълары сыннган малланы къатларына баргъанлайынга, юсюнге атылыб нек тохтады?

Далхат дагъыда къош тамадагъа джекирирге умут этди. Амма аузуна сёз келмеди. Шамилге зукку къарагъаны бла къалыб кетди.

1. Сюрючюлени сыфатларына характеристика беригиз.

2. Ит къаллай болушлукъ этди?

3. Малчыланы джашауларындан сейир хапарла джыйыгъыз, классда айтыгъыз, оюм этигиз.

Лайпанланы

Билал

(1955)

Лайпанланы Аппасны джашы Билал белгили къарачай поэтди, Россияны джазыучуларыны Союзуну члениди. Бусагъатда Москвада джашайды, анда ишлейди.

Ол Москвада Литература институтну бошагъандан сора артыкъ да иги, таб джазады кесини халкъыны юсюнден назмуланы. Хар назмусунда аны халкъына, джерине соймеклиги кёрюнеди. Ол джашаугъа терен сагъыш эте биледи, джашауубузну къалай иги этерге керек болгъаныны юсюнден, намысны къалай сакъларгъа керекли болгъаныны юсюнден да кёб джазады. Джазгъанлары Москвада бёлек том болуб чыкыгъандыла.

Билалны иги джаза билгенини, фахмусу болгъаныны юсюнден кёб адамла джазгъандыла. Уллу поэт Кулийланы Къайсын былай айтханды: «Мен Лайпанланы Билалны танг къалынлыгъы болгъан къол джазмасын окъудум: ол керти поэтди! Бу затха мен чыртданда ишегим джокъду!»

КЪАРАЧАЙ ГЕНЕРАЛНЫ МАХАМЕТЛАНЫ СОЛТАННЫ СЕЗЮ

Туугъан джерими бир уууч топрагъын
Дууа орнуна джюрютдюм кёкюрегимде,
Андан сыйлы медал, орден да джокъ
Дедим урушла отуна киргенимде,
Андан багъалы зат джокъду дедим
Джуртсуз къалгъанланы кёргенимде.

Джуртума, халкъыма тюз болургъа кюрешдим...
Къазауат ёртени, не терслик тютюню
Джабалмадыла менден анамы тюрсюнюн.
Къыйналгъан, ачыгъан кёзююмде ол,
«Балам» деб келиб къатыма сюелди.

Ол уууч топракъ, анамы тюрсюню,
«Хайт» де деб, элден джазылгъан къагъытла
Кёб къыйынлыкъны бойнун бурургъа
Эс да, кюч да бердиле манга.

Оноуладан тогъузу джыгъылгъан джерде
Алгъа барыргъа борбайым джетди эсе,
Аны ючюн да разылыгъым
Туугъан атама-анама, джуртума.

Не джашырыу, мен да къоркъдум
Елюрге, сакъат болуб къалыргъа да,
Алай а барындан да бек къоркъгъаным
Къарачайгъа тамгъа тюшюреме деб.

Джигитни махтауу къралгъа, дунягъа,
Хомухну бедиши юйюне, элине.
Артыкъ да батыр болургъа кюрешдим
Сакъ болгъандан миллетиме.

Ич джау бла тыш джау эки тирмен ташча
Ун этерге излеселе да бизни,
Баш тюзлюкге ийнанганлай турдукъ,
Бошламадыкъ кесибизни,
Ташламадыкъ эсибизни.

Суусаб узатхан таулу тиширыу
Махтаугъа тюл, сеннге терилдим.
Кёлюм не иги болгъан кюнледе да
Тау башлагъа, Хурзукга термилдим.

Джылы, чыны бла да эм тамадагъа —
Тауланы генералиссимусу — Минги Таугъа
Сый бериб, аскерчича ётдюм.
Ана тилими мен да бир сёзю,
Ата джуртуму мен да бир ташы,
Къолдан келгенча къуллукъ этдим.

Чыртда мени ишегим джокъду
Джашарына халкъыбыз, тилибиз.
Аны ючюн этдик къазауат,
Аны ючюн къырылды кёбюбюз.

Къазыкълыкъ эталмагъан чыбыкълыкъ этсин,
Алай эшиледи чалман.
Алай сакъланыр таулуну бачхасы,
Къазыкълыкъ эталмагъан чыбыкълыкъ этсин...

1. Генерал-полковник Махаметланы Солтанны юсюнден не билесиз?
2. Туугъан джерини ууч топрагъын нек багъалатады генерал?
3. Туугъан джурту, атасы, анасы борчун толтурууда адамгъа къаллай кюч бергенлерини юсюнден назмуда айтылгъан сёзлени тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.
4. Назмуну магъанасы неди? Аны юсюнден, юлгюле келтире, хапар айтыгъыз.

КЪАДАУ ТАШ БЛА ДЖАНГЫЗ ТЕРЕК

Къарачайны Къадау Ташы...
Джер — Адам улуну къадау ташы.
Джуртда Джангыз Терек...
Джашау — Аламды джангыз терек.

Саут — саба — уруш керек,
Ахырзаман кимге керек?

Къадау Ташны ууатыб,
Джангыз терекни кесиб,
Елюмге юй ишлегенле,
Кимлесиз сиз?

...Биз таянган — Къадау Таш.
Биз табынган — Джангыз Терек.
Къадау таш бла Джангыз Терек —
Бизге керек.

Эски алгыш, джангы тилек —
Къадау Таш бла Джангыз Терек.

1. Худес суу Къобан суугъа къошулган джерде бюгюн да турган Къарачайны къадау ташыны юсюден не хапар эшитгенсиз?
2. Отузунчу джыллада кесилген Хурзукда Джангыз терекге меджисуу динни заманында нек табынгандыла?
3. Назмуну магъанасын да айтыгъыз.

ДЖЫЛНЫ ЧАКЪЛАРЫ

ДЖАЗ

Ертенланы Азрет

Кесилди ол къар, боран, ачы аяз,
Келди, джылтыраб, нюрлю, суюмлю джаз.

Эриди тауну, тюзню джабыб турган,
Юйсюзлени душманы, акъ джууурган.

Ачылды кёкню бети, джерни джюзю,
Кюлдю онгсузну, джарлы халкъны кёзю.

Къарасанг, табигъатны хар джеринде
Хар джанны, джаныуарны хар биринде.

Бир джарыкъ, бир къууанч хал кёрюнеди,
Кёрген кёз алданады, териледи.

Суу ызында къызчыкъла, бабушчукъла,
Тюрлю-тюрлю ала къанат къушчукъла.

Джарыкъ джырла джырлашыб сүйюнелле,
«Джаз келди!» — деб, баш къагъыб ийилелле.

Турма, джолдаш, сен да сыртынгдан тюшюб,
Ишчи кючню барын да кенгнге атыб,

Оздурма бу кёзююню, чач, урлукъ чач,
Джазда алданыб, къышда къалмайыкъ ач.

ДЖАЙ ДЖАНГУР

Сүйюнчланы Азамат

Тазаланыб, табигъат
Башын, къолун джууады,
Гюлюмсюреб, хар бир зат
Дженгил джюрюш алады.

Джангур джауад акъырын,
Къыл элек бла сюзеди,
Ёсюмлеге джан салыб,
Тамырлагъа сингеди.

Чирчик этген терекле
Тюшгенле суу сюммекге,

Хансла ийиб башларын,
Джуудуралла чачларын.

Разы болуб сабан ыз,
Джерни кърнын сугъарыб,
Джурт къралмазча гырджынсыз,
Суу ичеди кърууаныб.

КЪАЧ

Семенланы Азрет

Бизни кърклени тюрбюнден
Кетгенли бери джылы джай,
Къробанны сууу кюн-кюнден
Тазадан-таза, сайдан-сай.

Къратыракъ аяз кърагъады,
Чапыракъ джангур джауады.
Заманны базман табагъы
Кърышны джанына ауады.

Кърышлыкъда джашил алысын
Кърырау мыйыккъла салады.
Кюн джылыууну барысын
Кемден кем эте барады.

Кърыбыла таба турнала,
Бир тюзеле, бир булгъана,
Кече, кюн демей ётелле,
Кърышлауларына кетелле.

Джер, сары чачын джашыра,
Акъ гюлмендисин атханды.
Суу, залим кърышха баш ура,
Мияла кибик къратханды.

АКЪТОН АТА

Семенланы Азрет

Къашын-башын хыны туююб,
Акъ джамчысын джайыб кийиб,
Акъ атына джайдакъ миниб,
Биреу келед бизни таба.
Таудан таугъа атлаб аты,
Джел этиб джамчы къанаты,
Джели къарны элеб къаты,
Джууукълашды чаба-чаба.

Тылпыуундан тубан тууа,
Мыйыкъларын бурма бура,
Тёрт джанындан боран ура,
Келиб тюшдю акътон ата.
Акъ дарийни джайыб джерге,
Акъ кюмюшню тёшеб кёлге,
Джай не этгенин соруб элге,
Турлукъ болур джата-джата.

Мекамларын битдирмеген,
Биченлерин этдирмеген,
Къыш кийимин тикдирмеген
Джалынады хыны къартха.
Ол улуйду, ёкюреди,
Мыйыкъ тюбюнден кюледи,
Урушады, джекиреди,
Хатер этиб турмай артха.

Белин тартыб, терин атыб,
Кюннге куююб, ишин суююб
Джайын ийген, къышын билген
Мыйыкъларын бурадыла.
Мекам эркин, джылы, таза,
Ишлей, эте, окъуй, джаза,
Эки тамакъ ашха база,
Зауукъланыб турадыла.

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОҚЪУРГҒА

АЛАН КЪАЛА

Байчораланы Сослан

Емюрле саркъадыла саркъыуча,
Сен тураса тау башында былай,
Аланланы тейри юйлери таш къала,
Шорбатынгда чыпчыкъла джырлай.

Таулу киши джонуб-джонуб салгъанды
Ташларынгы, тытыр тылдан джагъыб,
Къыйыны ючюн алгъан гютдюсюне
Кёзлеринден джыламукъ агъыб.

Зорчу патчах сени инджитиб, сора
Кюрешди эсе къураргъа зауукъ,
Энди былайда джарыкъ хансны чаласа,
Къатынгда да сын таш аууб.

Емюрле саркъадыла саркъыуча,
Сен тураса тау башында былай.
Аланланы тейри юйлери таш къала,
Шорбатынгда чыпчыкъла джырлай.

КЪАРЧА

Байчораланы Сослан

Джарыкъ бюгюнлюгюмде
Тарих излей джюрюдюм,

Емюрле теренини
Мыдах ызларын кёрдюм :

Къарча тебе, Къарча таш,
Къарчаны келилери...
Къарча башчы болгъанды,
Дейле халкъны сёзлери.

Къанлы кёзюу, къанлы джурт,
Къан илипин дегени,
Айтадыла къан төге
Сакълагъанын джерлени.

Чабыуул этмегенди,
Чабханланы ургъанды,
Санларындан акъгъан къан
Ташны-агъачны джуугъанды.

Кеси уа ёлмегенди,
Миллетинде джашайды,
Мамырлыкъ бла азатлыкъны
Туудукълары джакълайды.

КЪАРЧАНЫ АНТЫ

Мокъаланы Магомет

Бу къара таш эриб
Кетгинчи дери,
Бу джерлени кёюб,
Кетмезбиз кери!
Ант этебиз
Джангы атхан танг бла,
Бизге мында
Ышыкъ болгъан тау бла!

Антыбызгъа ёлсек,
Салынмай кёрге,
Къошулуб къалайыкъ
Кюлге, кёмюрге!
Джаныбыз дайым
Тюзлюкге къулланыр,
Саныбызны
Джабыб къойгъунчу
къабыр.

Бир кюн туугъанбыз,
Бир кюн ёллюкбюз,
Къадар бизге
Буюргъанны кёрлюкбюз.
Халкъ айтханлай:
«Аман джандан-бет ахшы».
Киши эсенг,
Эр къуллугъун эт
ашхы!

Биз бюгюн
Анабызны сютю бла,
Атабызны намысы,
Бети бла,
Ант этебиз
Миллетни къорууларгъа,
Кючлюню
Кишилик бла хорларгъа.

Джер кёчмей,
Энди бу джерледен кёчген
Юзmez джухтан
Джауун суулай
тас болсун!

Неда анга
Налат бере кюн, кече.
Уу джыланла
Къуршалагъан
таш болсун!

Анҗ этебиз
Уллу Бахсанда кьалгъан,
Кёб джарлыбыз
Джатхан кьабырла бла,
Кюн джылтыратхан,
Къандан да кьызаргъан,
Дерт билген
Джити кьамала бла.

Ызыбыздан
Къара сабан сюргеннге,
Къаш тьюгеннге
Къараб турмазбыз тёзюб.
Биз, эркин джашау этерге
Сюйгенле,
Азатлыгыбызны
Алырбыз юзюб.

Къоркюб, джунчуб,
Къаджаулагъа баш урсакъ,
Бизден джийиргенирле
Бёрклерибиз.
Намысыбыз, сыйыбыз
Кетиб узакъ,
Ёмюрде джарымазла
Бетлерибиз.

Ёлмезлик джокъ.
Бизге ёлюрге тюшсе,
Ёлюрбюз,
Намысыбызны кьоруулай,
Джау табасы болуб,
Къалмай бедишге,
Хар къартны, хар джашны,
Къызыны кьоруулай.

КЪАРАЧАЙДА

Мокъаланы Магомет

Умут эте джерден, кёкден,
Алгышха кёб заман бёлдюм.
Алгышдан бла тилекден
Сыйлы ант джокъ, аны билдим.

Тау, сен тынгыладынг манга,
Булутладан къарай тёппенг,
Марал сютю кибики, джангы
Тангны нюрю саркъа тикден.

Терек, сен
Сагъайдынг сыртда,
Серюююннге сагъайгъанлай,
Джарыдынг, чыгъыб булутдан,
Къарагъанча Сарайгъанла.

Ахмат къая, хар сёзюю
Къая къызына къатлатдынг
Архыз аязы, кесиме
Бир хычыуун
Джырчыкъ тартдынг.

Танг джулдузу, мында мени
Танг аласында уятыб
Бу назмуда тизгинлени
Джокъламай,
Кетмединг батыб.

Ашхам джулдуз,
Сен да джарыкъ
Ышардынг мени бетиме,
Семен улуну джырлары
Джарытханча иннетими.

Схауатны гарасындан
Къаннганча,
Къууанчдан къандым,
Ариулукъну анасына
Къарачайда къараб къалдым.

Джудуз, къая,
Тау, суу, терек,
Барыбыз бирден тилейик:
«Бериучю берсин теркирек,
Кёб игилик берсин!» — дейик.

Бу тилек — бу алгъыш зая
Болмазын Аллах да сюер.
Салам бере, Къарачайгъа
Саламатлыкъ кюню тиер!

АНАМ

Биджиланы Идрис

Анам, эски къобузунгу
Бир сокъ, алыб мен келейим:
Джашлыгъынгда ауазынгы
Эштмегенме, бир билейим.

Джарыкъ тилли макъамланы,
Тартынма да, келмеге къой,
Бу алапат къууанч тангны
Бир джарытсын къарачай той.

Узат къолну тиекlege,
Джюрекдени къанатландыр,
Тенглери ми арасында
Къууанч джолгъа бир атландыр.

Сени джарыкъ къарамынгы
Мен алырма джол негерге,

Тууб ёсген къралымы
Тюшюрмезме сыйын джерге.

Тюрсюнюнгю, кёзлеринги
Бердинг меннге сен къан бла,
Айталмагъан сёзлеринги
Билдир энди макъам бла.

КЪЫШХЫ ЧЕГЕТ

Биджиланы Идрис

Чегетни бийлеб къышхы сууукъла,
Тереклерин да бузлатыбдыла,
Айю къоллача, нызы бутакъла
Къар джуммакъланы узатыбдыла.

Тёншюб тургъан терек сюрюуюн
Кишенлегенди къар инчиклерин,
Кёк да шош бура джелди кёрююн,
Аз-аз агъызад буз чирчиклерин.

Къарны тюбюнде кёкен терекле
Сюеледиле буз аккалача,
Сынаб къарасанг тегерекге,
Бютеу да чегет мермер къалачад.

КЪАРТ АТАМЫ ОСИЯТЫ

Ёзденланы Альберт

Чууакъ кёкден кёлек тигиб кийсенг да,
Джулдузладан туюме этиб тиксенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген кийимге,
Къапталында аны халы туюмеге!

Сен ыйлыкъма топракъ башлы юйлеге,
Сен ыйлыкъма атанг ёсген тийреге,
Сени сыйынг, намысынг да алада,
Джашасанг да накъут-налмаз къалада!

Чий алтындан чурукъланы кийсенг да,
Джанынг саудан эсгертменги кёрсенг да,
Сен йылыкъма атанг кийген чабыргъа,
Тау джуртунгда джашла къазар къабыргъа.

Башха халкъны тёбен этиб кюрешсенг,
Тукъум сайлаб, халкъны эки юлешсенг,
Ана тилни учуз этиб сёлешсенг,
Адамлыгъынг джокъду, анга ыйлыкъ сен!

Бир онгсузну аякъ тюбге теблесенг,
Ачхалыд деб, шиндиклид деб сый берсенг,
Джолоучугъа сатыб берсенг айранны,
Таулу тюлсе, ким эсенг да, бил аны!

Чагъыр ичиб, таулума деб къычырсанг,
Джутлугъунг бла дуня малгъа сатылсанг,
Намыс, адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ойлан сен!

Туудукъларым, сизден ахыр тилегим
Эки кесек болгъан мени джюрегим —
Бирге болсакъ Къарачайым, Малкъарым,
Къычырырсыз эшитирча къабырым!

ТУРНАЛА

Ёзденланы Альберт

Боз булутла, къачхы джелге бойсуна,
Барадыла къыбыла таба Шималдан.

Чырмалалла Минги Тауну бойнуна,
Кёб мычымай, къарайдыла башындан.

Булутлагъа тирелмезге кюреше,
Деу садакъны учу кибик тизилиб,
Бир-бирингден хапар биле, сёлеше,
Къалмасын дей, онгсузуракъ юзюлюб,

Сиз учасыз кыбыла таба, турнала,
«Сау къал» айта, къанат къагъа, кычыра,
Бир кёзюуде кюу сокъгъанча зурнала,
Джюреклеге такъырлыкъны чакъыра.

Сизни къанат тюрюгюздед Джуртугъуз,
Ушамайды сизге мени джазыуум.
Бюгюн къанат тюрюндеме Джуртуму...
Нек эсгертед кесин озгъан джарсыуум?

Ким биледи, энди сизни ненчагъыз
Къайтмай къалыр джаз бла бирге таулагъа?
Сиз къайтыргъа таулада да ненчабыз,
Кете бара, сукъланырла саулагъа?

КЪАРАЧАЙ

Ёзденланы Альберт

Алан халкъны аслан кёллю баласы,
Тау намысны оюлмазлыкъ къаласы,
Хар не тюрлю хазнадан да джеринг бай,
Акъыл сёзлю, дугъум кёзлю — Къарачай!

Тау башлада эримеучю къарынгы,
Субай санлы джашил наратларынгы,
Тоялмайма кёзлерим бла ийнакълай,
Акъ башлыкълы, джашилчепкен — Къарачай!

Алма терек чакъгъан кюнде, эшикде,
Джукълаб тургъан балачыкъны бешикде,
Тылпыуундан тогъугъанча, мен алай
Солуучанма тау хауангы, Къарачай!

Таудан саркъыб, кёкге чыгъыб джауарыкъ,
Ахыр кюнде санларымы джууарыкъ
Сууларынгдан мен ичеме тоялмай,
Ана кёлча, таза суулу, Къарачай!

Саным сени топурагъынга къошулур,
Джаным сингиб тау хауанга, хос болур,
Аджалым да айырмача, мен алай
Байланыбма сеннге, шыйых Къарачай!

Джуртсузлукъ да эталмагъан кёлюн сай,
Онгулагъа бетсинмеучю Къарачай,
Зорлукълагъа сен къурчдан да бек чыдай,
Джашагъанса, джашна энди, Къарачай!

Керек болса, амалчы бол сен алай,
Терк бюгюл да дженгил тюзел мычхылай,
Кес зорлукъну, сен ашыкъмай, бек чыдай,
Адам санынг минг къат ёссюн, Къарачай!

Намыс болсун джюрек хантынг, Къарачай!
Бирлик болсун ёмюр антынг, Къарачай!
Бай тилинги, нюр дининги сакъла, джай,
Ата джуртум, ана сютюм — Къарачай!

АНА ТИЛИМ

Байрамукъланы Фатима

Тау джуртуму ауазыса,
Миллетими хазнасыса,

Джашаууму къанатыса,
Ана тилим.

Халкъны джюрек азыгъыса,
Кюнча керек джарыгъыса,
Джукъланмазлыкъ чырагъыса,
Ана тилим.

Азаймаз зем-зем суууса,
Эм мийик къудрет таууса,
Таркъаймазлыкъ къарыууса,
Ана тилим.

Мени уа бешик джырымса,
Джазыуум берген сырымса,
Багъалыса — тыбырымса,
Ана тилим.

ДЖАНКЪОЗ

Байрамукъланы Фатима

Алданаса, ариу джанкъоз,
Нек эсе да къышхы кюннге.
Джылыучукъну аз да сезсенг,
Чагъар къайгъы киред сеннге.

Джаз келгенди деб, къууаныб,
Сууукъ кюннге джылы къарай,
Джашаргъа сен ашыгъаса,
Хыны аяз сени сылай.

Джаз кюн чакъсанг, сынар эдинг
Джерни, сууну насыбларын.
Шош кече эштир эдинг
Джулдузланы ушакъларын.

Классдан тышында окъургъа тизим

Туугъан джерни эмда аны адамларыны юсюнден башха джазыучулары джазгъанларына, аланы магъаналарына, сёз байлыкъларына эс бёле, бу чыгъармаланы окъургъа:

Хубийланы Магомет «Джюрек джырым — Къарачай», «Таулумуса».

Байрамукъланы Фатима «Бушуу китаб».

Сылпагъарланы Кулина «Тюшюнюу».

Мамчуланы Дина «Къарачай».

Кесигиз джаза башлагъан назмулары, хапарчыкъланы, накъырдаланы эмда суратланы альбомгъа джыйыгъыз. Эм алгъа анга ким иги ат атар деген конкурс бардырыгъыз.

РОССИЯНЫ ХАЛКЪЛАРЫНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫНДАН

Александр Пушкин

ПОЛТАВА

К е с е г и

Къарт Кочубей тауушлукъду, уллу байды,
Къышлыгъыны кѣблюгюне кѣз джетмейди.
Ол джерлени аны джылккылары отлайды,
Аланы киши кютюб, гѣзет этмейди.

Полтаваны тѣгеречи къабакъланы
Аны терек баччалары толтуралла.
Кѣбдю тюрлю-тюрлю хазнасыны саны:
Тыйын, къарсакъ, кюмюш да толуб
туралла.

Кѣбдю муну киритлеб джашыргъаны да,
Аз туююлдо кѣз туурада тургъаны да;
Алай а ол махтанмайд не хора атлагъа,
Не Къырымдан келген алтын джасакълагъа.

Не атасындан къалгъан джерге, джайлыгъына,
Не аны кибик сыйыннгысыз байлыгъына;
Бир къызы бард, ол ариудан нюр джанады,
Къарт Кочубей ма аны бла махтанады.

Полтавада чыракъ этиб излесенг да —
Мариядан ариу джокъду, бард десенг да,
Ол ёседи кёлеккеде эркелениб,
Мууал болмай, чагъыб турлукъ гокка кибик.

Киев сыртлада бусакъча, субайд саны,
Атлагъаны, сан джыйгъаны ушайд аны
Дуадакъны кёк кёлледе джюзгенине,
Тау маралны дженгил, таб джюрюгенине.

Джуддузлача джашнайдыла нюр кёзлери,
Кёмюк кибик, чыммакъ-акъды ёшюнлери,
Къыналача къызаралла эринлери,
Юсю бла мийик, сылгъыч санларыны.

Булутлача къаралалла чачлары аны.
Тыш тюрсюню къыллы къалмай, Марияны
Акъылы бла намысы багъаланыб,
Хар къайда да ауузгъа тюшдю махталыб.

Семенланы Азрет кёчюргенди.

Михаил Лермонтов

ТАУ БАШЛА

Джукълайдыла тау башла
Мутхузлукъда кече,
Шош ёзенле толдула,
Къарангы да кече.

Къымсыздыла чапракъла,
Букъуламайды джол.
Сен да солурса, сакъла,
Ашыкъма, сабыр бол.

Сюйюнчланы Азамат кёчюргенди.

Сергей Есенин

КЪАЙЫН ТЕРЕК

Чыммакъ ариу акъ къайын
Тереземе тиеди,
Ол кърар джаугъаны сайын
Кюмюш чепген киеди.

Тюклю болуб, бутакъла
Кърар кърару бла къайылыб,
Акъ чачакълы булчукъла
Терт джанындан салыныб.

Баш кягъа джукъусураб,
Сюелиб шош турады,
Кърар бурчакъла джылтыраб,
Алтын отда джанады.

Айланыб тѣб-тѣгерек,
Эригиб, танг атады:
Джангыдан къайын терек
Кюмюш суугъа батады.

Сююнчланы Азамат кѣчюргенди.

Константин Симонов

САКЪЛА МЕНИ

Сакъла мени, келликме,
Алай бек сакъла,
Сакъла, джауса, эрикме,
Сары джангурла.

Сакъла, кърла джауса да,
Болса да исси.
Сакъла, тохтаб кълса да,
Сакъламай киши.

Сакъла, келмей кълса да
Узакъдан кългъыт.
Сакъла, хар ким талса да,
Тансыкълыкъ таныт.

Сакъла мени, келликме
Кюндюз эм кече,
Сакъла, чырта эрикме,
Сен тилек тиле.

Ёлгенди деб турса да
Анам бла джашым,
Тыбырда ашалса да
Мени кълйгъы ашым.

Тюнгюлме сен, ийнанма,
Унутмай джокъла,
Кишиге да ышанма,
Сен кесинг сакъла.

Сакъла мени, эрикме
Аджалгъа ачыугъа,
Сакъла, кълйтыб келликме,
Хорлатмай джаугъа.

Тансыкъ болуб, джокълау бла
Отну ичинден
Сен кълутхардын сакълау бла
Мени ёлюмден.

Кълалай кълалдым мен ёлмей,
Айт кълызгъа, джашха —
Сакълай билдинг, сен бёлмей,
Кимден да башха.

Хубийланы Назир кёлчюргенди.

Расул Гамзатов

ТУРНАЛА

Бир бирледе алай кёрюнеди меннге
Уруш тюзден къайытмагъан солдатла,
Къачан эсе да джыгъылмайын джерге,
Болуб къалгъанча чыммакъ турнала.

Эндиге дери, алгъынладан башлаб,
Учуб баралла, бизге таууш эте.
Аны ючюн тюлмюдю, биз мыдах къараб,
Кёб туруучубуз мийик кёклеге?

Учад-учад, кёкде арыб, тизгин —
Мени алгъыннгы джууугъум, шохум.
Араларында тюл эсе да эркин,
Сакълаб турады мени да орнум.

Келир кюн, турна тизгин бла мен
Учуб кетерме кёксюдюм къарангыгъа,
Къанатлы кибики, кычыргъанлай кёкден
Атларыгъызны айтыб, джерде къалгъанла.

Хубийланы Назир кёчюргенди.

Орус литератураны къарачай литератураны ёсюмюне себеб болгъанын
черте, кёчюрюлгенлени оригиналлары бла тенгешдириб сюзерге.

БАШЛАРЫ

Акъял сёз — терек бачха	3
-----------------------------------	---

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

Къочхарланы Къасбот

Халкъ джырчыланы тамадасы	4
Джалчылыкъ	5
Ёксюз гылымчукъ	5

Къоркъмазланы Кёккёз

Къош нёгерликде	8
---------------------------	---

Семенланы Исмаил

Ёмюрню шагъаты	15
Къарачай таула	16
Джарыкъ джыр	17

Къаракетланы Исса

Къарачай поэзияны ал атлысы	19
Ана тилим	21
Нефть анасы Бакугъа	22

Ертенланы Азрет

Къыйын джол	24
Кавказ таулары	25

Байрамукъланы Халимат

Таулу тиширыуну оюмлары	28
Туугъан (повестден)	29
Характеристика бла портрет	58

Алийланы Умар

Алийланы Умарны кёк нызылары	59
Теберди	61

Отарланы Керим

Къарнашлыкъны джырчысы	63
Ата джурт	64
Туугъан джерим	65
Тейри кылыч	66
Къарачай	67
Джууаб	68
Джол сагъышы	70

Къулийланы Къайсын

Минги Тауну уланы	72
Минги Тау	74
Акъ мийikle, кёк талала — Къарачай	75

Борлакъланы Тохтар

Къалам бла кылыч	77
Бештау	78
Темир алаша	80

Лайпанланы Къазий

Къарачай-Малкъар халкъ Кавказда эм эски халкъланы бириди	83
Батыр разведчик	85
Таулу кызыны джигитлиги	89
Алмасты	92

Байрамукъланы Мухтар

Ана кёлю балада	97
---------------------------	----

Хубийланы Осман

Заманны нёгери	112
Малкъар	113
Теберди	115

Кёзлерими алалмайма тауладан	116
Ватыр	116
Тема бла идея	120

Сюйюнчланы Азамат

Мен назмуланы къалай джазыб башлагъанма .	126
Минги Тау	127
Капитанны джыры	132
Туугъан юйюнгю тыбыры	133
Къарачай атла	134
Къарачайгъа къонакъ келсе	135

Семенланы Азрет

Атасыны ызы бла	137
Ата-бабала джюрютген адетле	138
Джюзюк	138
Киритсиз юй	139
Къарауулсуз къош	139
Озгъан джолоучу	141
Къошулгъан къой	144

Хубийланы Магомет

Аланны туугъаны эмда чамлары	148
Аланны хапарларындан	154
Хар адамны бир джулдузу	154
Башмы, мюйюзмю?	154
Чубайны ачхасы бла джаны	155
Татыуай бла чачы	155
Джигер бла эринчек	155
Сылтаула	156
Мытыны билими	156
Дарман орнуна	157
Суратчы	157
Алан бла джаншакъ	157
Глобус бла махтанчакъ	158

Къагъыйланы Назифа

Кеч мени, кёксюл шоркъа	160
-----------------------------------	-----

Шаманланы Медиха

Буу балачыкъ	163
------------------------	-----

Хубийланы Назир

Морх ауушну джигитлерине	169
Биринчи устаз	169

Джаубаланы Хусей

Атамы сёзю	173
Къызгъан нал	174

Къойчуланы Аскербий

Къарачай	176
Атам бла анам	178

Хубийланы Абу-Хасан

Къошда	181
------------------	-----

Лайпанланы Билал

Къарачай генералны Махаметланы	
Солтанны сёзю	195
Къадау таш бла Джангыз терек	197

Джылны чакълары

Джаз. Ёргенланы Азрет	197
Джай джангур. Сюйюнчланы Азамат	198
Къач. Семенланы Азрет	199
Акътон ата. Семенланы Азрет	200

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУРГЪА

Алан къала. Байчораланы Сослан	201
Къарча. Байчораланы Сослан	202
Къарчаны анты. Мокзаланы Магомет	202
Къарачайда. Мокзаланы Магомет	205
Анам. Биджиланы Идрис	206
Къышхы чегет. Биджиланы Идрис	207
Къарт атамы осияты. Ёзденланы Альберт	207
Турнала. Ёзденланы Альберт	208
Къарачай. Ёзденланы Альберт	209
Ана тилим. Байрамукъланы Фатима	210
Джанкъоз. Байрамукъланы Фатима	211
Классдан тышында окъургъа тизим	201

РОССИЯНЫ ХАЛКЪЛАРЫНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫНДАН

Полтава (юзюк). <i>А. С. Пушкин</i>	213
Тау башла. <i>М. Ю. Лермонтов</i>	214
Къайын терек. <i>С. Есенин</i>	215
Сакъла мени. <i>К. Симонов</i>	215
Турнала. <i>Р. Гамзатов</i>	217

*Азамат Алимович Суюнчев
Кази Танаевич Лайпанов*

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

УЧЕБНИК-ХРЕСТОМАТИЯ

7 класс

На карачаевском языке

Редактор *К.-М. Н. Тоторкулов*
Художественный редактор *В. В. Сиротина*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Н. С. Салпагарова*

Сдано в набор 24.06.98.

Подписано в печать 16.11.98.

Формат 60x84 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая.

Усл. печ. л. 13,0. Усл. кр. отт. 13,1. Уч.-изд. л. 10,7.

Тираж 4000. Заказ 2329. С 29.

Карачаево-Черкесское государственное
республиканское книжное издательство

357100 г. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати

Карачаево-Черкесское открытое акционерное общество «Полиграфист»

357100 г. Черкесск, ул. Первомайская, 47

Лицензия 040035 от 14.06.94.